

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KIADVÁNYAI
PUBLICATIONES BIBLIOTHECAE ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

61.

H. BOROS Vilma

STEIN AURÉL IFJÚSÁGA
HIRSCHLER IGNÁC ÉS STEIN ERNŐ LEVELEZÉSE
STEIN AURÉLRÓL
1866—1891

BUDAPEST, 1970

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KIADVÁNYAI
PUBLICATIONES BIBLIOTHECAE ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

61.

H. BOROS Vilma

STEIN AURÉL, IFJÚSÁGA
HIRSCHLER IGNÁC ÉS STEIN ERNŐ LEVELEZÉSE
STEIN AURÉLRÓL
1866—1891

BUDAPEST, 1970

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

mh. igazgató:

dr. Rejtő István

Lektorálta:

LIGETI Lajos
akadémikus

BOROS Vilma, H[aranginé]

Stein Aurél Ifjúsága, Hirschler Ignác és Stein
Ernő levelezése Stein Aurélról. 1866-1891.

Bp. 1970. 148 p. 24 cm.

[A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának
Kiadványai. — Publicationes Bibliothecae
Academiae Scientiarum Hungaricae. 61.]

Német és angol kiv.

ETO 92(439) Stein Aurél (093.32)

809 Stein Aurél (092)

Alak B/5 — Terjedelem 13 (A/5) iv

Megjelenés 1970 — Példányszám 1000

Felelős kiadó: az MTA Könyvtárának igazgatója

Bp. V., Roosevelt tér 9.

Készült az MTA Könyvtára házi sokszorosító részlegében.

ELŐSZÓ

Az elmúlt évszázad alatt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában jelentős mennyiségű levelezés, napló és más személyes feljegyzés halmozódott fel. Tudósok, írók, közéleti nagyságok hagyatékából kerültek ezek az iratok a Kézirattárba, s legtöbbször ajándékként, olykor vétel útján.

Az anyag javarészt bizalmas jellegű. Bizalmas jellegű vagy azért, mert nem a nyilvánosság számára készült, vagy azért, mert annak készült, de azzal a szándékkal, hogy szerzője részére az utókor kedvező ítéletét biztosítsa. A szándék megvalósítása rendszerint mások leleplezésével, titkok kitergetésével volt egybekötve, de legalábbis mások érzékenységeinek kiméretlen megtaposása árán volt elérhető. Nem egy örökhagyó eleve számolt az őt túlélő érdekelt felek és azok közvetlen leszármazottainak nem mindig passzív érzékenységeivel s lepecsételt iratainak felbontását harminc vagy még annál is több esztendő elmúltához kötötte.

Nem meglepő hát, hogy írók, költők levelezésének, naplójegyzeteinek posztumusz közzététele napjainkban is vihart kavart és kavar. A vihar a körül keveredett, vajon helyes-e, szabad-e olyan nem nyilvánosságnak szánt leveleket közzétenni, melyekben egy különben jeles költő elfogult szenvedélyességgel, igazságtalanul ócsárolja, becsmérli azóta klasszikus rangra emelkedett költőtársát. S bár a vihar elült, az irodalmi per salamoni ítélettel zárult, világosan megmutatkozott, hogy személyes természetű iratok közzététele során – a közvetlenül érdekeltéken kívül – számolni kell a közvélemény érzékenységeivel is, hiszen a deheroizálás durva és kártékony módszere nélkül is szemügyre lehet venni szellemi nagyjaink gyarló, emberi arculatát.

Vajon tudósoknál ez a dolog másként volna, mint az íróknál? A lényegyet tekintve aligha.

H. Boros Vilma gondos munkájának végére érve ezen tünődtem, s

latolgattam, érdemes-e közzétenni ezt a levelezést, amely semmit sem tesz hozzá a nagy tudós tudósi portréjához. Ez másként nem is lehet, hiszen a pályára való felkészülés éveiből valók a levelek, amelyekből a felkészülés erőfeszítéseiről értesülünk, de nem a tudóséiról, hanem a nevelők gondjairól és erőfeszítéseiről. Ő maga bennük mindig "gyerek" marad, akkor is, ha "Sonntagskind" a rangja. Híába doktor vagy magántanár, rövidnadrágos marad a szemükben, akit szerető, féltő aggódással vesznek körül, s nem győzik őt újabb és újabb ösztöndíjra ajánlani Trefortnak, de keserű józansággal állapítja meg egyikük, hogy Aurél olyan fiatalember, aki még nem csinált semmit, s akinek nevét nem ismeri senki. Ha volt is valami a kemény ítéletben – minden fiatal tudósról el lehet ezt mondani életének ebben a szakaszában – valójában azonban téves és igazságtalan volt ez a megállapítás, hiszen Aurél rengeteget dolgozott már, s minden ismeretet elsajátított, amire az induláshoz szüksége volt. Nevét is ismerték már, s nem is a legütlektelenebbek, hanem a szakma legnagyobbjai, azok a professzorok, akiknél tanult, s akik nem kételkedtek elhivatottságában. Nagy aggódásában különösen Ernő látja sötét színekben Aurél jövőjét.

A levelezés voltaképpen a nagybácsi és a bátya dialógusa, melynek tárgya: Aurél neveltetése. Az ő alakjának körvonalai rajzolódnak ki soraikból, még pedig nem úgy, ahogyan a valóságban volt vagy lehetett, hanem amilyenek ők ketten, a felnőtt családtagok és nevelők látták. A kép persze pozitív, de a hőst legalább annyi gyarlóságból, mint jelességből gyúrták. Néha Aurél is megszólal egy-egy levélben, szerényen, rokonszenvesen, ám magabiztosan; hangja mintha egy más bolygóról érkezne.

A levelezést Stein Aurél, úgy ahogy van, vállalta, nem semmisítette meg, hanem az Akadémiának ajándékozta. Nyilván azért, mert nem volt szándéka ellen, hogy mások, mi is elolvassuk.

És érdemes elolvasni ezeket a leveleket. Olvasás közben azon veszi észre magát az ember, hogy voltaképpen nem is mindig arra figyel, mit mondanak Aurélról, hanem mit vall a két levélíró önmagáról, mit arról a társadalomról, arról a korról, amelyben éltek. Az Osztrák-Magyar Monarchia első évtizedeiről van szó, szereplői a feltörekvő, szellemi csúcsok felé tartó, magyarosodó polgárság tagjai.

Főhőse Hirschler Ignác, a szabadságharc utáni nagy orvosnemzedék egyik kiváló képviselője, orvosprofesszor, a hazai szemészet megalapítója, a Magyar Tudományos Akadémia tagja; kevésen múlt, hogy mint a Főrendiház tagja nem jutott bárói címhez is. Ő a család nagybere, szava - összekötletései révén - mindenhová eljut. Nagyműveltségű tudós ember; tanácsát fenntartás nélkül megszívlelik. Levelező partnere Stein Ernő, Aurél nála jóval idősebb bátyja. Ő vállalta magára a család anyagi gondjait, benne Aurél költséges neveltetését. Hogy e feladatát elláthassa, egy kis galíciai faluban, Jaworznoban föltilkára egy szénbánya-társaságnak. Művelt, nagyratörő ember, de képtelen szabadulni a kispolgári biztonság békóitól; a kisvárosi környezetben látóköre egyre jobban összehúsgorodik. Pedagógiai álmait fia valósítja meg: előbb a berlini egyetem magántanára, majd a löweni egyetem professzora.

Mind a ketten a német irodalmon nőttek fel, ideáljuk Goethe és a német nyelvnek, a német irodalmi stílusnak a legmagasabb igényrel meg szabott szintje. Levelezésük is német nyelvű. Leveleik célja nem egyszerűen hírközlés, legalább is nem elsősorban az, hanem esztétikai, filozófiai gondolataik kicserélése, olvasmányaik, főleg Goethe-élményeik megbeszélése.

A levelezés tudós kiadója, H. Boros Vilma - javaslatomra - a leveleket magyar fordításban, ahol a tartalom ezt indokolta, kivonatossan közli. Ahol a levelek nem voltak elég világosak, kommentárral látta el őket, ahol meg valami lényeges dologról hallgattak, más, hiteles forrásokra támaszkodva kiegészítette vallomásukat. Pontos és bő tájékoztatást nyer így módon az olvasó, a nélkül, hogy sűrűn közbeiktatott, terjedelmes német szövegek a folyamatos olvasásban zavarnák.

A levelek német nyelvű szövege, melynek kibetűzése nem kevés türelmet és szakértelmet igényelt, eredeti helyesírásban, pontos utalásokkal a Kézirattár leltári számaira, a további tudományos kutatást kívánják segíteni.

Budapest 1969 májusában

Ligeti Lajos
akadémikus

A SZERZŐ ELŐSZAVA

Stein Aurél az egyetlen külföldön élt, világhírűvé lett magyar tudós, aki könyvtárát, kéziratait hazájának, közelebbről: a Magyar Tudományos Akadémiának adta. A hagyatékról, és annak hazakerüléséről részletesen beszámolt Rásonyi László: Stein Aurél és hagyatéka¹ c. munkájában, 1960-ban. Ebben a műben található Stein Aurélnak eddigi legteljesebb, rövid életrajza. Minthogy azonban a hagyatékban nincsenek sem Stein Aurél személyére, sem életére vonatkozó okmányok vagy közelebbi adalékok, sok tekintetben hiányos, amit a nagy tudósról az eddig megjelent életrajzok elmondanak, sőt a korábbiakban több téves és egymásnak ellentmondó adat is található.²

A Stein Aurélra vonatkozó eddigi adatokat szerencsésen egészíti ki az a családi levelezés, amelyet Stein Aurél 1921-ben az Akadémiának ajándékozott.³ Ezt a hatalmas levélcsomót az Akadémia Főtitkári Hivatala 1955-ben adta át az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának, az összes ott található iratokkal együtt, és az anyagot "Hirschler Ignác szemészorvos levelezése" címen vették fel az ideiglenes naplóba.⁴ Csak a részletes feldolgozás során derült ki, hogy ez Stein Aurél családtagjainak egymással való levelezése. A levelek zöme – Hirschler Ignác fényképe, gyászjelentése, a róla szóló nekrológok mellett – az a baráti hangú levelezés, amelyet Hirschler unokaöccsével, Stein Aurél bátyjával, Stein Ernővel 1866-tól 1891-ben bekövetkezett haláláig folytatott.⁵

Bár e levelek legfőbb tárgya: olvasmányaik, művészi élményeik, kiállítások, utazások megbeszélése, ezek mellett természetesen a levelek margójára odakerülnek a családi események: egy nagyon összetartó, egymást szerető és segítő családnak egymás iránti aggodalma, kölcsönös

VIII

együttérzése, a különféle családi események megbeszélése.

E levelezés alapján megpróbáljuk először megeleveníteni azt a családi környezetet, amelyben a nagy kutató született, felnövekedett és első benyomásait, tudományos kiképzését nyerte.

Aztán megpróbálunk Stein Aurél önéletrajzának⁶ vezérfonalát követve végigtekinteni élete első szakaszán, a saját maga által megadott adatokat kiegészítve a levelezésben található színes és változatos, gazdag anyaggal. – Tanulmányunk célja csupán az elindulás korszakára vonatkozó adatok közkinccsé tétele, minden, ami a t u d ó s r a vonatkozik, kívül esik kutatásunk körén.

Mint hajnal a nappalt
Mutatja a gyermek a férfit.

The childhood shews the man
As morning shews the day.

Milton, Paradise Regain'd
Bk. IV. 1220. (1671)

I.

A CSALÁD

Hirschler Ignác

A családi levelezésből láthatjuk első sorban azt, amit eddig még egyellen életrajz sem említett, hogy milyen nagy szerepet játszott Stein Aurél életében, s milyen nagy hatással volt fejlődésére Hirschler Ignác egyénisége. Ez a hatás csak részben személyes, inkább Aurél bátyján, Ernőn keresztül érvényesül, aki öccsére vonatkozó minden gondját, ter-
vét megbeszéli vele és tanácsait elfogadja.

Hirschler Ignác⁷ Stein Aurél anyjának, Hirschler Annának /Netti/
bátyja volt. Ő a nagyszámú és messze szétágazó család tulajdonképpeni

A szövegben előforduló, ♦-gal jelölt jegyzetszámok a dolgozat függelékében közölt német nyelvű levelekre utalnak!

központja, a családfő, a "pater familias".⁸

Pozsony mellett született, 1823-ban, atyja Hirschler Márk nagykereskedő volt, és azért költözött Pestre, hogy fiát taníttathassa. Miután Hirschler Ignác tanulmányait Pesten és Bécsben elvégezte, 1840-ben Rosas⁹ szemorvos mellett volt gyakornok. 1847-ben Párisba ment, s itt Desmarres¹⁰ aszisztense lett három éven keresztül.

Hazatérve, 1850-ben Pesten telepedett le, mint az első modern értelemben vett szemorvos, s a magyar szemészet tulajdonképpen megalapítója lett. Az Orvosi Hetilap mellékleteként alapította és szerkesztette a "SZEMÉSZET" c. folyóiratot. Egy ideig az Orvosegyesület elnöke is volt. Az ún. "nagy orvosi generáció"¹¹ jelentős tagja, mely a magyar orvostudomány, orvosképzés és orvosi gyakorlat alapjait lerakta, s az orvosoknak igazi tekintélyt szerzett.

Gyors beavatkozásával Hirschler Ignác mentette meg a fiatal Munkácsy Mihály szemévilágát,¹² Arany Jánosnak is szemorvosa volt. 1869-ben tagja lett a Főrendiháznak. - 1881-től szembaja miatt¹³ kénytelen volt nyugdíjba menni. Látása, mint a levelekben erről sok szó esik - egyre rosszabbodik, felolvasókra, íródeákokra szorul. Betegségében az egész család szeretete, nővérei ápolása veszi körül.

Széles látókörű, sokoldalú műveltséggel bíró, igazi tudós és igazi orvos-egyénség. Mint a levelezésből kitűnik, baráti kapcsolatban állt a kor nagyjaival: Eötvös Józseffel, Trefort Ágoston miniszterrel, az orvosok közül különösen Korányi Friggyessel, Balassa Jánossal, Markusovszky Lajossal. Temetésén Korányi Frigyes a zokogástól nem tudta gyászbeszédét elmondani.

A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy mindez, amit most elmondunk, hatással lesz Stein Aurél fejlődésére.

A levelezésből - nevezetesen a levelek címzéséből - úgy látszik, hogy Hirschler Márk lakása, a mai Tüköry utca /akkor Spiegel Gasse/ 2.sz. alatt, a család otthona a központ. Hirschler Ignác is ott lakott /úgy látszik 1882-ig/ és a Stein szülők is itt éltek, a nagyszülőkkel együtt. Erre lehet következtetni Stein Ernő visszaemlékezéseiből, nővérének Tercsinek halálakor^{*1} írt leveléből. Meghatottan írja le boldog gyermekkorát, a nagyszülők simán gördülő háztartását, az otthont, ahol mindnyájan sze-

retetben együtt éltek, s ahol szíve nénjével összeforrt.

Azonban Stein Aurél, - aki húsz évvel volt fiatalabb bátyjánál, - már nem ebben a boldog, zavartalan családi körben nőtt fel. Csak sejteni lehet a sorok között, hogy atyjuk üzleti vállalkozásai nem voltak szerencsések, talán nem is eléggé reálisak, s abban az időben, mikor a levelezés megkezdődik, már mintegy félre van állítva és nem szerepel a család fejeként. A Stein család életének irányítását mindinkább az áldozatos és lelkiismeretes idősebb fiú: Ernő veszi kezébe. Ő gondoskodik az anyagilag tönkrement szüleiről és gyermekeként szeretett kis öccséről: Aurélról. A család igazi feje: Hirschler Ignác, ő kezeli a család megmaradt pénzét, semmi sem történik az ő tudta és jóváhagyása nélkül.

A család egy része Bécsben él, a Stein szülők is, együtt vagy külön-külön gyakran időznek Bécsben, majd visszatérnek a Tüköry utca 2.sz. alatti családi otthonba. Hirschler Ignác 1882-től haláláig az Akadémia utca 6.sz. alatt lakott (ez a ház ma az ERŐTERV székháza).

Az elmondott körülmények kelthették azt a látszatot Stein Aurél életírólban, hogy korán árvaságra jutott.¹⁴ Bizonyára a család szétszéledése tette magányossá és koraéretté, s az a körülmény, hogy már gyermekkorában külföldön tanult, fejlesztette ki benne azt a csodálatos tulajdonságot, hogy országhatárokon keresztül is, sűrű levelezéssel, kapcsolatban tudott maradni családjával, melynek tagjaihoz gyöngéd szeretettel ragaszkodott. Később majd Ázsia belsejéből is ugyanígy tud baráti kapcsolatban maradni hazájával és tudós barátaival.

A család helyzetéről a legelőbbet Stein Ernőnek egy 1866. szeptember 25-én írott leveléből tudunk meg. Mikor Stein Aurél Indiába utazott, egyik nagybátyjától kapott örökségét apja rendelkezésére bocsátotta. Ez aggodalommal tölti el Ernőt, fél, hogy apja, szokott ajándékozási és vásárlási szenvedélyével, Aurél örökségének nyakára hág. Elmondja ebből az alkalomból, hogy ő, apja életbiztosítása mellett, mely kb. 500 forintot tesz ki, évente 1000 forintot bocsát rendelkezésére. Amit apja ezen felül költ, az gyermekeinek: Helénnek, a meghalt Tercsi lányának (aki már férjnél van és Londonban él), vagyis végeredményben Aurélnak az örökségéből telik csak.*²

Mikor Stein Ernő ezeket a sorokat írja, apja éppen vendégül van

nála Jaworzno-ban, s bosszantó, drága ajándékokkal halmozza el őket. /Az Állatkertben vásárolt 10 forintért különféle madártojást számukra, továbbtenyésztésre./ Ernő ilyenekért szemrehányást tesz apjának, aztán megbánja heves szavait. Alig várja, hogy apja elutazzék. Ugyanez év aug. 10-i levelében azt panaszolja, hogy Helén egyszerre 9 ruhát küldött kislányának. Ez a túlzott ajándékozási hajlam nagyapai örökség lehet nála, teszi hozzá.

Ez a hajlam, - mely miatt Ernő panaszkodik -, szerencsésen mérséklődik Stein Aurélban azzá a tapintattá, amely a Keleten oly nagy jelentőségű ajándék-küldést nagylelkűen és biztos kézzel tudja intézni, úgy, hogy expedíciói alkalmával a különféle helyi uralkodókat, előljárókat és hatóságokat mindig meg tudja nyerni munkája támogatására.

Hogy Stein Ernő és atyja között kissé feszült a viszony, érezzük a levelezésből. 1886.február 3-án pl. azt panaszolja nagybátyjának, hogy apja nem méltányolja az ő Aurél iránti fáradozását /"meine Aurel gegenüber gewidmete Bemühungen"/. Soha nem tapasztaljuk, hogy Ernő bármit is megbeszélne apjával, esetleg kisebb dolgokat anyjával, de mindent megtanácskozik a családfővel: Hirschler Ignáccal.

Stein Ernő

Stein Ernő¹⁵ 1866-ban, mely évben a levelezés kezdődik - Bécsben élt szüleivel együtt. Ez év nyarán nagybátyja meghívására kis utazást tettek együtt a bajor Alpokban. A gyönyörű tájak: Aussee, Königsee, mély benyomást tettek Ernőre, de nem kevésbé nagybátyja emelkedett szellemi társasága. Bécsben, egy hangversenyen Beethoven szimfóniát hallgatva színesen elevenednek meg előtte a csodálatos, festői tájak.

A fent említett utazás után kezdődik el levelezésük és egyre mélyülő barátságuk. Pár év múlva Hirschler Ignác felszólítja unokaöccsét: a generáció-különbséget jelző önzést cserélje fel az intimebb tegezés-

sel. Stein Ernő egyre felszabadultabban önti ki ezután minden gondolatát, aggodalmát, érzéseit nagybátyja előtt, aki számára a feltétlen tekintély: a tisztelt, szeretett eszménykép. Hirschler is mindent elkövet, hogy nemes és fogékony lelki "öccsének" támasza és segítője legyen.

A levelekből látjuk, hogy Ernő a bécsi üzleti-szellemű világban nem érzi jól magát. A kereskedelmi pályára lépett, hogy mielőbb önálló legyen és szüleit segítse, mert ezt szent kötelességnek tartotta. De csak lelkiismeretes hivatalnoknak érzi magát, munkája nem elégíti ki: művészet és irodalom jobban érdekli. Azt tapasztalja: Bécsben csak pénzzel lehet elérni valamit. Csodálkozva látta, hogy Hirschler Ignácot mindenütt milyen tisztelettel fogadták. Nagybátyja igyekezett előtérbe helyezni Ernő jó tulajdonságait, hogy így ez előnyös színben tűnjön fel. Az ilyenféle közbe-lépés előnyös volt a vele való hivatali bánásmód szempontjából is.

Hirschler Ignác szeretne unokaöccsének határozottabb életirányt adni: legyen valamiben igazán szakember és ne csak műkedvelő. 1866. dec. 30-án³ komoly hangú levelet ír neki: egy nagy tudós gyönyörű önvalomását saját pályájáról: Elmondja, hogy valamikor maga is a bécsi felületes szellem hatása alá került, s bár a legkitünőbb egyetemi hallgatók közé tartozott, idejének majd felét nem a tudományra, hanem kártyázásra, napi irodalmi kérdések feletti vitákra fordította. Ha ott marad, talán tárcacikk-író lett volna belőle. Rómába is a művészet, a múzeumok, az antik szobrászat emlékei vonzották. Csak Párisban ragadta meg lelkét az a komolyság, mellyel ott a kultúra, a tudomány kérdéseit nézik. A modern civilizációnak ebben az eleven légkörében nem maradhat egy hélig sem anélkül a valamelyest is tehetséges és ambiciózus fiatal, hogy rá ne döbbenjen: valami értékeset kell magából faragnia. Itt kapcsolódott lényének minden idegrostjával a szemészet tudományához, mely azóta egészen betölti őt, lelkét örömmel és megelégedéssel járja át, saját haladását és a tudomány új eredményeit látva. Ezt a belső egyensúlyt sem a megpróbáltatások, sem a mellékes dolgokkal való foglalkozás nem tudták megingatni benne.

Ernőnek azt ajánlja, hogy bank- és kölcsönügyletekkel foglalkozzék, szinte tudományos komolysággal. Példának a Párisban élő Horn Edét¹⁶ hozza fel, aki igen sokféle kérdéssel foglalkozott, míg végre a hitel és

kölcsönügy tanulmányozásában annyira elmerült, hogy elsőrangú nemzetközi tekintély lett, akiből talán államtitkár, sőt miniszter is lehet. Ezzel szemben Intő példának állítja eléje Medveczky Frigyes¹⁷, akit a bécsi Theresianumban egyik tanára szinte csodagyerekeknek tekintett, és a tudományosan éretlen művelt kiadva, ezzel a korai, meg nem érdemelt sikerrel fejlődésére kártékonyan hatott.

Természetesen - teszi hozzá Hirschler Ignác - a komoly tanulmányok folytatása mellett nem kell az irodalom iránti érdeklődéssel szakítani, de ez csak az élet fűszere lehet - csemege, a komoly táplálék mellett.

Stein Ernő - bár a levél igen nagy hatást tesz rá - nem tudja követni a mutatott életirányt. Érdeklődése túlságosan sokoldalú - írja. Bár nagybátyja nemcsak jó tanácsokkal látja el, hanem pártfogásával a Magyar-Angol Banknál szerez neki állást, - még sincsen megelégedve helyzetével. Irodalmi kísérletekkel foglalkozik. Vigjátékot, majd egy színművet ír "Grafenkind" címmel, és ezt szeretné előadatni. Művét Laube¹⁸ és Bauernfeld¹⁹ jóindulattal fogadják, de jelen formájában előadásra nem találják alkalmasnak és átdolgozást javasolnak.

A levelekben sok szó esik ezután a színdarabról; finom és mélyreható elemzések ezek mind két részből.

Az 1879-es bécsi bank-krach után végre, hogy a fojtó bécsi levegőből / Stieckluft/ szabaduljon, Stein Ernő állást vállal Galiciában, Jaworzno-ban egy nagy Kőszénbánya Társulatnál. Mint ennek az üzemnek a vezetője²⁰ önálló és felelősségteljes munkakört kap, békésebb, nyugalmasabb az élete, s alapjában véve jól érzi magát. Csak itt-ott elejtett megjegyzésekből tűnik ki, hogy ez az önkéntes számkivetésben folyó élet - melyet csak olykor-olykor szakít meg egy-egy utazás - családjáért vállalt áldozat.

1881-ben sikerült a maga számára jobb fizetést kiharcolnia. Most már tudja, - írja nagybátyjának^{*4} - hogy miért mond le az élet annyira kellemes mozzanatáról. Jól esik az a tudat, hogy övét minden anyagi gondtól mentesítheti.²¹

Nagybátyja, aki néha a csüggedéstől félti öccsét, igyekszik fenntartani benne ezt a hivatástudatot. 1882. aug. 14-én ír^{*5} születésnapl kö-

szöntőjében mintegy összefoglalja minden mondanivalóját: Ernőt vágyai szellemibb pályára hívták, mint a gazdasági. De ezen éppen a jobbra, nemesebbre törekvése miatt nem tudott igazán boldogulni. Vigasztalja őt az a tudat, hogy családja, különösen öccse számára, akinek tehetsége kibontakozását lehetővé tette – oly nagy jelentőségű lett. Hányan örülnének, akik hanyatt-homlok belevetették magukat az élet élvezetébe, ha annak idején valamilyen ólomsúly visszatartotta volna őket a sikamlós lejtőn.

E levélrészek alapján meg fogjuk érteni, hogy Stein Ernő a maga el nem ért vágyait, sikertelen ambícióját öccse életébe helyezte át. Egyre jobban azt tekintette élethivatásának, – szülei segítése mellett –, hogy öccsének megadja mindazt, amit maga nélkülözött: az atyai támogatást és a szellemi pályán való boldogulás lehetőségét. De éppen ezért – mint látni fogjuk – sokszor elégedetlen és türelmetlen, hogy öccse nem úgy valósítja meg a dolgokat, mint ő szeretné, és sohasem elég gyorsan az ő igényei számára.

Helyzetéről több részletet tudunk meg 1886. szept. 25-én írt leveléből.²¹ Két háztartást lát el: a magáét és szüleiét, s ezen kívül öccsének, Aurélnak neveltetéséről is gondoskodik. Lemond még arról is, hogy magának könyveket vásároljon, pedig nagy magányosságában a legfőbb felüdítője az olvasás. Nagybátyja látja el őt olvasnivalóval, részben a maga gazdag könyvtárából, részben az Akadémiából. Küld folyóiratokat is, elsősorban a kor legelterjedtebb lapját, az *Allgemeine Zeitung*-ot, s a *Grenzbote*-t. A könyvek küldéséről szóló hírek és az olvasottak megbeszélése a két férfi levelezésének legfőbb témája. Olvasmányaik felölelik nemcsak az egész klasszikus irodalmat Homerosztól Goetheig, de emellett földrajzi, történelmi, bölcséleti műveket, – általában mindazt, amit a kor tanult emberei olvastak, akiknek még nem a regény volt a legfőbb olvasmányuk.

Hogy mit jelent számukra az olvasás és az olvasottak megbeszélése / ez, mint Hirschler írja: kettőssé teszi az élvezetet/, legjobban kifejezi Stein Ernő jegyzete, öccsének Hirschler Ignáchoz Drezdából írt levelének hátán:⁶ „születésnapjára azt kívánja nagybátyjának, hogy a művészet Léthe-vizéből minél többször kortyolhasson felüdülést az élet

keserves kényszerszolgálatában. Egy más alkalommal, 1890. márc. 31-én nagybátyjának hozzá írt szavait idézi, hogy senki nem tudja úgy megindítani esztétikai gondolatvilágának működését, mint öccse, Ernő.²²

Irodalmi érdeklődésük túlterjed Európa határain. Goethe Westöstlicher Divan-ja, s még inkább Rückert²³ fordításai és költői művei hatása alatt ez időben nagy volt az érdeklődés a keleti költészet, az irodalomnak eddig még nem ismert ága iránt.²⁴ Hirschler Ignác és unokaöccse élvezettel olvassák német fordításban a Nal und Damjanti-t, s Sawitri-t. Mint Hirschler írja²⁵ oly szép ez, hogy megéri a tíz évi szanszkrit tanulást /t. i. Aurélt/.

1882. aug. 28-án²⁶ azt írja Ernő nagybátyjának, hogy születésnapjára Aurél nagyon vonzó védikus olvasmányt küldött neki, melynek szerzője, Kaegi²⁷ "Imádott mesterének", Roth-nak²⁸ tanítványa. Ha Aurél is ilyen világosan és elegánsan fog írni, akkor meg lehetnek elégedve mind ő, mind pedig nagybátyja.*⁷

Tercsi nővérük halálakor Ernő Goethe Westöstlicher Divan-ját veszi elő vigasztalásul, s öccsének is ily céllal küldi el, mint 1882. jan. 27-én írja nagybátyjának.*⁸ Ujra élvezettel olvassa Goethe rapszódikusan, de mégis csodálatos világossággal odavetett jegyzeteit, Auréltól megkérdezte, hogyan vélekedik a mai tudomány erről a kérdésről, bár nagybátyjától tud már erről valamit Benfey²⁹ kutatásai alapján.

1888. okt. 31-i levelében egy szép idézetet küld a Paul et Virginie-ből,³⁰ Kashmir-ra vonatkozóan, Aurél számára, aki már ezen a vidéken él. Hirschler ugyanekkor József főherceg Cigány nyelvtanát³¹ küldi neki születésnap ajándékkul. Ponori Thewrewk³² bevezetését is nagyon dicsérik, s a könyvben található szótár is talán segítségére lesz Aurélnak kutatásaiban.*⁹

Kétségtelen, ennek az irodalom és a tudomány sok ága iránt fogékony családi légkörnek köszönhetette Stein Aurél sokirányú érdeklődését, és irodalomszeretetét. Ezek mindvégig megóvták attól, hogy - mai kifejezéssel élve - "szakbarbár" legyen. Időben és térben egyaránt nagy perspektivákat átfogó tudása tette lehetővé számára, hogy a kultúrák kapcsolatait kutassa és találja meg Belső-Ázsia térségein.

Kutatóútjaira is mindig visz magával értékes olvasnivalót, így nél-

külözhetetlen társát: Arany János műveit. Mikor második expedícióján, 1908-ban vigyázatlanságból lefagytak lábujjai, és sem járni, sem lovagolni nem tud: magyszerkesztette, két öszvér közé szerelt függőágyon viszik le társai a mérhetetlen messzeségben található legközelebbi orvoshoz: útközben Erasmus leveleit olvassa. Ezeket legjobb barátja, P. S. Allen,³³ az Oxfordi Corpus Christi College igazgatója fordította angolra és küldte barátja után Ázsiába. Stein Aurélt később még mindig annyira foglalkoztatta Erasmus, hogy Balogh Jenőtől³⁴ is kér rá vonatkozó műveket. Balogh Jenő egyik levelében Stefan Zweig írására hívja fel figyelmét.

Mikor Stein Aurél 1890-ben Pesten jár, bátyja, Ernő annyira felkelti érdeklődését Saint-Beuve³⁵ iránt, hogy születésnapj ajándékkul a francia esszéista műveit kéri. Ugyanekkor az ő lelkesedésére kezdi sógornője olvasni az angol lírikus, Robert Browning³⁶ verseit.

Stein Ernő családjáért vállalt áldozatos életének öröme és reménysége öccse, Aurél. Erről azonban csak egyszer találunk közvetlen nyilatkozást egy 1881. máj. 28-án írt levélben: Reménytelen és kilátástalan lenne számára az élet, - írja Ernő -, ha Aurél nem lenne, és nem olyan lenne, mint amilyen.¹⁰

A kor eszménye a nevelésben egy bizonyos spártai szellemű edzés, keménység, szigorúság, a túlzott elkényeztetéstől való félelem, amely még a szeretet megnyilvánulásai és a családi gyöngédség elé is gátat vet. Hirschler Ignác is ilyen tanácsokat ad Ernőnek öccsére, Aurélra vonatkozóan, aki amúgy is ebben a szellemben fogja fel nevelői feladatát. Kifogyhatatlan a gáncsolásban, intésben, a legkisebb dolgok ellenőrzésében, ahogy ezt nagybátyjához írt leveleiből láthatjuk. Stein Aurél számára így bátyja jelenti a szeretőt, de szigorú apát, ugyanakkor idős édesapja - aki úgy látszik gátlás nélkül szereti kisebbik fiát, szinte miként a nagyapák szokták - Aurél szeretetének és ragaszkodásának legfőbb tárgya. Ő volt az, aki Aurélban mindig és feltétlenül bizott, aki hitt nagyrahitottságában, a mindig sötétben látó Ernővel szemben. Ernő teli van aggodalommal és szinte keserű irigységgel nézi apjának fanatikus bízakodását.³⁷ Megvallja magáról, hogy ő a hangulat embere.³⁸

Ebben a szerető, egymás iránt áldozatos családi életben fejlődött ki Stein Aurélnak az a csodálatraméltó tulajdonsága, melyet minden expe-

dícióján tapasztalunk: a munkatársakról való gondoskodás, a velük való baráti együttérzés, egyéni hajlamaik és tulajdonságaik szerint mindenki-vel való bánni tudás. Számtalan expedíciója során soha egyetlen emberének sem esett baja. Nem történt meg vele olyasmi, mint Sven Heddinnel, akinek egész karavánja elpusztult és maga is csak keservesen menthette meg életét. Pedig Stein Aurél ugyanott járt expedícióján, mint Sven Hedin. Tudjuk róla azt is, hogy egy alkalommal, egész napi fárasztó út után újra útnak indult a hóvihárban, hogy két eltévedt emberét megkeresse és megmentse. (Ugyanaz a lelkiület ez, amely a betegeknek mindig segíteni kész orvos-nagybátyjában is megvolt.) Ezért csatlakoztak hozzá mindig újra és újra régebbi expedíciójának tagjai és elkísérték a "kis főnök"-öt - ahogy alacsony termete miatt nevezték - az olykor ugyancsak fárasztó és sokféle veszedelem közt folyó útjaira. Stein Aurélnak még arra is volt gondja, hogy expedíciójának egyik társa az indiai kormánytól megkapja illő jutalmát.

Stein Ernő éveken át teljesíti a család eltartójának áldozatos hivatását, mindenkitől távol, Jaworzno-i számkivetésében. Csak akkor lesz számára ez az élet elviselhetetlenül nehéz, amikor meghal Jaworznoban egyetlen megértő barátja. Most megkapja barátjának szép tágas lakását. Azt is tudja, hogy Aurél Indiába készül. Ekkor határozza el magát arra, hogy megnősül. A levelekből úgy látszik, hogy a választottjával való ismerkedési időszak nem volt túl hosszú, de a házasság mégis nagyon szerencsésnek bizonyult. Heller Henriette-tel (Jetty) a krakkói kálvinista templomban tartotta esküvőjét, 1886. jún. 5-én.³⁹ Az éppen Pesten katonáévért szolgáló Aurél és egyik unokatestvére voltak a vőfélyek.

Stein Ernőnek ezután otthonos, kényelmes lakása van, nagy kerttel, ahol örömmel látja vendégül szüleit, nagybátyját, akik örülnek a hamarosan "megérkező" kislánynak is.

Ernő családi élete ezután boldog és zavartalan. Felesége jól beilleszkedik a családba, s később férje halála után ő folytatja a családi levelezést Auréllal.⁴⁰ Ekkor Bécsben él és Stein Aurél több ízben írja Balogh Jenőnek, hogy mielőtt Pestre jönne, pár napra megáll Bécsben, hogy meglátogassa elhalt bátyja özvegyét.⁴¹

Stein Aurél szülei

Stein Aurél édesanyjáról, aki - mint említettük -, Hirschler Ignác huga (Anna = Netti), keveset tudunk. Stein Ernő azt írja róla, hogy életvidám és szellemes természetű volt.⁴² A családi levelezésben csak pár sort találunk tőle, Ernő, Hirschler Ignáchoz írt levelének végén.⁴³ Egyetlen levelét sem ismerjük, és férjéét sem; a családi levelezésben pusztán Hirschler Ignác hozzájuk intézett pár levelét találjuk.⁴⁴ Hol Pesten, hol Bécsben tartózkodik, ahogy éppen valamelyik gyermekének van rá szüksége. Anyja halála után Stein Ernő melegen emlékszik vissza rá, mint a család jó szellemére, védangyalára,⁴⁵ aki magát gondokban emésztette övéiért (ezt a tulajdonságát Ernő örökölte tőle).

Csak egyszer panaszodik Ernő szülei önzése és szeretetlensége miatt, amikor azok házasságát ellenzik;⁴⁶ részint az iránta való aggodalomból, részint pedig attól való félelmükben tették ezt, hogy ha a saját családját is el kell látnia, róluk kevésbé tud majd gondoskodni. A mama azon kesereg, hogy sem ő nem keres semmit, sem Aurél, aki még mindig a tanulásnál tart.⁴⁷ Pedig tudhatnák, hogy őreá, Ernőre, mindig számíthatnak. - Szülei aztán meg is nyugszanak, s utóbb szép napokat töltenek Jaworznoban, unokájuknak is örülve.

Stein Ernőnek mindig gondja van arra, hogy szülei a nyarat fűrdőhelyen töltsék, amint ez abban az időben szokás volt. Apja többnyire Pöstyénbe járt, anyja Karlsbadba, vagy Hirschler Ignáccal az Alpokban nyaraltak együtt.

Stein Aurél anyja 1888 őszén halt meg, nem sokkal Aurél Indiába indulása előtt. Utolsó levelét Aurél kegyelettel megőrizte.⁴⁸ Ernő nagyon aggódik magára maradt apja miatt, akinek most már semmi foglalkozása sincs. Kéri nagybátyját, hogy rendeztesse, katalogizáltassa vele könyvtárát. Ezzel hasznos és érdekes munkája lenne és valami betölténé napjait.

A család szétszórta tagjai a sűrű levelezés tartja össze. Ha valakiről egy hélig nem kapnak hírt, már aggodalomban vannak miatta. (Különösen Ernő tud, saját bevallása szerint is, betegesen aggódni főként öccséért, ha levele késik, vagy kimarad.) Stein Aurél külföldi ta-

nulmányai idején, de később is, hetenként ír haza. A családtagok, különösen Hirschler Ignác születésnapja (márc. 3.) nevezetes dátum, ilyenkor levelekkel, ajándékokkal keresik fel egymást. Stein Aurélnak a családi levelezésben megmaradt négy levele közül kettő éppen ilyen: nagybátyjának születésnapjára írt gratuláló levél.⁴⁹ Az utóbbi már Lahore-ból írt - különben igen érdekes levél - egész első oldala mentegetőzés, hogy levele késve fog érkezni, mert rosszul számította ki a hajójárás idejét. De mentsége legyen, hogy ő van legtávolabb Pesttől. Stein Ernő születésnapjára öccse táviratozni szokott, s mikor ez nem fut be a szokott időre, s apja is hírek nélkül hagyja őt, a legrosszabbra gondol, s egészen betege az aggodalomnak, míg végre megérkezik Indiából a várvárt levél.⁵⁰

II.

STEIN AURÉL IFJÚSÁGA

Iskolai évek

Stein Aurél saját maga által készített önéletrajza⁵¹ vezérfonalát követve a levelek segítségével végig tudunk tekinteni a nagy tudós ifjúságának évein, és nyomon tudjuk kísérni fejlődésének apró mozzanatait.

Mint tudjuk, 1862. nov. 26-án született, Pesten. Az atyai ház a Tüköry utca (akkor Spiegel Gasse) 2. sz. alatt volt, s a második világháború alatt teljesen elpusztult.

"Az elemi iskolákat a lipótvárosi templom melletti elemi iskolában végeztem, - írja - s innen 1871-ben a piarista gimnáziumba kerültem". Ez időről többet nem tudunk meg a levelezésből sem.

Drezda, 1873-1876.

"1873 őszén Drezdában a Gelinek-nevelőintézetben nevelkedve innen látogattam a drezdai Szent-kereszt gimnáziumot 1877 tavaszáig."

Erről az iskoláról már megemlékeznek az életrajzok "Kreuzschule" néven, de hogy az iskolának bejáró növendéke volt és egy másik intézetben lakott, - ezt csak az önéletrajzból tudjuk meg. Hogy bátyja azért adta öccsét külföldi gimnáziumba, hogy jól megtanuljon németül, - ezt csak következtetni tudjuk. Nevelési elve szerint jó, ha valaki külföldön és nem nagy, hanem kis városban tanul. Ebben az időben kezdődik Stein Aurél levelezése családjával. A levelezés végigkíséri egész életén, amíg csak családjából, barátaiból él valaki, akit sorsa érdekel. Sajnos ezekből a "heti beszámolókból"⁵² egyet sem ismerünk eredetiben, pedig ezek lennének az igazán értékes és hiteles írások Stein Aurél életére és működésére vonatkozóan. E levelek körbe járnak a családban, Pest, Bécs, Jaworzno, London között. Vagy elvesztek, vagy lappanganak, miként ezideig a most ismertetésre kerülő családi levelezés. Amit Stein Aurél leveleiről megtudunk, azt csak a "heti beszámolók"-hoz fűzött gyér megjegyzésekből tudjuk.

Hogy a leveleket Stein Aurél apjához intézte, s ő válaszolt rájuk, megtudjuk Hirschler Ignácnak az apa halála után Stein Ernőhöz intézett leveléből.⁵³ Irt Aurélnak, s buzdítására ugyanezt többen is tették a családtagok közül, mert elgondolható, hogy nagybátyjának, anyjának és apjának gyors egymásutánban bekövetkezett halála leverő hatással volt rá, és hogy apjában egyszerre legfőbb levelező társát is elvesztette. Természetes, hogy Aurél ezután "heti beszámolóit" Ernőhöz intézi, s Ernő szabja meg, hogyan és miképpen járjanak a levelek kézről kézre.*¹¹

Stein Aurél négy évet töltött Drezdában. Itteni tanárai közül - mint Rásonyi írja⁵⁴ - Dr. Hausmann tette rá a legnagyobb hatást. Az ő elő-

adásából hallott először a görög kultúrának Indiába hatolásáról, Nagy Sándor hadjáratáról az Indus és Oxus mentén. Olvassa Nagy Sándor életrajzát Arrianos-tól⁵⁵ s ezek a benyomások nem hagyják többé nyugodni.

Fejlődésével Hirschler nagyon meg van elégedve, mint 1873. okt. 9-én írt leveléből látjuk.^{*12} Még lehet belőle valami! Az az energia, amely minden szellemi megnyilatkozásában látható, helyes vezetés mellett gazdag és termékeny életet ígér. Ezt is megírja Aurélnak, hogy ezzel fokozza becsvágyát. Ernőben meg lehet az a kellemes tudat, hogy öccse nevelésének feladatát a lehető legkomolyabban fogta fel. Gondoljon Ernő anyjának örömére, és üzze el magától mindig azt a gondolatot, hogy nincsen semmi hivatása az életben.

Ebből az időből ismerjük Stein Aurél legkorábbi levelét: 1876. márc. 2-án nagybátyjának, Hirschler Ignácnak írt születésnapjára. Köszöni iránta tanúsított jóságát, s ígéri, hogy amit most csak szavakkal tud elmondani, később majd tettekkkel mutatja meg: arra fog mindig törekedni, hogy az emberi társadalomnak oly hasznos tagja legyen, mint nagybátyja.^{*13} Hogy ezek a szavak nem gyerekesek, miként Stein Ernő vélte, hanem egész életét meghatározó elvek, ma már tudjuk.

Stein Aurél mindig szeretettel gondol vissza iskolájára, sőt az évkönyveit is megőrizte. 50 év múlva, az intézet 700 éves jubileumára kiadott albumba Nagy Sándor északindiai hadjáratáról írt cikket: Zum Feldzug Alexanders des Grossen an der Nordwestgrenze Indiens.⁵⁶

A pesti evangélikus gimnáziumban, 1876-1879.

"Innen visszakérültem Pestre - mondja tovább az önéletrajz - és itt két éven át az evangélikus gimnáziumban tanultam,⁵⁷ ahol 1879-ben lettem az érettségi vizsgát."

Hogy miért hozta vissza Stein Ernő öccsét ismét Pestre, erről csak azt tudjuk, hogy ez Hirschler Ignác kívánsága volt. 1876. szept. 29-én írja Ernőnek, hogy Aurél levelei megindítják komoly hangjukkal és a bennük lévő gondolatok érettségével. Megdöbbentő hatással vannak rá,

Ms. A. 6. 13. 2

Größter Dank!

Verzeihen Sie, daß ich mich bis jetzt noch nicht für das sehr,
in Briefwechsel gesandt beehrt habe, aber ich war und bin
noch so beschäftigt, daß ich selten eine ganz freie Minute
finde. Ich aber bitte ich mich anzuheben, zu Ihrem Gebot.
Ihre meine besten Wünsche und Wünsche zu senden. Ich
möchte Sie noch lange in Gesundheit erhalten und Frische
Ihre Frischezeit genießen lassen. Auch muß ich Ihnen für
alles Gute, was Sie mir schon voraussetzen haben, danken.
Jetzt geht es mir so mit Worten und Taten in
guter Lage, daß ich werde mir sehr Mühe geben, auch
nicht ein der menschlichen Gesellschaft so wichtiges Mitglied
wie Sie, zu werden. Ich hoffe Sie werden mir, obwohl auch
die Tage kommen, die ich so freundlich entgegennehmen in
dieser wunderbaren, bleibe ich

Ihrer sehr verehrten
Freundin, Frau
III.

Stein

Wie wenig ist uns die
kulationen leidend
mag, als den freigen
geirigsten Anstand
von unmerklichen
wegen, immer zu den
Futurgen und toterden
Wünschen, so kann
ist demnach nicht unser
Aurélios atores ffigul.
fagen, aber freigef
fist grünen und
wünschen die meisten
bisherigen. Was auf

die Wünsche, brennst
nicht, andersgesen zu
werden — wie geschehen
sind, und der Effect
der mischgesen (wie
der brennstgesen) des
Liegens bleibt das im.
nur droseltes. Bei allen
höhen Gesungen und
dieser Gesungen und bei
allen notwendigen
Gesungen ist auf
demnach einem Wunsche
Anstand geben, in jeder

dem, daß die auf in die
für jeden auf oft die
angehen leitet für den
Höhenstellen ffigul, den
die Leben (immer) sind
ffigul, angedeutet Tonel
aus dem Lutherschen, der
Höhen, angedeutet für einige.
Anstand, der mit der him
in jeder kann, immer die den
Salbath auf der Götterfist der.
die die Wollens, die ffigul.
fagen die Wollens, die ffigul!
Höhen ffigul die ffigul
gestanden ffigul, was den
auf den ffigul auf der ffigul
fagen die Wollens, die ffigul

haza kell jönnie! *¹⁴

Ugy látszik, a tapasztalt orvos attól félt, hogy a külföldi magányosság koraéretté teszi Aurélt, és úgy gondolta, hogy a családi környezet jól fog tenni neki.

Aurélnak Pesten több kitűnő tanára volt, akik közül nem egy később egyetemi tanár lett.⁵⁸ Az iskolai évek alatt Hirschler Ignác bevezette unokaöccsét az Akadémiai Könyvtárba (ez lakásukhoz is közel esett), s itt feltárultak a tudnivágyó fiatalember előtt a tudomány titkai. A szülői ház után - írja végrendeletében⁵⁹ - itt töltötte legboldogabb óráit. Későbbi leveleiben is újra meg újra visszatér hálás gondolattal az Akadémiától nyert jókra.⁶⁰

Az érettségi vizsgát 1879. jún. 27-én teszi le, kitűnő eredménnyel. A vizsga egy részén apja is jelen van, Hirschler Ignáccal együtt. Ez utóbbi beszámol erről unokaöccsének, Ernőnek: két óra hosszat volt jelen a vizsgán, főleg Aurél apja kedvéért, mert számára a vizsgák nem sokat jelentenek. Aurél nagyon derekasan szerepelt, értelmesen és világosan válaszolt, így természetesen a legjobb minősítést kapta. Szorgalma azonban meglátszott arcán: lefogyott. Hirschler legszívesebben magával vinné őt nyaralni anyjával együtt, de jelenleg ezt sajnos nem tudja megtenni. *¹⁵

Stein Aurél erre az iskolára is szívesen és hálával gondolt vissza.

Egyetem, Bécs, 1879-1880.

"1879-1880-ig a bécsi egyetemen a szanszkrit és az összehasonlító nyelvészetet, továbbá a klasszika-filológiát tanultam leginkább, Müller Frigyes⁶¹ mellett."

Az imént említett professzor előadásai alapján készült jegyzetek mellett megtaláljuk Stein Aurél hagyatékában Hartel⁶² klasszika-filológiai előadásainak jegyzeteit is.⁶³

Lipcse, 1880.

"Ez után fél évig a lipcsei egyetemen folytattam tanulmányokat" -

mondja tovább az önéletrajz.

Ez időből egy érdekes levél áll rendelkezésünkre Stein Auréltól,⁶⁴ melyben beszámol nagybátyjának tanulmányairól, valamint akkori életmódjáról.*¹⁶ A levél hátlapjára írt levélben Hirschler Ignác dicséri unokaöccsét: Aurélnak ez a levele nagyon kielégíti őt: akarást és biztos célt "hall" kicsengeni belőle. Hugának, Aurél anyjának ugyanilyen értelemben ír, 1880. nov. 14-én:⁶⁵ Aurél jó úton halad. Tartsa őt rajta jó csillaga.

Tübingen, 1881-1884.

"1881 nyári félévtől 1884-ig Tübingában indológus és ó perzsa tanulmányaimat végeztem von Roth⁶⁶ tanár vezetése alatt. Ott is nyertem filoz. doktori diplomát." - Így mondja az önéletrajz.

Miként ezt Stein Ernőnek 1881. jan. 20-án Hirschler Ignáchoz írt leveléből látjuk⁶⁷ Aurél már korábban tervezte Lipcséből a tübingeni egyetemre való átiratkozását. E levélben Stein Ernő mintegy jóváhagyást kér Aurél e lépéséhez.*¹⁷ Március 28-án⁶⁸ már arról értesíti Hirschlert, hogy Aurél Arco-ból írt: élvezetes utazás után Weimaron, Eisenachon és Frankfurton át Tübingába érkezett. Máj. 28-án pedig azt írja Stein Ernő, hogy Schleicher "Deutsche Sprache"⁶⁹ c. könyvét olvassa, hogy öccse tanulmányaiba jobban behatolhasson. Mellékeli Aurél levelét, melyből kitűnik, hogy a jövő telet is Tübingában akarja tölteni. Minthogy Bühlert⁷⁰ a bécsi egyetem számára megnyerték, őt úgysem találná Lipcsében.

Tübingába főképp von Roth professzor előadásai vonzották, akinek aztán éveken át hűséges tanítványa volt, mellette lett docens, s nála tette le a doktori szigorlatot is, 1883 májusában "cum laude" minősítéssel, azaz dicsérettel, nem egészen 21 éves korában.

De az örök-aggályos Stein Ernő soha nincs megelégedve. Kevés-sel Aurél doktori avatása előtt, márc. 11-én azt panaszolja,*¹⁸ hogy Aurél, túlbuzgóságában, az egész Avesztát tárgyalni akarja, holott saját

bevallása szerint annak egy része is elég lenne a disszertációjához. Az Aveszta tanulmányozására éjszakáit használja fel, és közömbös a vizsga eredményével szemben. Ernő szemében ez gőgösségnek tűnik. Vajon Goldzihernek⁷¹ mi erről a véleménye? – teszi fel a kérdést.¹⁸ – Ez a mozzanat számunkra mindenesetre azt mutatja, hogy Stein Aurél nem a sikerre, hanem a minnél nagyobb tudásra törekedett. Nem volt önhitt, hanem hangyaszorgalommal tanult és sohasem érezte elégnak tudását.

Stein Ernő német stílusával is elégedetlen: annyit foglalkozott a klasszikus nyelvekkel, hogy németsege igen elromlott. Ezzel szemben Hirschler a szünidő után az egyetemre visszatérő Stein Aurél első leveléről azt írja, hogy sorait nagy meglepéssel olvasta.⁷²

Azt, hogy Stein Aurél Roth professzoron kívül Gutschmid⁷³ előadásait is hallgatta, a levelezésből tudjuk, és ezekről készített jegyzetei megmaradtak hagyatékában is.

Az egyetemi tanulmányok közötti kisebb-nagyobb szünidőkben Stein Aurél kirándulásokat, apró barangolásokat tesz a környéken, olykor lóháton. Beszámolóit Hirschler nagy örömmel olvassa, különösen tetszik neki a lovaglás. Mindenkinél más-más módon folyik le az érés folyamata – írja – Aurél, "varjufészkében", ilyen módon lesz a világban helyet foglalni tudó egész emberré.¹⁹

Később, már mint nagyhírű tudóst, Tübingenbe is meghívták előadást tartani. 1893-ban Roth professzor tiszteletére megjelent ünnepi kiadványban ő is írt cikket.⁷⁴

Anglia: London, Oxford, 1884-1885.

"1884-1885-ig Londonban és Oxfordban óperzsa kéziratokat tanulmányoztam" – mondja az önéletrajz. Ehhez egyelőre nem tudunk semmit hozzáfűzni, csupán annyit, hogy Londonban sem volt egészen magára hagyva, mert itt élt férjével unokahuga, Helen, akit a levelek többször emlitenek.

Nyári utazások

Láttuk, hogy Stein Aurél 1872-1876 és 1879-1883 között külföldön tanult, s mint bátyjának már idézett leveléből kitűnik^{*18} a végcélhoz való eljutást kisebb tanulmányutak előzték meg. A nyári szünidőkre hazajött. Gimnazista korában anyja utazott ki érte, hogy hazahozza. Stein Ernő egy 1874. máj. 15-i levelében⁷⁵ említést tesz például egy ilyen szünidei utazásról. Ernő Bécsben lakott akkor a Mamával. Innen mentek együtt nyaralni Pertisau-ba, Hirschler Ignáchoz.

Hirschler is, Stein Ernő is rajongói az Alpok gyönyörű vidékének, élvezik a szép tájakat, turisták. Szeretnék ezt a hajlamot a "könyvmoly" Aurélba is átültetni.⁷⁶

1880. júl. 21-én Stein Ernő örömmel írja nagybátyjának, hogy sikerült nagy nehezen Aurél ellenállását legyőznie és rábirta őt egy háromnapos alpesi túrára a Mürz völgyében, amely pompásan sikerült. Aurél lelkes leveleket írt onnan, és a Mamának postán alpesi rózsát küldött. Vasámap bizonyára végignézi a lövész-felvonulást s végül gőzhajóval érkezik majd meg szüleihez.^{*20}

Mégis a következő években ismét szinte erőszakkal kell Aurélt kiragadni tanulmányai közül, mint Ernőnek 1882 augusztusában írt leveléből látjuk. Most Konstanz, Rohrschach, Lindau, Bregenz, Bludenz, Landeck érintésével Innsbruck-on át érkezik majd meg Hirschlerhez, aki családjával Tirolban, a Pustertalban fekvő kis faluban: Welsbergben nyaral.^{*21} Uti élményei közt Aurél - úgy látszik - megfeledezett a levélírásról, és bátyja szinte halálos aggodalmat áll ki miatta. Mindenért pótolja azonban az a tudat, hogy öccse most már az Alpok felséges vidékét nagybátyjának társaságában élvezi. Bizonyára élete legnagyobb élményei közé tartoznak ezek a napok s fogékony lelke számára évekre szóló anyagot adnak. Ha - írja Ernő - abban a tudatban élhet, hogy Aurél és szülei, Hirschler Ignác körében festői helyeken boldog napokat töltenek együtt, kietlen és vigasztalan életében sem fél a jövőtől.^{*22}

1884-ben⁷⁷ Aurél édesapja azt szeretné, ha Ernő és a Mama kiutaznának Tübingenbe, mintegy meglepetésképpen, mert Aurél innen Cam-

bridge-be megy, s közben nincs már ideje hazalátogatni. Ernő azonban túlságosan nagyra tartja a fáradságot, valamint a költségeket ehhez.

1885-ben Hirschler ismét Welsbergben nyaral Stein Aurél szüleivel. Ernő a hazajövő Aurélt ismét odaküldi, Innsbruckon át. Annyira örül a közelgő együttlétnek, hogy már előre élvezi. Azt tervezi, hogy a Mamát egy kis alpesi utazásra magával viszi. Megállnak pár napra kedvenc helyén, Eisenerzben, és úgy számít, hogy Auréllal St.Valentin-ben találkoznának, s együtt érkeznének meg Innen nagybátyjukhoz. Ez a terv azonban, családi körülmények miatt, nem sikerült.⁷⁸

Hogy az Alpok, a hegyek, havasok, gleccserek világa iránti szeretetét Stein Aurél ezek alatt a nyári utazások alatt szivta magába, - könnyű kitalálni. Észrevélenül gyűjtött itt össze minden olyan tapasztalatot, amelyre gleccser-túrákon, sziklamászásoknál később szüksége lett, úgyhogy Ázsiában a mérhetetlenül nagyobb hegyek között és az ember nemjárta helyeken is teljesen kész, tapasztalt turistának mutatkozott.⁷⁹ Szabályszerűen köti össze lársalt hegymászó kötéllal, maga marad utólsónak, hogy az esetleg megcsúszó lársakat fenntartsa (amire nem egyszer szükség is volt). Jégcsákány, hágóvas mindig van nála. A sziklamászást - a turistaság legnehezebb és legveszedelmesebb vállfáját - is éppen ilyen biztonsággal teljesíti. Itt is előfordult, hogy kötéll segítségével tartotta meg lezuhanó lársát, aki csaknem magával rántotta őt is a mélybe. Nem csoda, hogy az Alpine Club (1910-ben) kevés számú tiszteleti tagjai közé választotta.

Megfigyelések Stein Aurélról

Stein Ernő a rövid nyári együttléteket felhasználja arra, hogy megfigyelje öccsét és ugyanerre kéri nagybátyját is. Tapasztalataikat aztán kicserélik egymás között. Sok olyasmi van ezek között az apró gáncsoskodások között, amin mosolyognunk kell, különösen ha már ismerjük a nagy tudós gyors és biztos fejlődését és sikerekben gazdag életét. Mégis érdemes ezekre egy-két pillantást vetni.

1884 őszén Aurélra nagybátyja, Stein Márk örökséget hagyott végrendeletében. Hirschler Ignác kissé aggodva nézi ezt a szerencsét, fél ugyanis attól, hogy Aurél nem ismeri meg idejében a létért való küzdelem keménységét és így nem lesz eléggé felkészült az életre. Most még miniszteri szubvenciót is kilátásba helyeztek számára. Attól félt tehát Hirschler, hogy a sokfelől kapott segítség még utóbb megakadályozza Aurélt abban, hogy szárnyrakeljen és önálló legyen. És vajon mi lesz Aurélból? Mit kezdhet szanszkrit tudományával? Pozsonyban most állítanak fel egyetemet, ott lehetne esetleg katedrája az összehasonlító nyelvészetnek. Alkalmilag megemlíti ezt Trefortnak.*²³

Hirschler Ignác látásának romlásával gyakran szorul arra, hogy olvasáshoz, íráshoz mások segítségét vegye igénybe. Egy különösen kedves olyan levelet is találunk tőle, amelyet Stein Aurélnak diktált, Ernőhöz intézve, Pesten 1881. okt. 7-én. A levél végén csipkelődve magáról az íródeákról is megemlékezik, amit az engedelmesen, szép kalligrafikus gót betűkkel le is ír.*²⁴ A levél hangja tréfás, kötekedő.

Hirschler megköszöni öccsének a Medveczky Frigyes-féle brosurára elküldését. Hirschler pedagógiai felfogásáról szólva említettük, hogy véleménye szerint a korai meg nem érdemelt sikerek és dicsérek előnytelenül hatnak a fiatalra. E felfogása indítja őt arra, hogy Aurél számára éppen ellenkezőleg, kemény és szigorú nevelést kívánjon.

Levelében azt is szóvá teszi: milyen kár, hogy az iskolában a felolvasást elhanyagolják (míg a zongorázásra oly sok felesleges időt pazarolnak olyanok, akiknek arra semmi tehetségiük nincs), de nem gondolta, hogy valamikor ez a kérdés számára olyan életbevágóan fontos lesz. Nővére Pepi (Josephine) szépen olvas, de kimélnie kell a hangját. Állandó, fizetett felolvasót viszont még nem sikerült kapnia, s így hol ennek, hol annak a segítségét kell igénybe vennie. Aurél sem gyakorlott a felolvasásban: az olasz neveket egész rosszul ejti, a frandiákat és az angolokat is nagyon bizonytalanul, és krónikusan dugult orrűrege miatt sokszor hanggal sem győzi. Egyébként megnyugtathatja unokaöccsét: nem kell tartania attól, hogy Aurél újságíróvá lesz, annyira távol áll tőle minden felület. Általánosítás, inkább kell féltetni őt az egyoldalúságtól. De nem akarja íródeákja türelmét túl hosszú ideig i-

génybe venni, aki betegsége után jobban szeretne már kinn sétálni a szép napsütésben, ezért abbahagyja levelének diktálását. Aurél pár meleg sort fűz a levélhez bátyja számára. (Más levelét nem ismerjük Ernőhöz.) Egyrészt Gutschmid előadásait dicséri, másrészt azt írja, hogy a közeljövőben Martialis, Herodotost és Augustinus De civitate Dei c. művét kívánja olvasni, és hogy az örmény nyelvrrel is foglalkozik.

1882. aug. 28-án írt levelében^{*25} Stein Ernő megkéri nagybátyját, írja meg neki, hogy milyen benyomást nyert Aurélról az együtt töltött napok alatt. Bizonyára több minden akad, amire figyelmeztetni kell őt. - Erre a felszólításra Hirschler Ignác hosszú levélben válaszolt,^{*26} bár - mint megjegyzi - nem volt alkalma megfigyelni azt, miként viselkedik Aurél másokkal szemben, pedig az ő szemében ez jellemzőbb lett volna a hosszas magánbeszélgetéseknél. Aurél viselkedése - mint írja - általában nyugodt és megnyerő, bizonyos öntudat, és talán önelégültség is látszik rajta, de kérdés, hogy ezt hibának tekintsék-e. Beszédben és felolvasásban is gyakran megakad, - javítja, ismétli saját szavait. Ennek nagybátyjával szembeni elfogultsága lehet az oka. Ha szemét olykor lehúnyja, szája szélét mosolyogva félre húzza és felső ajka beszéd közben olykor megremeg - ez a különben monoton előadásának hátrányára szolgál, és felületes ismeretség esetén mások szemében csendes fölényességnak tűnhet. Túlságosan gyakran használja a "komikus" és "nevetséges" jelzőket. Mindez valószínűleg annyira egyéniségének mélyéből fakad, hogy aligha lehet egykönnyen leszoktatni róla. Hirschler terhesnek találta Aurél folytonos kérdezősködését, de nem akarta számtalan figyelmeztetéssel megzavarni rövid együttlétüket. Végeredményben mindez külsőség, járulékos elem, s az egyéniség egésze szempontjából nem jelentős. Fontosnak találja ama szokások leküzdését, amelyek egészségének árthatnak. Ezért pontos egészségügyi szabályokat és napi-rendet írt elő unokaöccse számára. Reggel hideg vízben mossa le magát, - szól a szabályzat -, s azután durva törölközővel dörzsölje egész testét, majd negyedórát tornázzék. Este legkésőbb hat órakor fektüdjön le és az ágyban ne olvasson. Naponta legalább egy órát sétáljon, - a bevásárlás és egyéb szükséges utak nem számítván sétának! Télen csukott szájjal járjon az utcán, és széllel szembe ne menjen. Ez

sokkal hasznosabb, mint arcba húzható sapkát hordani. Amit eszik, legyen tápláló, és igyék kevés sört vagy bort hozzá. Naponta fél órát olvasson hangosan versben vagy prózában írt szindarabból, szerzői előírások figyelembevételével, megfelelő hanghordozással, esetleg akár párosszal is. Ily módon nemcsak az előadás megfelelő módját tanulja meg, hanem, - ami még fontosabb - a szükséges mély lélegzést is gyakorolja.

Stein Ernő nagybátyja levelét okt. 31-én²⁷ köszöni meg. Mindenben egyetért vele. Abban is, hogy olyan hibákért, melyek kilrthatalan tulajdonságok, melyek valósággal "organikus" természetűek, céltalan gáncsokodni. Ilyenekért vele pörölni neki is nehezebbre esik. De ha az utolsó 6-8 évben öccse mellett lehetett volna, Aurélnak bizonyára sokat kellett volna túrnia az ő "shandyzmusától" - mondja -, Sterne sokat olvasott pedagógiai regényére célozva.⁸⁰ És ez valószínűleg nem is járt volna eredménnyel, vigasztalja magát. Csodálja, hogy Aurél másokat oly könnyűszerrel megnyer magának, míg őt, Ernőt, néha annyira untatja, hogy alig figyel beszédére.

E levélrészeket olvasva azt kell gondolnunk, hogy Stein Aurél fejlődése szempontjából igen nagy szerencse zsörtölődő bátyjától való távolléte. Így zavartalanul fejlődhetett, - szabadon, következetesen válasszhatta meg az eszközöket, melyek céljához segítették. Érdekes azonban, hogy a majdani tudós jellemének egyik fontos vonását bátyja már ekkor megfigyeli: azt, hogy milyen megnyerő és vonzó Aurél egyénisége mások számára.

Az ilyen apró, mondhatnók, szőrszálhasogató rosszallások mellett Ernő nagy szeretettel és örömmel veszi észre a sok jót is Aurél jellemében, de nem tagadhatja meg magát: az örömből ürmöt is csepegtet. 1883. okt. 22-én megírja nagybátyjának,⁸¹ hogy Bécsben együtt volt öccsével és hogy ez igen nagy örömet jelentett számára. De olykor túlságosan fecsegőnek találta, úgy tapasztalta, hogy hosszas fejtegetésekbe bonyolódik, melyeket követni hallgatóinak nehezebbre esik. Azután elmond egy esetet: kávéházban voltak ismerősökkel együtt, ahol Aurélon kívül mások alig jutottak szóhoz, mivel ő a tübingeni mocsarokról olyan hosszú előadásba bocsátkozott. Ernő figyelmeztetni akarta, hogy hagyja abba, először szemével intett, majd lábára hágott, de Aurél nem értette meg: o-

débb húzta a lábát, az asztal alá lesett, és tovább beszélt. Mikor Ernő később megmagyarázta, hogy mit is akart, Aurél szívből kacagott az eseten. Ez a kis anekdota híven jellemzi a két testvért: Ernő aggályosságát és Aurél derűs, vidám egyéniségét.

1877. ápr. 17-18-án írt levelében Stein Ernő arról beszél nagybátyjának, hogy miképp fogja nevelni születendő gyermekét. Éveken át sajnálkozott afélett, hogy Aurél nevelésébe nem folyhatott bele intenzívebben. Most abban a szerencsében részesül, hogy pedagógiai eszményét saját gyermeke nevelésében érvényesítheti. Pestalozzti⁸² már régebben olvasta, de Shandy alakja még többször visszatér leveleiben.

Hirschler Ignác leveleiben gyakran találkozunk Stein Auréllal kapcsolatos elismeréssel, vagy dicséréttel. Egyik 1875-ben, Aurél anyjának írt levelében ilyen mondatot találunk: "Aurél valósággal hódításokat tesz. Ma az ebédnél is róla volt szó, valósággal a dicsérek kórusa hangzott fel."²⁸ 1882-ben azt írja Ernőnek,⁸³ hogy Aurélnak minden levelét elolvassa. Ez, tekintve egyre rosszabbodó látását, igen nagy érdeklődésre mutat. Ez év nyarát Welsbergben, Tirolban tölti. Innen aug. 14-én hosszabban ír Ernőnek unokaöccséről: "Gratulálok neked ahhoz - írja²⁹ -, hogy életed milyen jelentős lett a Tleid, különösen a fiatal tudós fejlődése számára, aki tegnap érkezett meg hozzánk. A bizonytalan izü tirolai kávé élvezettel szürcsölve mesélte el nekünk ideutazása kellemes lefolyását." - Ez a kis megfigyelés mutatja, hogy a későbbi utazónak már ekkor megnyilvánult az igénytelensége, amire - mint tudjuk - oly nagy szüksége volt expedíciói folyamán. (Lásd az egész levelet: 5.)

Ernő folytonos aggályossága vigasztalásra szorul. Hirschler Ignác azért írja e sorokat, hogy megnyugtassa Ernőt, ha ennek netán az a szerencsétlen gondolata támadna, hogy élete elhibázott és üres. A vigasztalást folytatva hozzáteszi azt, hogy keveseknek, a számomra legkedvesebbeknek mindene vagyok, többre becsülöm, mint a doktori vagy a bárói címet! (Éppen ez időben volt arról szó, hogy Hirschler Ignác bárói címet kap.)

Stein Aurél stílusa

Jövendő pályája

Stein Ernőt azonban nehéz megnyugtatólni. Az ő eszménye öccse számára "egy biztos kis állás", s ez a gondolat leveleiben szüntelenül visszatér. Legjobban szeretné, ha öccse tanár lenne valamelyik német egyetemen. Ehhez azonban, véleménye szerint nem tud elég jól németül. Jóllehet Stein Aurél életről azt állítják, hogy már Tübingenben tökéletesen megtanult németül, franciául és angolul, Ernőnek nem ez a véleménye. S részben igaza is van: Stein Aurél céltudatosan haladt előre tanulmányaiban, és tudta, hogy Indiában elsősorban az angol nyelvre lesz szüksége; a fősúlyt tehát erre helyezte. Naptárában naplószerű jegyzetelt hamarosan angolul kezdte írni.⁸⁴ Emellett viszont a franciával és a némettel éppen csak annyit foglalkozott, amennyire szükségesnek ítélte. Ernő ezt természetesen nem képes megérteni. 1882. okt. 31-i levelében³⁰ azt írja, hogy a modern nyelvekben való gyakorlatlansága miatt szemrehányást tesz Aurélnak. Ha majd doktorátusát megszerezte, kényszeríteni fogja őt hiánya pótlására. – Ha nem sikerül neki egyetemi tanárhoz illő német tudás átlagos szintjét elérnie, akkor jobban teszi, ha a magyar nyelvre tér át, s a nemzet legkiválóbb szanszkrit nyelvésze lesz.

Hirschler Ignác nem ilyen sötétben látó. Szerinte Ernő túlbecsüli Aurél németiségének hiányát, s a gyakorlattal javulhat is tudása. Abban sem ért egyet Ernővel, hogy Aurélnak csak Magyarországon lehet élette. De hát erről még van idő gondolkodni. A következő évben örömmel írja Ernőnek,³¹ hogy Auréltól születésnapjára olyan üdvözlő levelet kapott, amelyben lényeges stílusbeli javulást tapasztalt. Ezt meg is fogja mondani neki. 1886-ban³² ismét azt írja, hogy Auréltól egy teljesen jól fogalmazott levelet kapott.

Ha az ember a levelezést jobban átolvassa, nem csodálkozik a stílusra vonatkozó megjegyzéseken, hiszen Hirschler és unokaöccse állandóan a német klasszikusokat olvassák, mindketten szép, irodalmi németiséggel írnak. Nyilvánvalóan innen származik az a törekvésük, hogy Stein Aurélt is e stílusról igényesség követésére bírják. Ha olvasnak is

más nyelveken, kultúrájuk egészen német.

Ámde Stein Ernő öccsének nemcsak német stílusát kifogásolja. Családja Bécsben élő tagjaival, - hibáikkal, anyagi gondjaikkal kapcsolatban azt írja nagybátyjának, 1884. ápr. 20-án, hogy ezek lebegnek szeme előtt, valahányszor Aurél lényének lassúságát és nehézkességét nézi, s úgy véli, hogy ezek miatt nem halad kellőképpen előre, lelkiismeretessége ellenére sem. Meg is mondta neki nemrég, hogy családja sokat tett kockára azzal, hogy tanulmányainak ilyen hosszas és nyugalmas folytatását lehetővé tette. Megtörténhet, hogy ő, Ernő esetleg meghal és hogy Bécsből sem kap többé támogatást - akkor majd szüleiről is neki kell gondoskodnia.^{*33}

Ezekkel a sötét gondolatokkal később még hangsúlyozottabban fogunk találkozni. Most csak annyit szeretnénk megállapítani, hogy még bátyja borulató szavaiból is kirajzolódik Stein Aurél ekkori lassú, de egyenletes fejlődése és tanulmányainak lépésről-lépésre való, következetes előrehaladása. Nem "csodagyerek", nem fejlődik rendkívüli, kirobbanó módon, de annál biztosabban és kiegyensúlyozottabban. Ernő szerint - mint 1885. máj. 10-én írja - nem lángész, hanem arcának verejtékével dolgozik, és mivel szorgalmának gyümölcsei lassan érnek be, fausti elégedetlenség fogja el, amellyel bátyját is nagyon boldogtalanná teszi.^{*34}

Nem tudjuk elnyomni csodálkozásunkat az ilyen sorok láttán. Hiszen, ha Stein Aurél életével foglalkozunk, a szüntelen sikerek sorozatát látjuk. Mindezt éppen nagy tudásával és sokoldalúságával nyert tág látókörének köszönhetjük. Így látta meg a kultúrák közötti kapcsolat számosságát; így ismerte rá a sivatagi romokban a Marco Polo⁸⁵ és Hsziün-cang⁸⁶ által leírt egykori virágzó városokra; tudásával párosult biztos ösztönével találta meg a hajdani Kínai birodalom limesének erődvonalát, ezzel a tudással határozta meg a "selyem útját", vagyis azt a karavánutat, s annak állomásait, melyen át a selyem az ókortól kezdve Keletről Európába jutott. Így sikerült neki már egészen fiatalon, első expedíciója folyamán, 1900-ban lelepleznie egy hamisítót, Iszlám Akhun-t, Kara Kül Mozar-ban, aki "gyártmányai"val elárasztotta Európa összes múzeumát, úgy, hogy Hoernle⁸⁷ keleti nyelvész egész kötetet írt titokzatos betűkkel, ismeretlen nyelven írt leleteiről!

Stein Aurél egészsége

Hirschler Ignác - mint láttuk - egészségügyi tanácsokkal is ellátta unokaöccsét.⁸⁸ Ezekről Stein Ernő azt írja nagybátyjának, hogy mindent elkövet megvalósításukra. Hogy rengeteg tanulása mellett alig tudott Stein Aurél már este hat órakor lefeküdni - ezt sejtethetjük -, de, hogy a jéghideg vízzel már ekkor megbarátkozott, - ezt joggal feltehetjük. Hiszen például, mikor a Terim sivatagot átszelő útja után megérkezett a Kerya folyóhoz, élvezettel fürdött meg a hideg folyóvízben az úszó jégtáblák között, és úszott mindenütt ahol erre csak alkalma nyílt. Hihetetlen edzettségre tett szert és bámulatosan bírta a zord éghajlatot. 25°-os hidegben is a szabadban alszik karavánjával, hálózsákjában. A városok kényelmes háza helyett, amikor csak teheti, szívesebben alszik szellős sátrában.

Betegségről alig van szó életében. 1870. máj. 25-én Stein Ernő öccsének fülgyulladásáról ír.⁸⁹ A Mama ekkor Bécsbe siet, hogy "kisfiát" ápolja és elviszi őt Polltzer⁹⁰ doktorhoz. Soha többé nincs szó a Hirschler által egyszer említett krónikus orrüreg-dugulásról.⁹¹ A hegymászásnál rendkívül fontos a lélegzetvétel szabályossága és zavartalan-sága, amiben az ilyesféle bántalom akadályozta volna. Ugy látszik, a tiszta levegőben minden ilyen természetű baja elmúlt. Soha 5-6000 méter magasságban sem kap "hegyi betegséget", mint néhány bennszülött útitársa. A Stein Ernő levelében említett "ominózus katarrus" is elmúlik már Brindsiben, a hajón, útban India felé.⁹²

Soha nem lesz Stein Aurélnak állandó lakása más, mint a 3300 méter magas Mohand Marg havasán lévő sátra, ahol kényelme, háztartása van. "Íróasztala" egy útiláda kihajtott fedele, - "könyvtára": egy másik útiláda. Ezért azokat a könyveit, amelyeket nem használt, már 1928-ban a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta azzal a kikötéssel, hogyha valamelyik könyvére ismét szüksége lenne, elküldik neki.⁹³

Tudjuk, hogy második expedíciója során lefagytak lábujjai. Hetekig tartó keserves út után jutott csak orvoshoz, aki leoperálta az elhalt részeket. Csodálatosan egészséges szervezete kibírta ezt a többhetes utazást is, anélkül, hogy lába elüszkösödött volna. Majd, nagy testi és

szellemi erőfeszítéssel annyira viszi, hogy néhány évi bicegés után, 1913-ban elindulhat harmadik expedíciójára; ismét fáradhatatlanul lovagol, gyalogol és mássza a hegyeket - s ezt teszi élete végéig.⁹⁴

A katonai-év: 1885-1886.

"1885-1886-ig a Budapest-i Ludovika Akadémián végeztem egy évi önkéntesi szolgálatomat s ennek alapján megkaptam a szolgálaton kívüli hadi-erőyi rangot. Itt Rónai Horváth Jenő⁹⁵ és Csanádi százados, későbbi tábornokok voltak tanárain; Kuess százados tereptani oktatásának sokat köszönhetek. Önkéntesi évem, Ludovikai tanulmányaim későbbi éveimben igen nagy előnyt jelentettek nekem."

Erről a nagyon fontos életszakasról bővebben kell szólnunk. A gondos Ernő azon volt, hogy öccse ezt a köteles szolgálatot alkalmas időben lerója, - ez a levelekből is kitűnik. A Ludovika katonai akadémián ez évben először szervezték meg az önkéntesi tanfolyamot, melynek végén a növendékek tisztli vizsgát tettek. Igen szerencsés megoldásnak látszott Aurél számára, hogy katonai kötelezettségének e tanfolyam elvégzésével eleget tehet, és - mint ismeretes - Stein Aurél életében nagy jelentőségűvé váltak az itt tanultak. Szerencséje volt, mert kitűnő tanárokat kapott. Az általa is említett Kuess Károly utász századossal a budai hegyekben végeztek tereptani gyakorlatokat, s Halász Gyula szerint,⁹⁶ külön kérésére, megtanította Stein Aurélt a térképészeti műszerek használatára is. Ezzel a tudásával lett később Közép-Ázsia egyik legkiválóbb feltérképezőjévé.

Erről az időszakról pusztán pár apró részletet tudunk meg a levelezésből. "Éppen most volt itt Aurél - írja Hirschler Stein Ernőnek, 1885. nov. 26-án⁹⁷ - mert lábfejása miatt ma szabadnapja van." Hogy az ilyen s más módon szabaddá tett idejét miként használja fel, azt is meg-

tudjuk egy másik levélből: "Most egy zsend részleten rágódik, amely fényt derít Zephyros előképére Apulejus⁹⁸ Amor és Psyché-jében. A talmudistákhoz utasítottam, akik csodálatosan sokat látszanak tudni az eltávozott lelkek sorsáról."³⁵

A sötéten látó Ernő félti Aurélt a tiszti vizsgától is. A matematika iránt nincs hajlama. Nem esztelenség-e, már most, a leteendő vizsga előtt Indiára gondolni?³⁶ Aurél azonban pompásan megállotta a helyét, a legelső öt között találjuk. "Gratulálok Aurél két csillagához" - írja Hirschler Ernőnek, 1886. ápr. 10-én. Aurélt is örömmel tölti el, mikor először kap családjától olyan levelet, amely neki, mint m. kir. főhadnagynak volt címezve, mint naptár-jegyzetéből látszik (1887. jan. 7.).⁹⁹

Az intézet is mindig büszke volt világhírűvé lett tanítványára. Év-könyvelt díszesen bekötve, szép ajánló sorokkal megküldte neki. Stein Aurél ezeket örömmel fogadta és megőrizte, Pesten tartott előadásaira külön meghívót küldött az intézetnek.¹⁰⁰

Az ösztöndíj ügye

"1886-1887-ig a közoktatásügyi minisztérium ösztöndíjával - melyet már lipcsei tanéveimtől kezdve kisebb-nagyobb összegekben élveztem - Londonban a British Museumban folytattam indológus és óperzsa tanulmányaimat. 1887 novemberében ezzel a segéllyel sikerült Indiába mennem." Ennyit mond az ösztöndíjról Stein Aurél. Életrajza is említi az ösztöndíjat, de sehol sem találunk erről pontos adatokat. Minthogy a Közoktatásügyi Minisztérium iratai a második világháborúban elpusztultak, mindaz, amit a levelezésből erre nézve megtudtunk, forrásértékűnek mondható.

Az ösztöndíjról először 1879. nov. 17-én találunk említést Hirschler Ignác levelében. Treforttal¹⁰¹ Schopenhauerről beszélgetett. Majd hozzáfűzi, reméli, hogy Aurél számára 1-2 éven belül ösztöndíjat tud

szerezni, ha Trefort miniszter marad. A következő évben ápr. 16-én beszámolt Trefortnál tett sikeres látogatásáról.³⁷ Nagyon örül, hogy az ösztöndíjat Aurélnak megszerezhetette, s hogy gondolatban Ernő háláját is megjósolhatja magának: ez örömét kétszeressé teszi. De a siker nemcsak az ő érdeme, - ezt gondolni igazságtalanság lenne Auréllal szemben, mert az ő bemutatott "pompás" bizonyítványainak Trefortra tett hatása félreismerhetetlen volt. Közvetlenül utána azt mondta: "Küldje el hozzám az öccsét, személyesen meg akarom ismerni... Ilyen fiatalembernek a hóna alá nyúlni végre is mindig kifizetődik." Azonban ismételtelen beszélt arról, hogy milyen nehéz megkerülni az előírt szabályzatot. A most engedélyezett csekély összegű ösztöndíj legfőbb értékét abban látják, hogy ez "gradus ad parnassum". Maga Trefort is megvallotta, hogy ez már magában véve elég arra, hogy Aurélt a következő miniszternek is beajánlja. És sajnos Trefort utódjára gondolni nagyon is okuk van, a túllépett költségvetési keret miatt annyira nehéz helyzetbe került, hogy talán távoznia kell a miniszteri székből. Hirschler sajnálja őt, mert tele van jóakarattal és minden szép iránti lelkesedéssel.

Stein Ernő máj. 8-1 levelében köszöni meg amit nagybátyja³⁸ Aurélért, s ez által mindnyájuknak tett. Az ösztöndíjjal egyszerre szilárdan meg van alapozva Aurél bizonytalan egzisztenciája. Bámulja nagybátyja ez ügyben tanúsított szeretetét és önmegtagadását, s bevallja: nem hiszi, hogy ő képes lett volna hasonlóra valamilyen hozzátartozója érdekében.

Stein Aurélnak Trefort miniszternél való bemutatkozásáról nem tudunk meg többet. De két év múlva Hirschler azt írja Ernőnek, hogy Trefort két ízben is nagy együttérzéssel beszélt Aurélról: úgy találta, hogy előnyére változott.³⁹

1882 júliusában Hirschler, nyaralása megkezdése előtt, egy hetet töltött Bécsben, illetve Hitzingben. Ide jött Stein Aurél is. Anyja betegség utáni lábadozó állapotban van. Hirschlert bántja, hogy hugát (Aurél anyját) itt kell hagyni a városban, a forró nyárban, de megnyugszik amikor kiderül, hogy kisebbik fia, Aurél mellette marad és ez a legnagyobb vigasztalás az anyának. Alig várja, hogy a csinos fiatalembert szülei mellett tudja. Ebből a fiúból lesz valami! Majd meglátja Ernő!⁴⁰

Nem tudjuk, hogy miféle munkán dolgozott Stein Aurél ebben az időben, amelyről ismételten említést tesz levelében nagybátyjának, Hirschler Welsbergben, Tirolban nyaral, innen írja Aurél anyjának aug. 18-án, hogy unokaöccsének levele nagyon kielégítette őt, kiváltképp fejtegetéseinek világosságával. Ezt eddig nemegyszer némileg hiányolta nála. Mikor az olvasó világosan látja a tárgyat, csak akkor tudja elhinni, hogy a szerző is biztosan tekintli azt át. Ez az eset Aurél legutóbbi írásában. Sajnos csak keveset írhat, ezért inkább előszóval beszél meg mondanivalóját Auréllal vagy még inkább érdeklődéssel hallgatja meg annak mondanivalóját. Ha a szóban forgó műnek kiállításba helyezett vázlatát gyorsan kellene visszaküldeni, legjobb lenne Goldzihernek megmutatni. Ő a tárgyat is ismeri, s a megfelelő formát is, melyet a tárgy kíván; Goldziher ezt a kis fáradságot bizonyára nem fogja sajnálni az ügytől.⁴¹

Az ösztöndíj ügyéről legközelebb 1884-ben találunk adatokat. Jan. 15-én¹⁰² Stein Ernő írja nagybátyjának Jaworznoból, hogy Aurél attól teszi függővé terveit, hogy a stipendiumot megkapja-e. Ernő azonban a legfontosabbnak nem a pénzkérdést tartja, minthogy öccsét még tudja segíteni. Azt tartaná helyesnek, ha Aurél von Roth professzor segítségével minél előbb megszerezne Tübingenben a docenturát és majd 6-9 hónap szabadságot kérne és úgy menne Oxfordba. Erre nézve kéri nagybátyja véleményét.

Hirschler 15 nap múlva írt levelében⁴² örömét fejezte ki Aurél fejlődése felett. Az ösztöndíjról írja: Markusovszky¹⁰³ szerint Aurél neve nem szerepel a költségvetésben és másutt sincs említve. Attól fél, hogy kérvényét az egyetemre küldték át, mert abban nosztrifikációról is szó esik. Még ebben az esetben sem tartja elveszettnek az ösztöndíjat, legfeljebb eltolódik egy évvel. Mint január végi levelében írja Hirschler, ha Aurél nem kapta volna meg az ösztöndíjat, nem annyira a pénz elvesztését sajnálja, mint inkább az bántaná őt, hogy az általa nagyrabecsült Trefort könnyelmű ígéretet tett, amit aztán nem tart meg. Szerencsére ez nem következett be. Erre való tekintettel Ernő - Hirschler javaslata szerint - nyomatékosan kérje öccsétől, hogy írjon a közeljövőben egy magyar nyelvű tanulmányt az Akadémia számára, s ezzel rója le háláját a miniszter és hazája iránt. A tárgyról tanácskozott Goldzi-

herrel. Szerinte az Aveszta-kérdésről érdemes írni, mai megvilágításban. Ezt Aurél, főmunkája mellett, könnyen megírhatná 2-3 iv terjedelemben. Felolvasnák ezt az Akadémián és utána kinyomtatnák a Budapesti Szemlében. Ez az írás hiányt pótolna a magyar szakirodalomban. Ernőt kéri közvetítőnek, hogy ezt Aurélnál elérje. Ami a docentúrát illeti, Goldziher teljesen egyetért Ernővel. Az egyedül ésszerű tervnek azt tartja, hogy Aurél törekedjék rendes tanárrá lenni valamelyik német egyetemen. Hazája iránti kötelességét teljesítené, ha aztán annak idején a miniszter hívására hazatérne valamelyik magyar egyetemre.

Stein Ernő azt válaszolja febr. 3-án,*⁴³ hogy nagybátyja levelét elküldte öccsének, anélkül, hogy bármit is fűzött volna hozzá. Reméli, hogy Aurél örömmel elkészíti a kért dolgozatot. Hogy Trefort jóvátette a mulasztást, annak főképpen nagybátyja kedvéért örül, mivel így nem érte csalódás az általa oly nagyra értékelt férfit illetően.

A kért művet Stein Aurél még Cambridge-ben, a Trinity College-ben elkészítette, de nem a Goldziher által ajánlott témáról, hanem "Az óperzsa vallásos irodalomról" címmel. Bár a cikket az Akadémia ki akarta adni a Budapesti Szemlében, annak megjelenése hosszasan elhúzódott. Még 1885-ben is azt kérdezi Ernő*⁴⁴: mi történik Aurél írásával? Már egy éve elkészült, de úgy látszik, amilyen nehezen íródott, olyan nehezen jelenik is meg. - A cikk végülis megjelent¹⁰⁴ anélkül, hogy előzetesen felolvasták volna.

A további levelezés során Ernő hol aggódik, hol meglepődik. Auréltól nagyon jó híreket kapott, írja nov. 4-én.*⁴⁵ Reméli, hogy nagybátyjának is, Trefortnak is örömet fog szerezni Aurél könnyed stílusú beszámolója. Nem kétli ugyanis, hogy nagybátyja azt meg fogja mutatni a nagylelkű protektornak.

1885. júl. 28-án Ernő nyári terveiről ír.*⁴⁶ Szüleivel és Auréllal - aki Stuttgartból jön - a nyár végén Pestre utaznak a Mezőgazdasági és Ipari Kiállításra, leginkább apja kedvéért, de maga is meg akarja nézni, hogy ezzel is lerőjje háláját Aurél stipendiumáért, valamint nagybátyja kitüntetéséért.¹⁰⁵

Hogy nagybátyja annyira szíven viseli Aurél ösztöndíjának ügyét, nagy megnyugvás Ernő számára. Így öccse már nem egyedül csak

óra támaszkodik, hanem szilárd talaj van a lába alatt. Nagybátyja nem is tudja, hogy az ösztöndíj megszerzésével mennyire bele-nyúlt az ő életébe is. Már az, hogy Aurél örökséget kapott elhalt nagybátyjától, arra a gondolatra vitte - amely e nélkül eszébe se jutott volna -, hogy közeledhet a szülői dédelgetés korszakának vége. Aurél lassanként önálló lesz, Jaworznoban pedig az ő helyzete szilárdult meg. Mindezek arra a gondolatra birták, hogy megnősül.⁴⁷ Szeretné, ha szülei Irának menyasszonyának, de Aurél, az elküldés előtt "cenzúrázza" a leveleket, nehogy azokba valami tapintatlanság belecsússzék.¹⁰⁶ Első jelét látjuk itt a Stein Aurélt később annyira jellemző tapintatnak.

1886. jan. 19-én Hirschler Ignác Ernőhöz igen fontos levelet ír.⁴⁸ Aurél ösztöndíjával kapcsolatban. Örömmel állapítja meg, hogy Ernő Aurélnak írt leveléből - melyet neki is megküldött - látja, mennyire egyetértenek: ő csaknem ugyanezt mondta Aurélnak, miután a miniszter ismét megígérte az ösztöndíjat. Markusovszkytól tudja, hogy Trefortnak erre az esztendőre már egy fillérje sincsen, s szerinte ahhoz, hogy Aurél útiköltséget kaphasson, az kellene, hogy előbb kinevezzék, s aztán szabadságot kérjen. De a kinevezéshez jelentősebb teljesítmények felmutatására lenne szükség. Ezért ő, Hirschler, azt sürgette Aurélnál, hogy zend szótárának¹⁰⁷ legalább egy részét jelentesse meg minél előbb, s ennek alapján szerezzé meg a docentúrát Itthon, vagy Tübingenben.

London, 1886.

Ez év szeptemberében Stein Aurél befejezte katonai szolgálatát. Ugyanekkor halt meg nagybátyja is, Márk, aki örökséget hagyott rá. Hirschler Ignác levélben⁴⁹ tájékoztatta Ernőt Aurél Trefortnál tett látogatásáról. "Mondja meg nagybátyjának, - így bocsátotta el őt a miniszter -, hogy legyen egészen nyugodt." Hirschlert azonban ez a szólam korántsem nyugtatta meg, s ezért személyesen is felkereste Trefortot, a szokott i-

dőben: ebéd után. De éppen ott volt Pulszky Ferenc¹⁰⁸ is, így két óra hosszat kellett várnia, míg a vendég végre elment. Ekkor Trefort maga kezdett Aurélról beszélni, hogy mennyire örül egészséges kinézésének stb. Csak fejezze be megkezdett művét, s akkor a továbbiak felől majd intézkedik. Bármennyire nehezére esett is - írja Hirschler - a gondok súlya alatt gyötrődő minisztert kinezni, mégis szárazon eléje tárta Igéretét, mire Trefort előbb félhangon, majd határozottan megismételte, hogy Aurélnak a segélyben részesülendők közé kell jutnia. - Hirschler tisztában volt azzal, hogy ez milyen nehéz, hiszen a kassza üres és a büdzsét óriási mértékben túllépték. Erről már tavaly értesült Markusovszkytól, aki egyedül járható útnak a már említett egyetemi kinevezést és az onnan való azonnali szabadságolást tartotta. Hirschler azonban úgy véli, hogy ez a terv nem megfelelő: sem Pesten, sem Kolozsvárt nincsen szükség az összehasonlító nyelvészet előadására, és az ilyen kinevezés nem csekély botrányra adna alkalmat, nemcsak a pénzügyi bizottságban, de még az országgyűlésen is. Különösen amikor olyan fiatalember kinevezéséről volna szó, aki eddig még nem mutatott fel semmiféle eredményt.

Stein Ernő egy hét múlva^{*50} szomorúan válaszolja, hogy mennyire bántja őt ez a helyzet, már csak Aurél miatt is, aki nagyon fájdalmasan érzi helyzete bizonytalanságát. Talán ő, Ernő, nagy butaságot követett el, mikor anyagilag lehelővé tette Aurél hosszúra nyúló tanulmányait, melyek nem biztosítanak neki semmiféle egzisztenciát. De hátha még minden jóra fordul.

Ez időben Stein Aurél már megszerezte a docentúrát Tübingenben, Roth professzor mellett. Az 1886 őszen Bécsben tartott VII. Orientalista Kongresszuson mint magántanár vesz részt és tart előadást.¹⁰⁹ Ekkor tájt találkozik Hirschler a főrendiházban Trefort miniszterrel, s az ismét biztosította őt affelől, hogy Aurél érdekében minden lehetőt megtesz. Hirschler attól félti öccsét, hogy úgy jár, mint az, aki már tudna úszni, de minthogy senki nem löki a vízbe, kötél nélkül nem mer maga úszni kezdeni.^{*51}

Az ösztöndíj minden aggodalom ellenére, váratlanul mégiscsak megvalósul novemberben^{*52} -, mint Hirschler örömmel írja Stein Ernő-

nek. Trefortnak, leánya: Ágnes útján fejezi ki köszönetét. Maga egészen megfűltnak érzi magát, - említi végül Hirschler -, úgy, hogy a kinzó gyötrődések ellen szedett morphyumot mérsékelheti, sőt talán majd egészen el is hagyhatja.

Stein Ernő válaszában azt a meglepő sort olvassuk, hogy Aurél iránti féltését és aggodalmát csökkentő öccsének biztos fellépése.¹¹⁰ E levélben tapasztaljuk először, hogy Stein Ernő, gyermekként kezelt öccsében észreveszi azt a férfias határozottságot, amely tőle, Ernőtől távol - lassan, biztosan és szilárdan - fejlődött ki. Viszont Hirschler aggódik amiatt, hogy Aurél helyzete ismét túlságosan biztos és kényelmes.¹¹¹

III.

INDIA

Anglia, India, 1887.

Stein Aurél 1887 áprilisában bejegyzí naptárába, hogy Trefort ígér-
retét mégsem teljesítették és hogy ez kellemetlen érzéseket támaszt benne a jövőre nézve. A Mamát is nagyon bántja a dolog - mint Stein Ernő leveléből látjuk.¹¹² De lehet, hogy Trefort valóban nem tudta kiharcolni azt, amit túlságosan lelkesedéssel megígért. Reméli, hogy a Mamának lesz még alkalmá a Trefort iránti hálára. És valóban! Júliusban Markuszovszky, felesége útján értesítette Hirschlert arról, hogy Aurél pénze biztos.¹¹³ A miniszternek ezért szeretné megmutatni azt az elismerő hangú levelet, amit Darmesteter¹¹⁴ Aurélhoz intézett. Majd augusztusban

kerít sort erre, - minthogy most Tirolban, St. Ulrichban nyaral. - Irja még, hogy Markusovszkynak akarna egy pár írásbeli dokumentumot megmutatni annak bizonyosságára, hogy Aurél érdeme és nem csupán az ő pártfogása szerezte meg számára a miniszter jóindulatát. Ezeket Markusovszky közölné az államtitkárral. A minisztérium 12000 forintos büdzsé-tüллépése rendeződött, - és minthogy a miniszter e miatt szüntetett meg minden kiutalást, - most, a bajok elmúltával nincs akadálya annak, hogy Aurél megkapja az ígért anyagi támogatást. Markusovszky éppen nála van látogatóban St. Ulrichban. Aurél legutóbbi levelét felolvasta neki, s egész ügyét megbeszélte vele.⁵³

Hogy Stein Aurél milyen hálával gondolt Trefortra, mutatják azok a sorai, melyeket 1888. szept. 14-én Srinagarban írt, mikor ott a Times-ban a miniszter halálának hírért olvasta. Mélyen megrendítette a hír: oly pártfogót veszített el, aki nélkül nem tudta volna oly könnyen bevégezni tanulmányait, és jelen működési területére sem juthatott volna el, mert kapcsolatait mind Angliában szerezte, ahová Trefort jóvoltából jutott el. Élete végéig hálásan őrzi meg emlékét. A miniszter mindig szívet megnyerő barátsággal volt iránta.¹¹⁵

Stein Ernő is csak később fogja fel teljes valóságában a tényt, hogy milyen nagy dolog volt az ösztöndíj elnyerése, amely éveken át lehetővé tette Stein Aurél külföldi tanulmányait. 1890-ben döbben rá erre, mikor látja, hogy másoknak nem sikerült ehhez hasonló segítségben részesülniük.⁵⁴ Jakab Elek¹¹⁶ fájjalja ugyanis, hogy Bálint Gábor¹¹⁷ nem kapott állami támogatást.

Stein Aurél nemcsak leírta a fentebb idézett szép szavakat, hanem valóban egész élete folyamán hálás maradt hazájának a fiatal korában kapott, egész későbbi életére kiható segítségért. Mutatják ezt azok a levelek, amelyeket az Akadémiához, nevezetesen Berzeviczy Albert elnökhöz és az Akadémia főtitkárához, Szily Kálmánhoz, majd pedig Balogh Jenőhöz írt. Ime néhány idézet ezekből:

1912. aug. 2-án Berzeviczy Alberthez az Akadémia akkori elnökéhez "Mohand Marg havasán" keltezve¹¹⁸ írja: "Hígyje el Nagyméltóságod, hogy a távolban is mindig hálásan gondolok vissza azon hatha-

tós támogatásra, melyben keleti tanulmányaim kezdetén a magyar közoktatásügyi minisztérium mint könyvtára révén és orientalista nagy tudósai személyében a M. Tud. Akad. részesített."

Hogy visszatérésére és Magyarországon való letelepedésére is gondolt, megtudjuk Kalkuttából 1899 jún. 10-én írt leveléből,¹¹⁹ melyet Szily Kálmánhoz, az Akadémia akkori főtitkárához intézett: "Csak a lahorei állásommal összefüggő s tudományos működésemet fölülte megnehezítő körülmények indítottak arra, hogy szemügyre vegyem az Európába, azaz hazai földre való korai visszatérésemet. A most történt változás¹²⁰ tudományos érdekeim szempontjából kívánatossá teszi, hogy Indiában munkálkodásom körében még hosszabb időre megmaradjak. Az iránt nem lehetek kétségben, hogy tudomány szakom érdekelnék fejlesztésére több alkalmat találok Indiában, mint akárhol másutt, ha ugyan egészségem továbbá is jó karban marad. Hogy volt-e alapos remény arra, hogy megfelelő alkalmazást nyerjek a budapesti egyetemen, arról semmiféle biztos tudósítással nem bírok. Másfél év óta az 1897-ben megpendített ajánlat megvalósítására irányuló lépésekről nem hallottam semmit."

Ugyancsak a Mohand Marg havasáról írja Balogh Jenő akadémiai főtitkárnak, 1930. júl. 9-én:¹²¹ "Kérlek, legyetek meggyőződve arról, hogy teljes becsében meg tudom értékelni mindazt a felbátorítást, melyben ez alkalommal mint oly gyakran, ez előtt az Akadémiától és tőletek személyesen is részesültem. Érzem, hogy mindezt meg nem szolgáltam avval a kevéssel, a mit a hazai tudományosság érdekében tehettem. De azért mégis felbátorít annak tudata hogy ha sikerült eddig kitaranom ama tudományos feladatok megkísérlésében, a melyek fiatal korom óta szemeim előtt lebegnek, ebben nagy része van ama jóakaró érdeklődésnek és hathatós támogatásnak, melyet már tanuló éveim folyamán nagyérdemű elődjének részéről tapasztaltam. Ennek buzdító emlékezete elkísért mindig a messze távolban is."

Szintén Balogh Jenőnek írja a következőket, Bandar Abbas-ból, 1932. dec. 10-én¹²² megköszönve születésnapj jókívánságait: "Mindig felbátorít a visszaemlékezés azokra a szép órákra, a melyeket melletted az Akadémia palotájában tölthettem. Gyermekkorom óta kegyeletteljes gondolatok veszik körül számomra a magyar tudomány és az Aka-

démia főtitkárainak otthonát."

"1932. jun. 30. Oxford, Corpus Christi College" kelezéssel¹²³ írt levelében köszöni meg Balogh Jenőnek a kitüntetésé alkalmával küldött gratulációkat: "Hidd el kérlek, hogy ama kegyes szerencsekivánatok nagyon is nagyon növelték számomra, a Royal Asiatic Society részéről ért buzdító de semmikép sem remélt elismerés értékét. Örömmel és némi büszkeséggel gondolok vissza arra, hogy tudományos törekvésemnek legkorábbi elismerését a Magyar Tudományos Akadémiától nyertem és így hazai földről s kültagjául való fölötte megtisztelő választás révén...¹²⁴ nyertem a további buzdítást."

Stein Aurél magyarsága

Tanulmányunk során most említünk először olyan Stein Aurél levelet, amelyet magyarul írt. Ilyent sokat találunk az MTAK Kézirattárában, az Akadémiai Iratok között. Érdemes itt megállnunk egy pillanatra.

Hirschler Ignácnak az volt a meggyőződése, hogy magyar földön a nem magyar fajúaknak bele kell olvadniuk az ország népébe.¹²⁵ Ő magától is bizonyítja e nézetét: elhagyta Párizst és tekintélyes állását, hazajött, hogy itthon legyen a magyar szemeszet úttörője és tudományos alapjainak lerakója. És ebben, minden nehézség ellenére, kitartott. Unokaöccsét, Stein Ernőt is erre buzdította, Ernőnek azonban ez sehogysem ment, - mint nagybátyjának 1869. júl. 18-án, Bécsből írt levelében megvallotta.¹²⁶ Német kultúrájú ember maradt, Bécsben és Jaworznoban élt, Pestre csak látogatónak (és meghalni) jött. Levelezésében alig-alig találunk magyar vonatkozásokat. Egyszer említi, hogy Mikszáthot, a humoristát olvassa, de nem tetszik neki. Munkácsyról¹²⁷ és Than Mór¹²⁸-ról ír Bécsből érdekes részleteket. Különbönbö eszménye Goethe, s a többi klasszikusokat is többnyire németül olvassa, bár latinul, franciául és angolul is olvas.

Stein Aurél pedig, bár középiskoláinak is csak felét végezte ide-haza, szívvél-lélekkel magyar volt és magyar maradt.

Mikor a drezdai Kreuzschule-ban tanul, naptárába bejegyzí, 1876. okt. 6-án "Világos 25-ik évfordulója". Halász Zoltán szerint apja a szabadságharcban horvéd volt.

Már említettük, hogy legkedvesebb költője: Arany János, mindig "vele volt". A sivatag közepén, a hunok őshazáját, kultúráját kutatva olvassa a költő csodálatos vizióját Attila városáról, mely olyan eleven és hű, hogy a történelmi tényeket ismerő tudóst is képes gyönyörködtetni. Több expedícióra magával viszi Jókai Mór és Herczeg Ferenc (A pogányok) regényét is, elsősorban azokat, amelyek a magyar múlttal foglalkoznak.

Budapesten, 1934-ben, az Urániában tartott előadása előtt Balogh Jenővel a folyosón fel és alá sétáltak, s azon versenyeztek: melyikük tud több Arany-verset kívülről.¹²⁹ Stein Aurél csak egyetlenegyszer vitt magával expedíciójára európai embert, a magyar Fábry Károlyt,¹³⁰ vele a Perzsa öböl partján Arany János Őszikélt olvasta. Ázsia közepén, kirgiz sátorban ülve arról beszélt a törzsfőeknek, hogy olyan népből való, melynek ősei hajdan éppen így járták nomádok módjára Ázsia sivatagjait, mint ők...

A Balogh Jenővel folytatott levelezésből¹³¹ kitűnik, hogy mennyire érdekli őt minden magyar ügy; a magyarokat pártfogással s az Akadémiát pénzzel is segíti. A Vigyázó-örökség kapcsán örül az Akadémiát ért szerencsének. Érdeklődik az Alföld öntözési tervéről, s hozzá szakértőket ajánl, - olyanokat, akik Egyiptomban és Indiában már végeztek hasonló munkát. Közvetíti a csere-kapcsolatot az Akadémia Könyvtára és a Bodleyan Library között stb.

Berzeviczy Albertnek 1912 aug. 2-án azt írja:¹³² "Őszinte örömet nyújt annak tudata, hogy az indiai kormány aegise alatt oly téren jutott alkalmam dolgozni, mely a régi magyar és török vándorlások történeti háttere gyanánt a hazai tudományos kutatás érdekkörét is közelebb érinti."¹³³ (Akadémiai székfoglalója is a hunokról szólt.)

1934. okt. 11-i összes-ülésén az Akadémia elnöke kiemeli "példás, törhetetlen hűségét, mellyel magyar hazájához és Akadémiánkhoz ra-

gaszkodik." Mikor pedig Balogh Jenő azt óhajtja elérni, hogy a sok külföldi kitüntetés után hazája részéről is érje őt valamilyen megütsztelés, a miniszterekhez felterjesztett leveleiben¹³⁴ mindig hangsúlyozza, hogy Stein Aurél negyvenévi távollét után is, írásban és szóban egyaránt kiválóan bírja a magyar nyelvet. Hiszen előadásait is magyarul tartotta Budapesten. Teleki Pálnak, aki akkor tanulmányt írt Stein Aurélról,¹³⁵ ezt írja: "levelei...bizonyítják, hogy Stein Aurél barátunknak erős magyar nemzeti érzése hosszú külföldi tartózkodása mellett is élénken megnyilvánul."

Neve

Stein Aurél nevét, különösen lexikonokban, ilyen formában is találjuk: Stein, Marc Aurel. E névforma története a következő:

Stein Aurél születésekor nagybátyjának, Hirschler Márk-nak a nevét "örökölte", a keresztségben¹³⁶ viszont az Aurél nevet kapta. Egy ideig csupán az utóbbit használta. A "Marc" nevet 1885-ben csatolta nevéhez, Londonban, mert ott az Aurél keresztnévet nem használták, s gyakran azt gondolták, hogy ez vezetéknéve. Stein Ernő helyeselte a megoldást, és nagybátyja beleegyezését is kérte ehhez.*⁵⁵

A "Marc" nevet azonban később mégis elhagyta. Mikor 1912-ben az Indiai kormány ajánlatára az Indian Empire Knights "Commander"-e lett, neve angol szokás szerint így hangzott: Sir Aurel Stein K.C.I.E. vagy röviden: Sir Aurel. - Magyar nyelvű leveleinek aláírásakor mindig a Stein Aurél formát használja, és nevének feltüntetését angolból fordított magyarul megjelent művein is mindenkor e magyaros változatban kívánja.¹³⁷

Tervezgetések, előkészületek

Már idéztük Stein Aurél önéletrajzából, hogy a Magyar Közoktatásiügyi Minisztériumtól kapott útiköltség segítségével sikerült Indiába utaznia.

A korábban megjelent rövid életrajzaiból az olvasó könnyen olyanféle benyomást nyerhet, hogy Stein Aurél meggondolatlanul, mindent egy kockára téve indult el a teljes bizonytalanságba.¹³⁸ A valóság ezzel szemben az, hogy régóta táplált vágyának megvalósítását épp oly gondosan készítette elő, akárcsak későbbi expedíciót. Ez már a Rásonyi által közölt feljegyzésekből is kitűnik, melyekre majd még hivatkozni fogunk.

Az Indiába-utazás tervéről - mint tanulmányútról - először 1884-ben találunk említést Stein Ernő levelében.⁵⁶ Szokásos aggodalmai és kétségek között felcsillan itt egy sejtélem: Aurélnak eddig mindenkor és mindenben különös szerencséje volt, talán a sok balkezes családtaggal szemben ő valóságos szerencsegyerek.

Ez a felvillanó optimizmus azonban nem ver gyökeret Ernőben: aggodalma tovább emésztli őt, olyannyira, hogy ez a következő évben már valóságos krízishez vezet. 1885. febr. 9-én írt levelében⁵⁷ kétségbeesve ír nagybátyjának erről. Ugy látszik, hogy aggályos zsémbelődése alkalmul szolgált öccsének arra, hogy Indiába utazását, mint határozott tervet tárja fel bátyja előtt: ott lesz egyetemi tanár, s onnan fogja segíteni szüleit. Csak arra akarta figyelmeztetni őt - mentegetőzik Ernő nagybátyja előtt -, hogy a pénz, az idő és a munka értékét, melyek az emberi élet fő faktorai, nem becsüli meg kellően... (Mint az igazi tudósnál lenni szokott, tehetjük hozzá magyarázatként, Stein Aurélnál is a tudományos célratörés mellett láthatóan minden más háttérbe szorul.) Stein Ernő nem tartja komolynak öccse áldozatkész szavait, s hozzáteszi: amíg ő él, erre nincs is szükség. Egyébként előtte áll még a katonaság és a tisztli vizsga letétele is.

Hirschler Ignác - mint mindig - most is igyekszik az indulatos Ernőt megnyugtani febr. 13-án írt levelében.⁵⁸ Először is azt teszi szóvá, hogy egyik angol ismerőse mennyire dicsérte Aurél angolságát. E-

gyébként Ernő értesse meg öccsével: a pénzkereséshez számára még nem érkezett el az idő, vándorlási évei (Goethe-től vett fogalom!) még nem teltek el. Egyelőre eleget tesz kötelességének, ha szigorú takarékosággal él,¹³⁹ és ha a rendelkezésére bocsátott lehetőséget nem meríti ki idő előtt. Ki kell adnia könyvét (nyilván a zend szótárról van szó), dokumentumokkal kell bebizonytania, hogy ösztöndíját jól használta fel, szükség esetén a miniszternek rendelkezésére kell állnia, s ezenkívül katonaévet is le kell szolgálnia. Mindez elég súlyos feladat, de az ilyen "ólomteher" áldás az olyan fiatalember számára, aki valamire vinni akarja. Senki sem bújhat ki a saját bőréből, hogy mássá legyen: a jelenlegi kötelességeket tartsa szem előtt, s ne gondoljon másféle szárnyalásra.

Május 10-én írt levelében Ernő^{*59} tovább panaszskodik. Egészsége, idegei nincsenek jó állapotban, s Aurél helyzete is nyomasztóan hat rá. Vajon nem segítene öccsén azzal, hogyha jutalmul művének befejezésekor, egy újabb angliai tartózkodást ígérne neki? Bármilyen drága is ott az élet, lehetővé tenné ezt számára. De vajon ezzel nem azt érné el inkább, hogy a katonaév még jobban kitolódna, és hogy a magára vállalt grammatikai mű befejezése a végtelenségig elhúzódna? Súlyos tehernek érzi ezt a munkát. Aurél nem lángész: a tudást "vasszorgalommal", izzadva kell megszereznie. Különben aranyos fiú. Hol akadna még egy fiatalember, aki váratlan örökségét úgy fogná fel, mint ő. (Mint mondtuk, apja rendelkezésére bocsátotta.) Ennek kamatai kb. 500 forintot tesznek ki. Ez a csekély összeg bizonyára nem veszélyeztetli az ösztöndíjat? Vajon Hirschler nem óhajtja-e szóvátenni azt Trefortnak, hogy nagybátyja ily módon akarta elismerni Aurél törekvéseit?

Hirschler Ignác e levélre igen komoly hangon válaszol.^{*60} Aurél fejlődése, mint írja, neki éppen annyi gondot okoz, mint Ernőnek. Hogy munkáján nem örömmel dolgozik, jól látható. Mintha ijedten tekintgetne jobbra-balra, kiutat keresve, miként szabadulhatna ettől. Látszik, hogy nem a kenyérgond az, ami leginkább nyomja, hiszen lelkében a kapott örökség sem okozott lényeges változást. Elégedetlenségének forrását munkájában kell keresni, amelyen nem dolgozik már igazán jó kedvvel. Ezért az a véleménye, hogy semmiféle kívülről jövő sürgetés, kedvcsi-

nálás sem érne cél. Az ilyen belső válságoknál minden külső behatás káros a természetes folyamat szempontjából. Hagyni kell őt, hadd jöjjön tisztába sajátmagával. Hogy miként kell majd őt segíteni, - később gondolkozunk erről. Egyébként írásmódja - "stilus"-ról még túlzás lenne beszélni - kétségtelenül erősen javult. Hirschler mindamellett még nem találja meg Aurélnál a kifejezésnek azt a tisztaságát, mely arról kezeskednék, hogy a gondolat a lélek mélyén éretté formálódott. De ez egyáltalán nem baj: Aurél még nem kész építmény, és az ilyent - mint mondani szokás - "nem szabad bolondnak mutatni". Ha túl sokat rágódnak ezen, még utóbb ők bolondulnak bele.

Készülődés az indiai útra

1887. márc. 1-én azt írja Stein Ernő nagybátyjának,¹⁴⁰ hogy éppen egy Aurélnak való esszét olvas Darmesteter¹⁴¹-től. Majd a nyáron, jún. 27-én⁶¹ arról számol be, hogy Darmesteter írt Aurélnak. Ebben a levélben örömet fejezte ki afelett, hogy Budapesten is akadt tudományának olyan képviselője, aki azt előbbre tudja vinni. Vajon nem kívánja-e felhasználni ezt a levelet Aurél előbbrejutása érdekében? Apja kívánságára elküldi neki Aurél két írásával együtt.⁶² Az a hír is örömet szerez neki, hogy Aurélnak sikerült Rawlinson-hoz¹⁴² közelednie, aki leginkább segítségére lehet tervei megvalósításában. Egy áprilisi levélben⁶³ elismeri, hogy nagybátyjának igaza van, Aurél írásmódja javult. Annak is nagyon örül, hogy Hirschler, Aurél exotikus terveivel szemben olyan megértő és bizakodó.

Stein Aurél egyetemi tanulmányait, miként erre Rásonyi László rámutat, céltudatosan választotta ki és végezte. Erről Hirschler Ignáchoz írott levelén kívül¹⁶ a hagyatékban maradt jegyzetei is tanuskodnak.¹⁴³ 1902. jún. 6-án a Royal Geographical Society londoni konferenciáján az ülés elnöke is kiemelte: Stein Aurél úgy indult neki Belső-Ázsiának,

hogy jól ismerte e földdarab történelmét és földrajzát, különösképpen Hszüan-cang VII. századi kínai zarándok útleírását, (az ebben említett és leírt városokat sorra megtalálja és azonosítja a megmaradt romokkal). Ismerte Nagy Sándor hadjáratának minden mozzanatát, Marco Polo feljegyzéseit, Kőrösi Csoma Sándor útját. Ez a történelmi, földrajzi, térképészeti és összehasonlító nyelvészeti felkészültsége tette expedícióját olyan eredményessé.

De mint későbbi útjain láthatjuk, előkészítette kutatóútjait személyes összeköttetések, baráti kapcsolatok révén is. Ezekről főképpen naptárába írt rövid angol nyelvű feljegyzéseiből tudunk.¹⁴⁴ 1887. máj. 27-én bejegyzi, hogy Rawlinson-nál ebédelt, aki igazi "grandseigneur jóindulatát tanusítja" iránta. Aug. 3-án mondja meg Rawlinson-nak, hogy Indiába akar menni. Rawlinsont érdekli a terv, s megígéri, hogy beszél róla Dr. Rost-tal.¹⁴⁵ Mint később látni fogjuk, Stein Aurél Lahore-ban az egyetemi tanári állásra pályázásakor mellékeli Dr. Rost ajánlólevelét. Május 16-án Sir Monier-Williams-nél¹⁴⁶ ebédelt, aki a szanszkrit filológus professzora az oxfordi egyetemen.

Valószínű, hogy kapcsolatainak egy részére Duka Tivadar¹⁴⁷ segítségével tett szert, aki ezidőben, Indiából visszatérve, Londonban élt és otthona mindig nyitva állt a vendégek számára. Sok tudós, kiváló ember járt hozzá. Stein Aurélt atyai pártfogásába vette, és sokféleképpen segítette.¹⁴⁸

Indulás Indiába: 1887. november 16

Miután Stein Aurél tőle telhetően gondosan előkészítette útját, hazajött Pestre, elbúcsúzni övéitől. Édesanyjának már csak sirját látogathatta meg, mert ő fia hazaérkezése előtt pár héttel meghalt. Ernő viszont csak egyedül jöhet Pestre, mert kislánykája született: Teréz, s ez feleségét Jaworzno-hoz köti. Utolsó szava, melyet búcsúzáskor a vasúti kocsi ablakán kihajolva öccse felé kiált: igyekezzél a tízedik múzsával, vagyis a szerencsével jó barátságban¹⁴⁹ maradni! *66

Ugy tűnt Stein Ernő számára, hogy Aurélnak e lépésével teljesen összeomlott benne mind az a reménység, amit öccse pályájához fűzött. Minthogy távol állt tőle is, nagybátyjától is az, hogy Aurélban rendkívüli tehetséget lássanak, most úgy érzik: hiába pazaroltak rá annyi szeretetet és energiát; hiába nevelték és taníttatták - most mint egy kalandor, vesztébe rohan. November 10-én írt levelében^{*64} azonban már megjegyzi: ha egy bolondnak sikerül elérnie azt, amit fejébe vett, egyszerre Colombus-nak kiáltják ki, ha viszont nem sikerül, nevetnek rajta, mint Don Quijote-n, - holott az indító ok, az impulzus ugyanaz volt mind a kettőnél.

A testvére iránti nagy szeretet és ragaszkodás folytán bizonyára még az sem tűnt volna Stein Ernő számára vigasztalónak, hogy öccse a középeurópai kultúráis körön kívül, valahol másutt, világgraszoló, eredményeket ér el. A föld egyes részei akkor még nagyonis távol álltak egymástól, úgy, hogy a hazai talajból kiszakadók sokkal inkább elvesztek az itthoniak számára. Így megérthetjük Stein Ernő fájdalmát öccse távozása miatt. Valóban, csak egyszer látja őt viszont, 1890-ben. Legközelebb Aurél már csak Ernő halálos ágyához érkezik meg Indiából. Az elkeseredett Ernőnek 1887. nov. 10-én nagybátyjához írt levelében ilyen kifejezéseket találunk Auréllal kapcsolatban: "hazárdjátékos", "indiai kalandor" stb.

Stein Aurél indulását Hirschler Ignác nov. 15-én^{*65} írja le Ernőnek. Szomorúbb levelet alig lehet elképzelni ennél. De a csalódáson, fájdalomon keresztül is átizzik az aggódó szeretet, a tovafutóról való gondoskodni vágyódás, az elveszni készülő gyermek visszavárása.

Hirschlernek van egy ismerőse is Bombayban: Stockinger konzul, - ír neki, hogy ha kell, öccsének legalább valami támasza legyen a messze idegenben. Az utolsó heteket arra használja fel, hogy minden lehető jótanáccsal ellássa Aurélt, az egészségügyileket is beleértve. Örül, hogy végre elérkezett az indulás napja, mert a várakozás és a készülődés mind az apára, mind a fiúra rossz hatással volt. Indiában végre szembe kell néznie Aurélnak az új helyzettel és minden percben egyedül magának kell majd határoznia. Az bizonyos, hogy álmodozóként nem tér majd vissza, s ha esetleg reményelben majd ott kint csatlakoznék: az Indiai kaland pénzbe került ugyan, de végzetes szerencsétlenséggé nem válik részére. Éppen ezért a holnapi napra, az indulás előttre, mint végső intelmet tartogatja Hirschler unokaöccse számára azt a kérést, hogy ha odakint nem találná meg azt, amit remélt, hamis büszkeségből, vagy makacszkodásból kint ne maradjon, hanem jöjjön vissza.

A mai estére Aurél és apja az egész családot meghívták búcsúestre. Minthogy a jó mama nemrégien halt meg, az elárvult háztartásnak nincs vezetője, s a két férfi nem tudja hogyan kell rendezni ilyesmit. Hirschlernek nincs is kedve elmenni, olyan fájdalmas számára az elválás. Így húga, Pepi néni is (aki vele lakik és gondozza őt), nyomott hangulatban megy el.¹⁵⁰

Aurél útiköltségére az 500 forint biztosítva van, hála Markusovszky erélyes segítségének, e nélkül nem is sikerült volna, mert pénzügyi téren ismét nagy a túllépés és az új államtitkár nagyon szigorúan ellenőriz mindent. Ezt ő, Hirschler, nem is veszi rossz néven tőle, hiszen belátja, hogy a kiadott 3400 forint ellenértékeként a "magyar szempontból teljesen hasznavehetetlen" szanszkrit nyelvészeti kutatást találja bejegyezve, amikor nincsen pénz arra, hogy néhány hasznavehető gimnáziumi tanárt képezzenek ki, ami talán mégis közelebbi és fontosabb cél lenne.

Stein Aurél szokása szerint útközben is ír az aggódó lthoniaknak, mint Stein Ernőnek dec. 5-én^{*66} kelt levele mutatja. Így tudjuk meg, hogy Brindisiben szállt hajóra, s hogy az Égei tengeren, a Szezei-csatormán át hajózott India felé. Útközben érdeklődéssel tekint széljél. A szőrszálhasogató Ernő bosszankodva jegyzi fel a pongyolán és hibásan

írt neveket, kifejezéseket. Szeretné, ha Aurél Indiában befejezné megkezdett grammatikai művét. Darnesteter bizakodása örömet szerzett ugyan neki, de aggodalmait nem oszlatta el. Aurél tegnap Port Saidból érkezett lapját küldi apja és nagybátyja számára.

Hirschler Ignác dec. 21-i levelében^{*67} vigasztalni próbálja unokaöccsét. Aurél levelei egyre jobban tetszenek neki. Ugy látszik, a kitűzött cél nagyságával emelkedik a stílus is. E véleményének kifejezést is adott, már csak azért is, hogy Aurél apjának örömet szerezzen, és hogy ezzel is megkönnyítse számára a várakozás nehéz idejét. Szalay Imre¹⁵¹ miniszteri osztálytanácsos levelet kapott Stockinger konzultól, igéri, hogy honfitársának a szokásosnál is nagyobb mértékben segítségére lesz.

Stein Ernő - dec. 29-én írt levelében^{*68} - örül ugyan annak, hogy nagybátyja meg van elégedve Aurél stílusával, de nem tud osztozni véleményében. Sajnálja, hogy öccse nem követte nagybátyja tanácsát és nem napló formában írja úti jegyzetét. Tudja magáról: az a körülmény, hogy kinek szól a levél, erősen befolyásolja, akaratunk ellenére is, írásmódunkat.

A szorongó várakozásnak e nehéz légkörében bombaként csap le Stein Aurél sürgönye: "Angestellt" - vagyis, hogy alkalmazást kapott.

Lahore, 1888-1889.

Stein Aurél önéletrajza állásba jutásáról elég lakonikusan szól: "Megérkezésemkor tudomást szereztem arról, hogy a lahorei Pendzsab egyetemen üresedésbe került állásra ajánlottak. 1888 kezdetétől kineveztettem a lahorei egyetem keleti kollégiumának igazgatójává és ezzel össze volt kötve az egyetemi hivatal vezetése. Ebben az állásban megmaradtam 1899-ig és sok hivatalos teendőm mellett igen nehezen jutottam tudományos munkám végzéséhez."

Naptárába jegyzett soraiból¹⁵² valamivel többet tudunk meg ennél:

1887. dec. 12-én érkezett Bombay-ba, dec. 16-án pályázati hirdetést olvasott, amely szerint a Lahore-i Pendzsab egyetemen, a keleti kollégiumban a szanszkrit nyelvi tanszék, professzorának hirtelen halála folytán, megürült, s mikor megkapta Dr. Rost¹⁵³ ajánló levelét, elküldte pályázatát.¹⁵⁴ Az itthoni nagy öröm és megkönnyebülés tükröződik Hirschler 1888. jan. 4-i leveléből:⁶⁹ Ugy hangzik a hír, mint csoda, a csodák országából! - És a tegnap érkezett levélből az is kitünik, hogy jól fizetett állásról van szó. Valóban ritka értékű "mutatványszám" ez a tizedik múzsa közreműködéséből.¹⁴⁹ És ez talán a megrögzött könyvmolyt is meghódítja a kalandok számára. A papának a sürgönyhöz gratulálni fog. Türelmetlenül várja a következő híreket. - Hirschler a szilveszter-éjszakát családjával körében töltötte; a gyermekek sok örömet okoztak neki. Unokája, Hans¹⁵⁵ pompásan mondott el egy Prológot.

A következő levél a derűlátás és az aggodás között ingadozik. Hogy miért, azt csak Stein Aurél dec. 31-i naptár-bejegyzéséből érthetjük meg: "ajánlat jött, hogy menjek oda (t. i. Lahore-ba) hat hónapi próbaldőre..., így feljogosítva érzem magam arra, hogy megsürgönyözzem a jó Ernestnek, hogy alkalmazva vagyok." Az, hogy az állás egyelőre "próbaldő", nem elég megnyugtató az otthoniak számára, de Stockinger konzul biztató hangon ír. Hirschler jan. 25-i levele⁷⁰ megnyugvást mutat. Egyre jobban az a meggyőződés érlelődik meg benne, hogy Aurél abból a fajtából való, aki mindig nyer a kockán. Levelével azonban nincs megelégedve: ilyen lehet írni egy galíciai kis faluból, de nem Kelet-Indiából! De Ernővel sincs jobban megelégedve, mint "India meghódítójával", mert az meg nem ír.

Stein Ernő jan. 30-i levelében⁷¹ bevallja, hogy szinte fél évig lelki beteg volt, s csak most tért magához, Aurél mesés indiai eredményeinek láttán. (Bár nyugtalanító körülmény még most is van.) Ha édesanyja élne, azt mondaná; Ez a te áldozatosságod jutalma. Apja azonban csak Aurél érdemeiről beszél, Ernőnek öccse célba-jutásához való hozzájárulását egy szóval sem említi,¹⁵⁶ és már Aurél jövedelmének hova fordításáról szól terveket, feltéve, hogy azt az indiai élet nem emészti fel. Apja értetlenségéhez már hozzászokott, és most afelett ujjong magában, hogy végre teljes felmentést kap az Aurél pályaválasztásáért és jövőjéért.

való felelősség alól, és hogy belátással bíró ismerőseitől az elismerést is megkapta. Ez megelégedéssel tölti el, de az anyai gyöngédség mégis hiányzik neki: anyja - ha élne - e hír hallatára, mintegy varázsütésre megfiatalodna. Nagyon várja a biztos hirt Lahore-ból. Ha tovább is így folytatódik, Aurél, "a Szerencse gyermeke" keresztül megy a világon anélkül, hogy fogalma lenne arról, milyen is az valójában. Majd sajnálattal állapítja meg, hogy ők, az esztétikailag egyoldalúak, kevésbé tudják értékelni Aurélt, míg öccse a másfajta beállítottságúakra sokkal nagyobb vonzóerőt gyakorol. Ernő szerint Aurélból hiányzik a gondolatok lendülete szóban és írásban,¹⁵⁷ bár Aurélnak van érzéke ez iránt és sokkal jobban bele tudja élni magát Ernő lényébe, mint ő Aurélba.¹⁵⁸

Hirschler Ignác márc. 5-i levelében^{*72} írja, hogy Aurél leveleit tegnap este együtt olvasták, s az jó hireivel és érdekes részleteivel mindnyájukat kielégítette. Felteszi, hogy Ernőt bizonyára ismét bosszantják a fogalmazási és helyesírási pontatlanságok. De lássa be végre Ernő, hogy lehet valaki nagy nyelvutató és kiváló ember, anélkül, hogy a nyelv és mondatban a szokásokat követné. Steffens¹⁵⁹ egész életében "der Sonne"-t irt "die Sonne" helyett, és ezt Németországban nem vették rossz néven föle.

Gleichenbergben nyaralva, jún. 9-én írja,¹⁶⁰ hogy Aurél levelét elküldte Londonba unokahúguknak, Helénnek, majd jún. 21-én kérdezi,¹⁶¹ hogy Aurél L. sz. levelét is Londonba küldje-e? Aug. 1-én Stein Ernő írja:^{*73} örül Aurél híreinek. Az a fő, hogy már a magas hegyek közt van, és a hűs árnyék adta gondolatok közt élvezzi a papa általküldött konzerveket, és ha meg nem ecetesedtek: a borokat ("becinezett élelmiszereket és beüvegezett borokat"). Hirschler Ignác aug. 6-i válaszában azt írja,^{*74} hogy szívből nevetett az Aurél pongyolán írt leveleiből kiírt idézeteken: a cinról és a beüvegezésről. Valóban a sors ironiája helyezhetett csak a leginkorrektebb németességgel író öccs mellé egy ilyen árgusszemű, kritikus bátyát. Aug. 8-án írt levelében¹⁶² beszámol arról, hogy Firduszit olvassa, majd szept. 11-én¹⁶³ megelégedéssel állapítja meg, hogy Aurél mostani levele érdekesebb az eddigieknél. Szept. 16-án^{*75} hozzáteszi, hogy Aurél utolsó levelének nemcsak tárgya érde-

kes, hanem szokatlan frissességével és meglevenítő erejével is meglepi őt. "Az ember női céljaival", - idézi.

E levelek már Stein Aurélnak a nyári szünetében tett kasmíri utazása közben íródnak. Erről majd még bővebben kell szólnunk. Stein Ernő okt. 31-én írt levelében^{*76} bevallja, hogy öccsének egész kasmíri vállalkozása alatt nem hagyta el őt az aggodalom, s csak most van megnyugodva, hogy őt ismét a síkságon és otthonában tudja.

Kasmir, 1888.

A lahorei egyetemen töltött időről önéletrajzában ezeket olvassuk:

"...sok hivatalos teendőm mellett igen nehezen jutottam tudományos munkám végzéséhez. A szünetében azonban Kasmirban mégis sikerült a régi kasmíri történetre vonatkozó kutatásokat végezni s ezen kutatások eredményeit a Kalhana¹⁶⁴ írta kasmíri szanszkrit krónika fordításának és kommentárának kiadásával közzétenni."

A szűkszavú közléshez szerencsére még igen sok újat tehetünk hozzá.

1888-ban, az egyetemi szünet idején, aug. 2-től okt. 14-ig Stein Aurél régi vágyát követve Kasmirba utazott. Bár ezt az utat nem számíthatjuk "expedíció" közé, mégis ekkor és itt építette ki azokat a kapcsolatokat hindu szanszkritológusokkal és az angol kormány képviselőivel, melyek hozzájárultak ahhoz, hogy később, nagy expedíció kiindulási pontjául Kasmirt válassza. Ezenkívül ez az útja rendkívüli sikerekre is vezetett.

A tudósok régóta keresték a Kasmir történetére nézve alapvető fontosságú, szanszkrit nyelvű eposznak, a Rajatarangini-nek archetypusát, mert eddig ennek csupán többé-kevésbé romlott szövegű másolatát ismerték. Bühler Georg¹⁶⁵ a Német Tudományos Akadémia megbízásából egy évig kereste ezt, és rá is bukkant. De a keleti ember lelkü-

KALHAṆA'S RĀJATARAṄGINĪ,

A CHRONICLE OF THE KINGS
OF KAŚMĪR.

TRANSLATED, WITH AN INTRODUCTION, COMMENTARY, AND APPENDICES,

BY

M. A. STEIN.

VOL. I.

INTRODUCTION. BOOKS I.—VII.

WESTMINSTER:

ARCHIBALD CONSTABLE AND COMPANY, LTD.

M·D·CCCC.

A "Rajatarangini" angol nyelvű kiadásának címlapja.

letét nem ismerte eléggé és a tudós mohóságával tapintatlanul vetette rá magát. Ezzel felkeltette a hinduk bizalmatlanságát, s az érdekes kódex tulajdonosa elrejtette azt mindenki elől. Stein Aurél a hindu tudósokat az egyéniségét jellemző kedvességen és a lényéből sugárzó varázson kívül elsősorban azzal nyerte meg, hogy folyékonyan és választékosan beszélt velük szanszkrit nyelven, egyesek szerint jobban, mint a tudós Bühler, akit tréfásan a "szanszkrit nyelv pápájának" neveztek. És mikor baráti körben azt is hangsúlyozta, hogy nem akarja sem megszerezni, sem elvinni az ősi kódexet, hanem csak lemásolni, kölcsön is kapta. A tudós pandit, Góvind Kaul,¹⁶⁶ Stein Aurél kérésére vállalkozott arra, hogy a kódexet lemásolja. A hosszú és fárasztó munkát el is végezte, és szóról-szóra megbeszélte a szöveget, immár Lahore-ban, majd Aurél nyári szállásán: a Mohand Marg havasán; a jegyzeteket és a történelmi, földrajzi magyarázatokat is együtt állították össze, úgy, hogy ez a fontos szöveg 1892-ben¹⁶⁷ meg is jelenhetett. Jellemző a mindenkor hálás Stein Aurélra, hogy 25 év múlva szép megemlékezést írt a közben, már 1899-ben meghalt Góvind Kaul-ról.¹⁶⁸

Kasmiri levelek: 1888.

Mindezeket röviden előre kellett bocsátanunk, annak megértése érdekében, hogy Stein Aurélnak e nagyfontosságú, rendkívül érdekes és kalandos nyári útjáról szóló heti beszámolója milyen felvillanyozó hatással voltak családjára. Ugyanakkor az izgalmas pillanatok, nagyszerű hegymászások és hasonlóak, aggodalommal is eltöltötték őket.¹⁶⁹

Először Stein Ernőnek jut eszébe, hogy az érdekes leveleket közre kellene bocsátani; de minthogy elégedetlen öccsének német stílusával, 1888. szept. 24-én írt levelében¹⁷⁷ nagybátyját kéri meg a levelek sajtó alá rendezésére, az Allgemeine Zeitung-ba való megjelentetés céljából. Aurél is bizonyára örülne és a papának különösen nagy gyönyörűségé-

re szolgálna. Emellett Aurél, nem teljesen megérdemelten ugyan, a német tudósvilág előtt is bemutatkoznék, mint németül jól író szerző. Ám Hirschler elhárítja magától ezt a feladatot, s így Stein Ernő vállalkozik rá, mint nov. 30-án írja.^{*78}

A levelezésben ezután többször van szó a kiadás előkészítéséről. A müncheni Allgemeine Zeitung vállalja a közlést, s az útlevelek 1889. aug. 2-től okt. 14-ig folytatásokban megjelennek.

Stein Aurél atyja azonban ezt már nem érte meg, 1889 május 10-én meghalt. Aurél a különlenyomat-formában megjelenő útleveleket apja emlékének ajánlja.¹⁷⁰

E szép dedikáció mutatja, amit a levelekből eddig is láttunk, hogy Stein Aurél mindenkinek inkább apjához ragaszkodott. Ő volt az, aki rendületlenül hitt fia nagyrahatottságában és jövődől sikerében. Ez bizonyára erőt és biztosságot adott Aurélnak arra, hogy bátyja aggrályos-sága és házastóssága ellenére is szilárdan haladjon a kitűzött cél felé.

Stein Ernő félti öccsét, hogy atyjának elvesztése ott az idegenben túl nagy fájdalommal tölti majd el, s ezért haza hívja. Azt tanácsolja neki, hogy útközben álljon meg Olaszországban kissé felüdülni. Kéri nagybátyját, hogy ilyen értelemben sürgönyözzön ő is Aurélnak. De a sokat tapasztalt öreg orvos megint bölcsőbbnek mutatkozik a hirtelenke-dő Ernőnél. Június 23-án Mátyásföldről írt levelében^{*79} megvallja, hogy a sürgönyre vonatkozó utasítást nem követte. Meggyőződése szerint, a munka, a kasmiri hegyek közötti vándorlás a legjobb orvosság az ilyen szívbéli fájdalom ellen. A pokoli melegben leszállni India síkjaira, majd onnan a Vörös-tengeren, Brindisin, Londonon, Magyarországon és Galli-cián át ide-oda utazni, sokkal inkább kimerítő lenne számára testileg-lelkileg. Hallgatása e tárgyról, megérteti Auréllal, hogy ő a tervet el-lenzi.

Közben dolgoznak az útleírás kiadásán: az átsimított leveleket el-küldik Lahore-ba. Hirschler azt gondolta, Aurél onnan majd egyenesen Münchenbe küldi a kéziratot, de az Pestre érkezett.^{*80} 1889. augusztus 27-én^{*81} írja Aussee-ből, ahol nyaral, hogy átolvasta Aurél átfésült útleveleit, s nem egy helyen ráismer a "fodrász" kezére. De azt is konstatálja, hogy a levelek sokak érdeklődésére számíthatnak. A külön-

lenyomat dedikációjá szerint izlés dolga. Neki nincs nyére.

Szeptember 22-én, már Budapestről írja Ernőnek,^{*82} hogy Aurél leveleit nagy érdeklődéssel olvassa, és örül az érkezett táviratnak, amely azt jelzi, hogy a veszélyes hegyek közti vándorlásának immár vége. Megnyugvással tölti el őt, hogy most, friss erővel és bizonyos mértékig behegedt szívsebbel tér vissza fáradtságos munkahelyére...

A különlenyomatok megérkeztek és az ajánlás nem is hat olyan rosszul, mint gondolta. 15 példányt szétosztott ismerősei, Aurél jóakarói között. Még 20 példányt szeretne kapni, hogy a Természettudományi Társulatnak és a nyilvános könyvtáraknak is küldhessen egy-egy példányt. Szept. 29-i levelében^{*83} fel is sorolja a tanárokat, orvosokat, ismerősöket, akiket így megajándékozott.

Október 6-án írja^{*84} Stein Ernőnek, hogy Lahore-ból még hatvan db. különlenyomatot kapott. E levélben teszi szóvá azt is, hogy amikor Aurél újabb leveleit olvassa, önkéntelenül is felvetődik benne a kérdés: Vajon Ernő ezeket is át akarja-e simítani kiadásra? Ezek nem olyan érdekesek, mint a tavalyiak – állapítja meg –, elég szárazak. De emellett dicsérendőnek találja Aurél egyre fokozódó objektivitását: a levegő, annak hőmérséklete, a hegyek jellegzetessége, a növények, az állatok, az emberek és szokásaik, mind-mind tárgyai megfigyeléseinek és feljegyzéseinek. Néha az az érzése, hogy Aurélban meglenne a tehetség aziránt, hogy természetbúvár legyen.

November 1-i levelében^{*85} számol be arról, hogy családi összejövetelükön Aurél levele volt a csemege. Ezzel azonban nem akarja azt állítani, hogy ez a levél volt a legsikerültebb idei útbeszámoló sorában. Az olvasót fárasztják a sokat emlegetett kinafák, a templomok felsorolása, a királyok mérföld hosszú szanszkrit nevel, s nem lenne csekély munka a második kasmiri expedíciót is olyan ügyesen sajtó alá rendezni, mint az elsőt. Az idén bejárt hegyi utak leírása sem kötötte le őt annyira, mint a tavalyiaké: mert nem talált elég plasztikus tárgyat bennük "tájékozódása" irányítására, pedig eléggé hozzászokott a vidékek képzeletbeni felidézéséhez. A Muztag gleccserláncsal kapcsolatosan fantáziája végképp cserben hagyja. Nem osztozik Ernő aggodalmaiban, melyekkel öccsét intelmekkel halmozza el a felesleges veszélyek és a

Eine Ferienreise nach Srinagar (Kashmir).

Aus Briefen

Von

Dr. M. A. Stein. Lahore.

Sonder-Abdruck aus der „Allgemeinen Zeitung“ Nr. 194 u. ff

München.

Buchdruckerei der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger.
1889.

A "Kasmiri levelek" különlenyomatának címlapja.

meg nem engedhető sport-teljesítmények emlegetésével. Inkább örül, hogy a hegyvidék panorámájának nagyszerűségével együtt nő Aurél vállalkozási kedve és teljesítőképessége. Alig lehetne jobb orvosság a sokáig félreismert könyvmoly, a fiatalon idegenbe került és fájdalmas veszteségek miatt szenvedő férfi számára, mint az ilyen, az egész embert igénybe vevő erőfeszítés. – Csak a kötélhídtől borzadt össze, de azután fellelegzett: szerencsére Aurél, mint írja – nem ment át rajta. Ez a rész volt egyébként a levél legélénkebb szakasza. Aurélnak hozzá írt köszönő leveléből látja, hogy ő maga is tisztában van a munkában töltött nyári szünidő gyógyító hatásával. A leveleket mégis szeretné kiadatni, s ha az Allgemeine Zeitung nem vállalná, másutt bizonyosan elfogadnák, mint egy sikeres mű folytatását.

A levél végén ismét a küldendő különlenyomatokról esik szó. A listán nem világos, hogy melyeket küldi Aurél Lahore-ból, és melyeket Stein Ernő Jaworznból. Hirschler még Hunfalvy Pálnak¹⁷¹ is szeretne küldeni, nem neki magának, hanem az általa vezetett intézetnek.

November 9-én^{*86} írja Hirschler, hogy ismerőssel: Harkányi Károly és felesége érdeklődéssel olvasták a kasmíri utazás leírását, s megemlítették, hogy Pulszky Ferenc veje, Hampel József¹⁷² is nagyon elismerően nyilatkozott Aurélról, különösen dicsérve írásában Trefort apoteozisát. Vajon Ernő küldött-e Aurél nevében különlenyomatot neki? Ha ez nem történt volna meg, ő pótolja a mulasztást.

November 14-e¹⁷³ a Stein-szülők házassági évfordulója. Hirschler Ignác sajnálkozik afelett, hogy az aranylakodalmat nem ünnepeleheték már Ernőékkel és Auréllal együtt! Tegnap – írja – Schweiger Zsigmondnál¹⁷⁴ Klapka Györggyel¹⁷⁵ ebédelt együtt, ma pedig Markusovszkynál Zichy Mária grófnővel és Trefort Ágnessel.

Hogy mennyire foglalkoztatja őt mindaz, ami Stein Aurél tudománya-ra vonatkozik, mutatja, hogy Kőrösi Csoma Sándor életét olvassa Duka Tivadartól és egy hindu művet: a Sakuntala-t.¹⁷⁶

Ugy látszik, hogy Hirschler ez idő tájt nyíltan feltette Aurélnak a kényes kérdést jövőjére vonatkozólag. December 18-án írt leveléből^{*87} ismerjük Aurél válaszát: Valóban nem azért van Indiában – írja –, hogy onnan szüleinek pénzt küldjön (azok meg is haltak közben) és nem is

tekinti "tanulmányútnak" kinntartózkodását, hanem itt találta meg igazi hivatását, s nem szándékozik európai egyetemi katedrára pályázni, hanem, ha nem is éppen Bombay-ban, de Indiában működik tovább. Hogy a család bele nyugodott ebbe, ennek tényével most találkozunk először; azelőtt más hangok hallatszottak. Hirschler Ignác 1883. április 10-én Ernőnek írt levelében^{*88} mondja, hogy most ugyan nincsen aggodalomra oka Aurélnak, biztosan látja maga előtt az utat, de ha a tanulás ideje már lejárt, és az élet a maga prózai realitásával és egyhangú elviselhetetlenségével jelenik meg előtte, akkor bizonyára konfliktusok tűnnek majd fel életében. 1889. május 24-én^{*89} egy másik, szintén Ernőnek írt leveléhez azt az utóiratot fűzi, hogy Max Müller¹⁷⁷ nagyon hasznos mozzanatnak tartja Aurél helyzetében a szegénységet. Ez sok minden veszélyes dologtól megóvhatja.

Aligha a szegénység tartotta vissza Stein Aurélt attól, hogy valamilyen szenvedély rabjává legyen, mint oly sok keleti ember. (tudás hindu, pandit barátai közt is akad ilyen) s még több Európából keletre vándorolt, belső egyensúlyát veszített ember. Őt a "megszállottság", (melyről Hirschler a saját tudományos pályáját jellemezve ír) s a maga elé tűzött nagy cél emelte ily kísértések fölé. Minden energiáját az elérendőkre koncentrált, mint a sportoló, aki sok mindenről lemond a bajnoki diadal kedvéért. Csak ilyen minden ízében egészséges fizikum tehette képessé Stein Aurélt a sivatagi hőség, a jeges hideg, a magas hegyek ritka levegője és annyi más nehézség elviselésére, melyek közt, kisebb-nagyobb megszakításokkal félévszázadot töltött.

1890. január 4-én írt levelének^{*90} utóiratában Hirschler dicséri Aurél levelét. Éppen így, febr. 10-én^{*91} is azt írja, hogy Aurél levelét élvezettel és érdeklődéssel olvasta.

Március 3-a Hirschler Ignác születésnapja. Ez mindig ünnep az egész család számára. Mindenki felkeresi őt gratulációival, ha nem teheti személyesen, legalábbis írásban. Így tesz Stein Aurél is:^{*92} gratuláló levelet küld Lahore-ból, febr. 10-i kelettel. Németül ír, de már latin betűkkel. Mentegetőzik, hogy nem számította jól ki a hajó útjának idejét, és így levele bizonyára nem fog megérkezni pontosan a családi ünnepre; de hát ő van a legtávolabb Pesttől. A meleg hangon és tisztelettel-

Jes hálával kifejezett jókívánságok után pár érdekes apróságot említ életmódjáról: Lahore-ban a telet nagyon jól bírja; most 4-5° Réaumur van reggel 7 órakor, de ő a szobájában egész télen nem is fűtet, hanem nyitott ablak és ajtó mellett kellemesen érzi magát, míg kollégái lobogó kandallótűz előtt kabátban ülve dideregnek. Edzettségét annak is tulajdonítja, hogy bármilyen sok munkával is legyen elhalmozva, mindennap kilovagol. Visszatértekor barátját, Góvind Kaul-t találja szobájában. Vele együtt dolgozik a Jammui maharadzsa könyvtárának katalógusán.¹⁷⁸ Ez felüdülést jelent számára a hivatalos irodai munkák után.

Tervezett hazalátogatásának előre örül. Tudja, hogy otthon az apai ház már nem táru fel előtte többé. De a családnak az elveszett gyermek hazatéréséről szőtt reménye részben mégiscsak teljesül.

Hirschler Ignác március 5-én⁹³ megírja Stein Ernőnek, hogy a születésnapj levél feladójának jóslata ellenére időben érkezett, estefelé. A borítékon rajta voltak az útközbeli állomások bélyegzői, a megfelelő dátummal.

Még egy nagybátyjához írt levele maradt fenn Stein Aurélnak, Lahore-ból, ugyanez év március 7-éről.⁹⁴ Ebben megköszöni Hirschlernek a családról írt beszámolókat. Sajnálja, hogy atyja halála óta ritkán kap híreket, pedig minden nagyon érdekli őt. Hivatali munkájáról azt írja, hogy hiába ismeri ki jobban magát benne, nem megy gyorsabban, és apró újításai is inkább növelték munkáját, mintsem csökkentették, de hát ez így szokott lenni az indiai adminisztrációban. A levegő olyan meleg, mint otthon májusban: minden rózsabokor virággal van tele. Kéri nagybátyját, adja át köszönetét mindazoknak, akik emlékeznek rá. Üdvözl Tercsít, Hirschler leányát és családját.

Április 17-én Hirschler azt írja Ernőnek,⁹⁵ hogy a müncheni Allgemeine Zeitung kisírási útleírást közöl attól a Lanskorovsky gróftól, akivel Aurél is megismerkedett. A folytatásokat gyűjteni kellene, hogy elküldhessék Aurélnak, vagy féltre kellene tenni számára, hiszen nemso-kára hazajön.

A következő levelek a viszontlátás reményéről tanúskodnak. Nem akarják Aurélt végleg elveszettnek tekinteni. (Ezért is ellenezték Lahore-ba történt kinevezésekor, hogy angol állampolgár legyen.)

Stein Ernő február 22-én írt levelében⁹⁶ reméli, hogy nagybátyját ismét vendégül láthatja Jaworznoban, esetleg Auréllal együtt, akinek kellemes hangú levelét mellékelten küldi. Következő, március 31-i leveléhez⁹⁷ Aurél négy heti beszámolóját mellékelte. Mindig írni akart nagybátyjának, azért gyűlte fel így a levelek. A kasmíri útról Zarncke¹⁷⁹ Zentralblattjában írt ismertetést Aurél küldte meg neki Lahore-ból. Bár lenne több ideje tudományos munkája számára. Hiszen csak abban talál megelégedést és kielégülést. Nagy örömet szerzett neki, hogy Bühler¹⁸⁰ publikálta Aurél hozzá írott levelét, s megnyugvással tölti el őt az a tudat is, hogy a nyilvánosságnak e módjára a jövőben is számítani lehet.

Hazalátogatás, 1890.

Hirschler Gleichenbergből, ahol nyaral, június 8-án⁹⁸ írja: Bár lenne már Aurél Európában! A nap minden órájában gondol rá.

Szeptember 3-i leveléből⁹⁹ már azt látjuk, hogy Aurél megérkezett Európába, de először ügyel intézésére Németországba és Londonba ment. Hirschler nagyon sajnálja, hogy ennyi időt kell Ernőtől távol eltöltenie.

Ernő szeptember 9-i levelében¹⁰⁰ már öccsének Pestre menetéről ír: ők is oda utaznak és e hónap utolsó napjait, valamint október elejét, Aurél elutazásáig nagybátyjával és családjával töltik.

Ezután Aurél terveiről és egy útikalandjáról ír: angliai útjának az volt a célja, hogy felkeresse Rawlinsont¹⁸¹ és, hogy tőle lehetőleg meleg hangú ajánló levelet szerezzen Lord Alfred Lyall-hoz,¹⁸² aki Aurél politikai tartományfőnökének fivére. Minthogy ez a Sir James Lyall kevés érdeklődéssel viselkedik az orientalista kutatások iránt, irodalmi és költői téren működő testvére által szeretne hatni rá, de ehhez Rawlinson közvetítésére lenne szüksége. Ez, magas kora ellenére is még élénken érdeklődik az indiai kutatások iránt. Sajnos Aurélnak nem sikerült elér-

nle célját. Németországban régi szaktársát, Geldner¹⁸³ professzort ke-
reste fel, ezután pedig Ostende-be utazott unokahúgához, Helén-hez.
Erre nem lett volna szükség, írja Stein Ernő, mert hiszen Londonban
amúgyis együtt lettek volna, s ezen útja közben érte őt az a kellemetlen
baleset, hogy a berakodás közben egyik bőröndjét a tengerbe ejtették,
s éppen ebben volt a Rajatarangini¹⁸⁴ kézírata, amelyet nem is lett vol-
na szabad kezéből kiadnia. A vízben úszó koffert szerencsére kiha-
lászta, és csak ruhált érte kár. Minthogy csomagja biztosítva sem volt,
igen csekély kártérítést kapott.

A rövid pesti együttlétéről sem sokat tudunk. 1890. október 8-án
Stein Ernő már Jaworznoból írja,¹⁰¹ hogy szerencsésen hazaérkeztek
és Auréltól is kapott megnyugtató sürgönyt.

Hirschler Ignác október 11-én¹⁰² köszöni meg Ernő figyelmét.
Vele együtt kíván szerencsés partotérést a tengeren járónak. Mióta u-
nokaöccse elutazott, még nagyobb lett körülötte a csend, mint eddig.

Október 23-án Ernő¹⁰³ elküldi nagybátyjának Aurél lakonikus
sürgönyét: "Angelangt", azaz megérkezett Indiába. A megérkezésről Ernő
már előbb értesítette táviratilag Hirschlert. Minthogy Aurél hurutja is
elmúlt már Brindisiben, egészsége miatt nincs aggodalomra ok.

Hirschler október 19-én¹⁰⁴ levelében megemlíti öccsének, hogy
barátja, Pollak doktor¹⁸⁵ külön felkereste őt megköszönni Aurél nála tett
látogatását. Aurél valósággal elbűvölte őt. Hirschler örömét egy Goethe
idézzel fejezi ki: "Die Kinder die hören es gerne". Majd október 29-
én¹⁰⁵ írja, hogy Aurélnak a hajón, Aden előtt írt levelezőlapját most
kapta meg. Ő is írt neki a múlt héten.

November 12-én¹⁰⁶ viszont Stein Ernő jelentkezik Aurél legújabb
leveleivel; három levelet küld Hirschlernek Bombay, Mount Abu és La-
hore keltezéssel és egy régebbi levelet, amely még az Imperatrix fedél-
zetén kelt. Aurél visszautazása a nála szokásos szerencsével folyt le,
és úgy látszik, hogy a Bombay-i katedra eléréséhez is közelebb jutott.
Igy hát exisztenciájának további alakulása elé derűlátással lehet tekin-
teni.

És végül néhány szemelvény az utolsó levelekből: 1890. december
13-án írja Ernő nagybátyjának,¹⁰⁷ hogy jólük, Londonból és Lahore-ból

csak jó hírekről számolhat be. Aurél levelét küldi, a benne volt pénzküldeményt már elhelyezte. Ernő nagybátyjának őzhúst küld az áfonya mellé, Berta néninek (Neuschloss Maxné, Hirschler húga) fácánt.

1891. január 10-én^{*108} írt levelében Stein Ernő mentegetőzik, hogy rengeteg munkája miatt csak késve küldi öccse leveleit. Aurél néhány apróság mellett "spedítő" útján neki is teát küldött. Helén pedig valósággal elárasztotta őket karácsonyi ajándékokkal. Január 17-én^{*109} hálaírával köszöni meg nagybátyja sorait: Régóta nem láthatta már kezének jólismert és kedves vonásait. (Mint tudjuk, Hirschler Ignác a szürkehalog következtében már alig látott.) Hogy Aurélt is részesítse örömeiben, elküldte neki a levelet.

Április 9-én^{*110} ismét küld levelet Auréltól, és egyben biztosítja nagybátyját affelől, hogy ők mindnyájan jól vannak. Majd április 17-i levelében arról ír, hogy öccse esetleg ismét hazalátogat. De - teszi hozzá sajnálkozva - felesége már nem olyan mozgékony, hogy Pestre utazhatnának. Esetleg Bécsbe mennek majd le pár napra.¹⁸⁶

Hirschler Ignác utolsó levelei.

Mátyásföldről, ahol a meleg nyarat tölti, júl. 27-én írja^{*111} Hirschler Ignác, hogy a Lahore-ból küldött, Ernő szerint olvashatatlan angol levél értelmezése neki semmi nehézséget nem okozott. Visszaküldte Aurélnak. Leveléből kitűnik, hogy unokaöccsei felváltva mellette tartózkodnak: felolvasnak neki és apró szolgálatokat tesznek körülötte. Aurél sorait - mint írja - mindig feszült várakozással figyeli, de már sokkal nyugodtabb e tekintetben, mint régebben volt. Augusztus 15-én már csak azt jegyzi le Aurélról, hogy tőle június 16-án és 30-án érkezett levél.^{*112} Ez Hirschler Ignác utolsó levele: egy már alig látó öreg ember nehézkes kezevonása. Hirschler Ignác még ez év november 11-én meghalt; az évtizedek óta folyó levelezés lezárult.

IV.

BEFEJEZÉS

Kalkutta, 1899.

"1899. május havában az állami közoktatási szolgálatba (India Educational Service) vettek fel és pedig mint a kalkuttai mohamedán kolégium igazgatóját. Ezt az állást voltaképen csak egy évig töltöttem be, miután abba a szerencsében részesültem, hogy már ekkor - saját tervem szerint - kiküldött az Indiai kormány turkesztáni régészeti kutatásokra."

"1900-tól 1901-ig kutató utazásokat és ásatásokat végeztem kinal Turkesztánban Khotan vidékén és sivatagjaiban." (Önéletrajz.)

Stein Aurél 1898 nyarán nyújtotta be tervezetét első nagy expedíciójára. Lord Curzon¹⁸⁷ alkirály egyengette a terv megvalósításának útját. Egy esztendő szabadságot és 14000 rupiát kapott e célra, a szakértők szerint igen csekély összeget, mégis óriási eredményeket ért el már ezen az első úton.

1900. május 29-én indult el expedíciós útjára, mely egy év helyett 14 hónapra nyúlt. 1901 május elején kezd meg az expedíció színhelyéről való hazautazását, ami maga is több hónapig tartott.

Amról a csak tudományos pályára vonatkozó önéletrajz nem szól, arról kell még most beszámolnunk.

Stein Aurél Londonból bátyjának halálos ágyához ér csak Pestre. Ernő a Rókus-kórházban fekszik - s ott meg is hal.

Nagy emberek életében sokszor láthatjuk azt, hogy már gyermekkorukban felismerik rendkívüli tehetségüket, és, hogy a pártfogók mindent elkövetnek e tehetség kifejlesztésére. Másokat viszont éppen ellenkezőleg, nem vesznek komolyan, törekvéseiket kinevetik és álmodozóknak tartják őket; Stein Aurél életében e kettőnek keveredését látjuk. Talán egyedül apja hisz rendületlenül fiában, de az áldozatot a sötétben látó, sokat kételkedő és aggódó Ernő hozza érte, sokkal inkább öccse és a szülői ház iránti szeretetből, mintsem megértésből. Fájt neki, hogy apja nem méltányolja eléggé áldozatát, s öccse is apjához ragaszkodik inkább, mint öhozá.

Hirschler Ignác szerepét is hasonlóképpen értékelhetjük: állandó lelkiismeretfurdalások közt szerzi meg Aurél számára az ösztöndíjat, s végül azt gondolja: ez a sok pénz a hiábavaló szanszkrit nyelvre ment el, közelebbi és fontosabb célok helyett. Minden pesszimizmusuk ellenére mégis, e két ember: Hirschler Ignác és Stein Ernő tette lehetővé, hogy Stein Aurél zavartalanul tanulhatott egészen 26 éves koráig, amikor is roppant tudással, és széles látókörrrel, kész emberként lépett India földréjére, hogy attól kezdve egész életén át felbecsülhetetlen jelentőségű tudományos értékek felszínre hozásán bűvárkodjék.

Hogy a családi levelek itt-ott zsörtölődő hangú megjegyzéseit kissé ellensúlyozzuk, legyen szabad idéznünk egy passzust Oldham E.W.-nek Stein Aurélról írt nekrológiájából:¹⁸⁸

"Stein mind studiumai, mind jelleme által kivételes mértékben volt felfedezőnek teremtve. Ritka nyelvi ismeretek, kitűnő emlékezőtehetségre támaszkodó olthonosság az összes előző jelentések és egyéb anyagban, ami valami kapcsolatban volt kutatásainak tárgyával; a részleteket illetően is gondos tervezés; jó beosztása az időnek, a munkának és a költségeknek; csaknem természetfölötti érzék ("almost uncanny flair") ahhoz, hogy megragadja a térszínnek azokat a jellemző vonásait, amelyek az emberi mozgalmakat és települést befolyásolják; szilárdság az elhatározásban; ösztönös finom érzék ahhoz, hogy hogyan kezelje a legkülönbözőbb fajú embereket; szívós fizikum, a testnek és az agynak fáradhatatlan energiája; a megfigyelés helyessége, a következtetés élessége, az események följegyzésében a részletek pontosságára való gondos fi-

gyelem - ezek a tulajdonságok mind hozzájárultak élete nagy-nagy sikeréhez."

Stein Aurél szülei megérhették kisebbik fiuk első sikereit. Stein Ernő ennél még többet: azt, hogy 1895-ben a Magyar Tudományos Akadémia Stein Aurélt külső tagjául választotta, és ő bár erre, mint külső tag nem volt köteles, - megtartotta székfoglaló előadását a *Fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése* címen. Megérte első fontos és feltűnést keltő munkáinak: a *Rajatarangini*-nek és a *Jammul maharadzsa könyvtára katalógusának* megjelenését. Bár azt, már nem láthatta, hogy öccsének egy-egy pesti hazalátogatása később nem csak tudományos, de társadalmi esemény is volt, s egyre nagyobb termet kellett keresni az előadásra tóduló hallgatóság befogadására.¹⁸⁹

Stein Aurél rövid életrajza - 1931-ben - ezekkel a szavakkal zárul:

"Megemlítem, hogy az oxfordi és cambridgel egyetem diszdzdoktorátusát 1909-ben nyertem; a British Academy 1921-ben választott rendes tagjává és az Académie des Inscriptions¹⁹⁰ 1922-ben levelező tagjává."

A többi nagymennyiségű kitüntetést és tiszteleti tagságot az életrajzok felsorolják. Mi csak egyet emelünk ki ezek közül: a Londoni Földrajzi Társaság¹⁹¹ "Founder's Gold Medal"-al, tehát azzal a legmagasabb elismeréssel tüntette ki Stein Aurélt, amit felfedező utazó egyáltalán kaphat. Ezt előtte ilyen személyiségek kapták, mint Livingstone, Stanley, Nansen, Scott-kapitány s hasonlók.

Stein Ernő mindezt már nem érte meg, de az életrajzok Stein Aurélról szólva mindenkor megemlékeznek arról, hogy a nagy tudós tehetségének kibontakozását és céljai elérését végülis nagylelkű bátyja tette lehetővé.

FÜGGELÉK

STEIN AURÉL CSALÁDI LEVELEZÉSÉNEK ÁTTEKINTÉSE

"Hirschler Ignác szemészorvos levelezése" címen - a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, Ms 1067-1069 jelzet-számon felvett anyag.

Hirschler Ignác levelei Stein Ernőhöz, 1866-1891 között, 304 db., 701 f.
(Ms 1067/ 1-304)

/A fenti levelezésanyagban a 156. és 157 sz. : Zarncke, Friedrich levelei Stein Ernőhöz./

Stein Ernő levelei Hirschler Ignáchoz, 1866-1891 között, 273 db., 1116 f.
(Ms 1068/ 1-183 és 1069/ 1-90)

Hirschler Ignác levelei Stein Ernőnéhez, 1886-1891 között, 5 db., 9 f.
(Ms 1069/ 91-93)

Stein Ernőné Heller Henriette levelei Hirschler Ignáchoz, 1886-1891 között, 19 db., 32 f. (Ms 1069/ 96-114)

Hirschler Ignác levelei özv. Heller Eduárdnéhez, 1886-1888 között, 2 db., 3 f. (Ms 1069/ 115-116)

Hirschler Ignác levelei Stein Aurél apjához, 1880-1886 között, 2 db., 3 f.
(Ms 1069/ 117-118)

Hirschler Ignác levelei Stein Aurél anyjához, 1867-1886 között, 12 db., 21 f. (Ms 1069/ 119-130)

Hirschler Ignác levelei Minnához, 1875-ből, 1 db., 2 f. (Ms 1069/ 131)

Stein Aurél levelei Hirschler Ignáchoz, 1876-1890 között, 4 db., 12 f.
(Ms 1069/ 132-135)

Vegyes családi levelek, 1867-1890 közötti időből, 14 db., (Ms 1069/ 136-150)

Hirschler Ignác arcképe (Ms 1069/ 151)

Hirschler Ignác gyászjelentése (Ms 1069/ 152)

Hirschler Ignác főrendi házi tagságáról és haláláról szóló újságkivonatok, 1885-1891 közötti időből, 8db., 8 f. (Ms 1069/ 155-162)

Hirschler Ignác vaskoronarendjére vonatkozó ékszerész-számla, 1878.
1 db., 1 f. (Ms 1069/164)

LEVÉLSZÖVEG-VÁLOGATÁS

- 1 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1882. jan. 27. (Ms 1068/123)

"Von jeher war es mir eine Freude meine überaus glücklich verlebten frühesten Jugendjahre, mit allen Remniscenzen an die zwar verständigere aber doch auf alle meine Possen eingehende hochbegabte und pflichtgetreue Schwester, die geistvolle, lebenslustige Mutter, das wohlgegründete Haus der Grosseltern etc., mit dem von Goethe entworfenen, so überaus anziehenden Bilde seiner Jugend vergleichen zu dürfen, nun aber schwelft der Geist noch öfter in wehmüthigem Genusse hinab zu jenen längst entflohenen goldenen Tagen, zum Vaterhause "wo sich Mitgebor'ne spielend fest und fester mit sanften Banden aneinander knüpften", und entdeckt die neue, tiefschmerzliche Analogie, das auf Goethe's Worte an die Mutter zu vollsten Geltung gelangen: "Mit meiner Schwester ist mir so eine starke Wurzel, die mich an der Erde hielt, abgehauen worden, dass die Äste, die mich oben, die davon Nahrung hatten, auch absterben müssen."

- 2 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1886. szept. 25. (Ms 1069/56)

"...der arme Aurel!...wird ihm Papas elan und masslose "Schenkerel" doch endlich zu viel"... "wie bedenklich sein Vorgehen ist, Papa mit seinen, d.h. Aurels Gelde frel schalten und walten lassen resp. dem bisher durch die knappen Verhältnissen zurückgedrängten Hang zum Einkaufen nicht nur freien Lauf zu lassen, sondern denselben geradezu noch anzuspornen. Ich spreche da nur in Aurels Interesse, nachdem ich durch Jetty (felesége) an strenge Ordnung in Geldsachen gewöhnt, Papa nunmehr, abgesehen von der Bestrellung seiner Assecuranz von ca 500.-, jährlich noch F. 1000.- zuweise, indessen alles darüber gehende von den F. 900 Helenens und in letzter Linie - Aurels Gelde bestrellen muss."

- 3 H.I. levele St.E.-höz, Bp. , 1866. dec. 30. (Ms 1067/2)

"Gar viel hätte ich über diesen Punkt aus meinem eigenen Leben zu erzählen, denn ich habe den Einfluss der Stickluft da oben an mir selbst nur zu sehr erfahren, trage noch heute und bis an mein selig Ende zu sehr an dessen Folgen, als dass

A levélszövegek közlése előtt, a levelek címzésadatában a következő névrövidítéseket alkalmaztuk: St.A. = Stein Aurél, St.E. = Stein Ernő, H.I. = Hirschler Ignác. A () zárójelbe tett részek saját közbeszúrásaink, illetve figyelemztetéseink. Bp. = Budapest.

Ich denselben nicht von Grund aus kennen sollte. Aber ich muss mich für diesmal kurz fassen und so sei nur eines Kennzeichens Erwähnung gethan, woran ich auch bei dir die Diagnose der bekannten endemischen Erkrankung mit Bestimmtheit stellen konnte. Es ist das eine gewisse wiener (!) Einseitigkeit, ich möchte sagen, eine gewisse selbstgefällige Beschränktheit, ein Fernhalten des höheren Standpunktes in vielen Fragen, die so ausserordentlich charakteristisch für Euch ist, und woran ich Euch auf 10 Schritte erkennen will." ... "Für Euch gibt's nur ein (!) Kaiserstadt, ein Wien" ...

"Ich war einer der meistgelobten Schüler der Fakultät, meine Klassen waren durchaus Vorzugsklassen, die Professoren schätzten und rühmten mich - und doch welcher Sünden machte ich mich nicht gegen mein Fach, gegen die gebotene Pflege der Wissenschaft schuldig, die mein ganzes Leben auszufüllen bestimmt war! Es ist keine Übertreibung, wenn ich sage, dass meine halbe Zeit mit anderen Dingen verging als mit Medizin, und wären es nur Göthe (!) oder Lessing gewesen, aber da war Kartenspiel, da waren Discussionen über das neueste Stück von Bauernfeld und über den Wettstreit zwischen Lutzer und Hasselt und ähnliche Fragen, die so ernst betrieben wurden und so viel Zeit und Geist consumirten, dass man damit mindestens ein neues Logarithmensystem hätte zu Wege schaffen können. Ich bereue es nicht, aber bezeichnend finde ich es doch für den damaligen begeisterten Mediziner, dass sein erster Ausflug nach Rom gerichtet war, um die lange, ungestillte Sehnsucht nach Kunst und Antike, und was er sonst aus Lessing und Göthe gesogen am forum und im Capitolinischen Museum zu befriedigen. Und erst in Paris fand er sein eigen selbst wieder, in der grossen verufenen Stadt, wo so viele Elemente zur Zerstreuung des Geistes angehäuft sind, gerade da, wo man eine Potenzirung der wiener Einflüsse fürchten sollte, genas er zum Fachmanne. Wie dies zuging? Weil ich von allen Seiten nur grosse ernste Fragen dominiren sah, ward ich selbst zum Ernste geweckt, weil ein halbwegs begabter, halbwegs ehrgeiziger junger Mann auf dem grossartigen Tummelplatze moderner Civilisation nicht eine Woche lang leben kann, ohne darüber mit sich einig zu werden, dass er etwas Tüchtiges aus sich machen wolle. So ging's mir. Noch wenige Monate früher in Wien würde man aus mir weiss Gott was haben machen können, am wahrscheinlichsten einen Feuilletonisten, und nun klammerte ich mich an die Augenhellkunde mit allen Fasern an - und war genesen. Lieber Ernst, du glaubst nicht, du kannst nicht ahnen, was für ein Glück es ist, ein wissenschaftliches Fach als Lebensaufgabe erkoren zu haben, sich trotz aller Nebenbeschäftigungen immer und immer wieder diesem zuzuwenden, zu Hause und auf Reisen stets ein überfluthendes Material geregelten Nachdenkens zu besitzen, die eigenen Fortschritte mit stiller Befriedigung, die grossen der Wissenschaft mit nicht endendem Jubel zu begrüssen; es ist ein Stück inneres Leben, das durch böse Tage selbst nicht wesent-

lich betrübt zu werden vermag.

Warum ich dir das alles erzähle? Um dir zu zeigen, wie man vom Dilettantismus geheilt und zugleich auch etwas werden kann. Um dich dringend zu ermahnen, dich ernstlich zu bitten, du mögest dich auch an ein Fach, an eine Wissenschaft klammern; ich bin überzeugt, in wenigen Jahren bist du ein tüchtiger Mann in deinem Fache." ...

- 4 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1881. jan. 20. (Ms 1068/118)

"...nunmehr weiss ich doch wenigstens wofür ich auf so viele Annehmlichkeiten des Lebens verzichte, und finde für so manches. Harte Arbeit und Beruhigung im Bewusstsein, die Meinigen aller Existenzsorgen entheben zu können..."

- 5 H.I. levele St.E.-hez, Welsberg, 1882. aug. 14. (Ms 1067/112)

"Ich weiss nicht ob es mir schon passiert ist, dir zu deinem Geburtstage einen rechten Glückwunsch zu schreiben, und dass ich es doch dies eine Mal auch nicht vergesse, gratuliere ich dir gleich zu der Bedeutung, die dein Dasein für die deinigen und vornehmlich die Entwicklung des jungen Gelehrten genommen hat, der gestern Nachmittag zu uns gestossen ist. Dieser Gedanke, dem ich auch nicht unterlassen konnte Ausdruck zu geben, als Aurel während eines mit Behagen geschlürften fragwürdigen Kaffes uns den Verlauf seiner Lustreise erzählte - dieser Gedanke beschäftigt mich heute mit Ausdauer, und wünsche ich dir vor allem, dass er dir Trost und Ruhe schaffe, wenn du etwa einmal das Unglück hast, dein Leben für ein verfehltes, oder gar verlorenes anzusehen, wozu dir einige Disposition nicht abzugehen scheint. Du hast nicht die rechte Fakultät gewählt - dann hast du versäumt dich in die Millionen einer gescheldten Bank einzuwühlen - endlich bist du gar so ungeschickt gewesen nicht rechtzeitig für das Annähen der derouten Hemdknöpfe Sorge zu tragen; nun du weisst ja was, "Auch Einer" in sein Tagebuch notirt: "dann erst recht nicht"; und so steht es mit den beiden ersten Unterlassungen - man weiss nicht wozu es gut ist. Aber das Positive, lieber Freund, das Bewusstsein für Viele da und für Einige, für die Theuersten Alles zu sein, dieses Gefühl lasse ich mir von keinem Doctor und von keinem Baron abkaufen. Und endlich bist du mitten unter den Wilden, kommst dir vor wie Prometheus am Felsen und zürnst gegen das Schicksal! Narr der du bist! Was gäbe Mancher, der frei und froh in's Leben hinein saust, hätte ihn ein Bleigewicht zur rechten Zeit von dem, steeple-chase abgehalten und zu Boden gezogen."

- 6 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1876. márc. 2. (Ms 1069/132)

"...dass dir auch in diesem Jahre recht oft das einzige Quietio für den schmerzhaften Zustand, den wir Leben nennen, ein frischer, erquickender Trunk aus dem Lethestrom der Kunst ver-

gönnt sein möge. Schopenhauer, der mir da in die Feder kam, nennt das den Sabbath nach der Zuchthausarbeit des Wollens, das Stillestehen des Ixionrades."

- 7 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1882. aug. 28. (Ms 1068/129)

"Aurel hat mir zum Geburtstage eine höchst anziehende vedische Lecture beschert; der Verfasser, Kaegi¹⁹² ist ein Schüler seines angebeteten Meisters Roth,¹⁹³ und wenn Aurel dem in Klarheit und Eleganz des Ausdrucks nachgeräth, so wollen wir zufrieden sein, wir nicht als pluralis malestatis, sondern du und ich."

- 8 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1882. jan. 27. (Ms 1068/123)

"...Ich zog insbesondere wieder den Divan mit seinem prächtigen Anhang hervor und sandte auch unserem Aurel das Buch, und ihm, der es noch nicht kennt, ein übergrosses Vergnügen zu bereiten, und mir zur Einsicht zu verhelfen, wie sich die heutige Wissenschaft zu jenen rhapsodischen und doch so merkwürdig klaren und übersichtlichen Abhandlungen stellt; zum Theile war mir dieselbe schon durch Benfey's Untersuchung für deren Übermittlung ich dir sehr zu Dank verpflichtet bin;...."

- 9 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1888. okt. 31. (Ms 1067/242)

"Ich habe vielleicht nicht unpassend gewählt, da ich gestern des Erzherzog Joseph "Zigeunersprache"¹⁹⁴ für Aurel's Geburtstag gekauft habe. Die Einleitung von Tewrkw¹⁹⁵ wird sehr gerühmt und das vocabulaire dürfte einen und den andern Anlass zu rechen bieten."

- 10 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1880. máj. 28. (Ms 1068/109)

"So hat mich auch erst in späten Jahren Aurel's Zärtlichkeit unserem Papa gegenüber Milde gelehrt, und heute hat seine kindliche Liebe nichts beschämendes mehr für mich. - Was ich an Aurel besitze, fühlst du mit mir - wie trostlos würde die Aussicht in mein späteres Leben wenn er nicht wäre und nicht so wäre, wie er ist!"

- 11 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1889. máj. 24. (Ms 1067/256)

"Vorgestern schrieb ich an Aurel, was meiner Ermahnung zufolge auch mehrere meiner Hausgenossen thaten, und wir alle in der nächsten Zeit mehr als einmal wieder thun sollten, um den plötzlichen grausamen Ausfall in seiner Correspondenz einigermaßen zu mildern. Da er selbst künftighin seine Wochenberichte an dich richten wird, versteht es sich von selbst, dass du den Modus zu bestimmen hast, wie dieselben von Hand zu Hand gehen sollen." ... "Es wäre doch sehr merkwürdig gewesen, dass drei so rasch hinter einander folgende Begräbnisse nicht ein kleines Unwohlsein nach sich gezogen hätten."

- 12 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1873. okt. 9. (Ms 1067/29)

"Über Aurel bin ich recht froh; aus dem Jungen kann etwas werden! Die Energie die sich in jeder gelstigen Äusserung kund gibt, richtig geleitet, verspricht ein reiches, fruchtbares Leben. Ich habe ihm geschrieben, um ihn aufzumuntern und gelinde ehrgeizig zu machen. Du kannst jedenfalls ein angenehmes Bewusstsein haben, in dem du durch Beförderung dieses Erziehungswerkes deine Aufgabe als Sohn und Bruder im ernstesten Sinne aufgegriffen hast. Überhaupt schwebt dir dein Verdienst um die Freude und das Herzensglück deiner Mutter recht lebhaft vor, damit dir für immer der Gedanke fern bleibe als habest du keine Aufgabe im Leben - nach aussen und auch nach innen hin."

- 13 St.A. levele H.I.-hoz, Drezda, 1876. márc. 2. (Ms 1069/132)

"Liebster Onkel! Verzeihn Sie, dass ich mich bis jetzt noch nicht für das schöne Weihnachtsgeschenk bedankt habe, aber ich war und bin noch so beschäftigt, dass ich selten eine ganz freie Stunde habe. Heute aber fühle ich mich verpflichtet, zu Ihrem Geburtstage meine kindlichen Grüsse und Wünsche zu senden. Gott möge Sie noch lange in Gesundheit erhalten und Früchte Ihrer Thätigkeit geniessen lassen. Auch muss ich Ihnen für alles Gute, welches Sie mir so liebevoll erwiesen haben, danken. Jetzt freilich kann ich es nur mit Worten und Fleisse und gutes Betragen, doch ich werde mir stets Mühe geben, auch einst der menschlichen Gesellschaft ein so nützliches Mitglied wie Sie, zu werden. Ich hoffe, Sie werden meine, obwohl aus der Ferne kommenden Wünsche freundlich annehmen und diese wiederholend verbleibe ich Euer Euch hochachtender Neffe Aurel." - (A levél versóján St.E. sorai H.I.-hoz:) "Wie wenig ich auch Gratulationen leiden mag, ... so kann ich dennoch nicht umhin Aurél's etwas schwülstigen, aber herzlich gut gemeinten Glückwünschen die meinigen bei zu fügen..." (Hasonmásuk: 15-16.l.)

- 14 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1876. szept. 29. (Ms 1067/55)

"Aurels Briefe rühren mich ganz unglaublich, der ernste Ton und die Gedankenreife machen mir einen ganz eigenthümlichen - belohnende unangenehmen - Eindruck. Der Junge muss nach Hause kommen."

- 15 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1879. jún. 28. (Ms 1067/82a)

"Gestern war ich 2 Stunden lang bei Aurel's Maturitätsprüfung, hauptsächlich deinem Papa zulleb, da mir Prüfungen wenig bedeuten. Er hielt sich brav, antwortete mit Verständnis und Klarheit, erhielt natürlich die besten Klassen. Ich hörte die Prüfung aus Latein/Sallust/ und Physik - seine Lehrer sprachen mit Achtung von ihm. Aber man sieht seinen Fleiss auch im Gesicht, er scheint abgemagert. Was gäbe ich darum, könnte ich

Mama mit ihm mit uns nehmen - aber Freund, mehr als je sind mir die Flügel gestutzt."

•16 St. A. levele H.I.-hoz, Lpcse, 1880. nov. 28. (Ms 1069/133)

"Liebster Onkel! Ich muss Sie um Verzeihung bitten, dass ich Ihre lieben Zellen erst nach einer Woche beantworte; ich weiss nicht, wie ich Ihnen für jene Fürsorge danken soll, mit welcher Sie an mich und meine Verhältnisse in der weiten Ferne denken, wo doch es so viel Schönes sich Ihnen aufdrängt. Und doch erfahre ich ja da nichts Neues. Wie glücklich ich bin, dass die Berichte immer besser wurden, und nun bereits an ein Aufstehen unseres theueren Kranken¹⁹⁶ gedacht werden kann, dies vermag ich nicht niederzuschreiben, brauche es wohl auch nicht; ich kann wieder mit ruhiger Seele an Alles gehen, und der schmerzliche Gedanke an die Leiden meiner guten Schwester schleucht mir nicht mehr so peinvoll in meinen Studien auf. Man kommt wirklich zur Annahme, dass der Mangel an Betübenden das Wohlgefühl ausmacht. Dass ich mich nun in Leipzig behaglich und in der rechten Stimmung fühle, versteht sich eigentlich von selbst. Doch ich will ja vor Allem Ihre Fragen beantworten, die Sie so sorglich an mich gerichtet; bei Brockhaus war ich vor 10 Tagen, ohne indess empfangen worden zu sein; dieser Tage will ich mich aufs neue hinbegeben. Bei Leskien¹⁹⁷ stattete ich schon früher einen Besuch ab, als ich bei ihm selbst verschiedene Auskünfte meine Studien betreffend einholen musste. Er zeigt sich stets von der grössten Liebenswürdigkeit. Durch Vermittlung meiner lieben Mama erhielt ich neulich auch eine Empfehlung Frau Mandelbaums, an eine hier wohnende Tante derselben die ich indess erst diese Woche abzugeben Gelegenheit finden werde. Neue Visitenkarten liess ich mir in Pest bereits machen; mein Briefpapier wurde nur durch Zufall mit meinem Namen geschmückt; indess müssen die 500 Exemplare noch auf einige Zeit reichen. Bei meiner Correspondenz mit Fernerstehenden machte ich so nie Gebrauch davon. Sie richten die gute Mahnung an mich, nicht in jene gefährvolle Versplitterung der Kräfte zu verfallen; und ich muss bei der Wichtigkeit dieses Punktes länger bei ihm verweilen. Meine Collegien sind im Grunde gar nicht so mannigfaltig, wie es auf den ersten Blick scheinen mögen. Meinen Absichten entsprechend studire ich vor Allem vedische Literatur, und wahrlich je mehr ich eindringe, desto weiter, desto bewältigender zeigt sich mir dies Gebiet. Natürlich studire ich all dies meist privatim, wenn auch das Privatissimum beim Privatdozent Lindner mir viel Anregung bietet; wir behandeln dort den Zusammenhang zwischen den alten Text und seiner um viele Jahrhunderte späteren Verwendung im alten Ritual, dessen Zeit wieder in das 8-9. Jahrh. vor Chr. G. fällt. Man kann gerade hier die Entstehung von Mythenkreisen, die allmähliche Verbindung mit historischen Elementen auf's Feinste studiren. Von welcher grossen Bedeutung diese Fragen sind,

lässt sich bei dem Umstand, dass eigentlich historische Ueberlieferungen völlig mangeln, leicht ermessen. Von diesen Studien sind beim Veda solche über die Sprache, die Metrik der einzelnen Partien nun einmal kaum zu trennen; bleibt sie doch das sicherste Mittel zur Erkenntniss des Ursprungs, der Zeit dieser ältesten Producte des indogermanischen Geistes. Alle Untersuchungen gehen ja jetzt darauf aus, die Sprache, die durch eine allzu gewissenhafte Grammatik in die Spanische Stiefel einer weit spätern Sprache gezwängt wurde, in ihrer alten dem Sprachforscher gleichsam aus indogerm. Urzeit anhelmelnden Reinheit wieder herzustellen. Wie ich sehe, zieht mich dieser, im Ganzen, vergleicht man es mit dem für Homer geschehenen, doch noch verhältnissmässig zu wenig behandelte Stoff jetzt am meisten an; und das ist eben ein Forschungsgebiet, auf dem nur die vergleich. Sprachforschung forthelfen kann. Auf diese beziehen sich ja allein Curtius¹⁹⁸ und Leskien's Vorlesungen; sie bieten die Resultate für die historische Entwicklung der Einzelsprachen, und ziehen mich daher nicht im geringsten von meinen Studien ab. Leskien's Vortrag habe ich sehr lieb gewonnen; er steht auf dem Standpunkt der jüngsten Richtung, und es ist recht heilsam, die Dinge von verschiedenen Seiten betrachtet zu lernen; dennoch ist er keiner jener, die Hypothesen zu Dogmen machen möchten. Seine Darstellung ist so klar und concis, dass seine (!) Colleg für mich wahrlich von der grössten Bedeutung ist. In Curtius Grammatischer Gesellschaft wird ebenfalls nur vergleich. Sprachforschung mit besonderer Berücksichtigung der Dialecte, wie sie sich auf den Inschriften zeigen, getrieben; C(urtius) ist da unübertroffener Meister; vom Philologen verspürt man nichts in ihm. Hier in Leipzig wurde zuerst die Scheu der klass. Philologen vor der Sprachforschung gebrochen, und sie nimmt überall einen bedeutenden Rang ein. Heute kann es nur komisch erscheinen, wenn ein Mann, wäre er auch ein noch so bedeutender Plautuskritiker wie Ribbeck¹⁹⁹, so rein philologisch über altlateinische Sprache vorträgt, als wäre diese allein auf die Erde herangebracht worden. Seine Vorlesungen über Plautus höre ich nur, um mir vom römischen Drama einen rechten Begriff zu schaffen; um tiefer einzudringen, ist die Plautuskritik eine viel zu exclusive Wissenschaft, die ihre Jünger ganz oder gar nicht haben will; allerdings ist die Natur jener Fragen, die sich an jenen Komiker knüpfen, ganz eigenthümlich. Einige, ja im Grunde genommen, ein Mann /Ritschl/²⁰⁰ haben Bahn gebrochen, und Ribbeck hält nur am Erworbenen fest. Mich abzuziehen ist auch er wenig geeignet. In Windisch's²⁰¹ Gesellschaft lesen wir das Hauptwerk der Njāja-Philosophie, das uns gar viele schwere Mühe kostet. Wie viel Vorarbeiten stehen bei Aristoteles dem Philologen zu Gebote! und bei seinem indischen Gegenstück, was die Logik anlangt, entbehren wir selbst einer kritischen Ausgabe. Die einzige in Calcutta erschienene, natürlich von einem indischen Gelehrten besorgte ist gleich einer Editio princeps bei den Classikern; sie ist der Abdruck, der

ersten besten Handschrift, wie gewöhnlich, einer schlechten. Der Inhalt ist so anziehend, als möglich, da er einen Einblick in das tiefe Denken eines Geistes gestattet, der uns recht fremd; die Logik ist formal, natürlich kommt die Metaphysik oft mit ins Spiel; man ist oft überrascht, wenn uns Auffassungen entgegen treten, die wir als ganz modern bezeichnen müssten; z.B. über die Sinneswahrnehmung. Man ist für die Mühe, die der Text kostet, doch meist belohnt. Eine antiquirte Hypothese nahm eine Kenntniss des Njâja von Selten Aristoteles' an! Auch sonst lese ich Sanscrit, wie dies unbedingt nöthig ist, um nicht darin über den Veda ganz ausser Übung zu kommen. Lindner's Zend ist nur ein Repertorium für das, was ich im Sommer privatim gelernt. Hildebrandt²⁰², der über Göthe's Lieder recht schön spricht, dient endlich rein zu meiner geistigen Erholung. Meine Studien haben in der vergl. Sprachforschung und Sanscrit ihren unverrückbaren Mittelpunkt. Das ist viel zu bedeutend als dass ich Gelegenheit hätte mich davon irgendwie zu entfernen.

Ich muss nun meinen Brief zur Post tragen, damit er noch rechtzeitig abgeht, und danke Ihnen nur noch recht sehr für Ihre lieben Zeilen; Ich wünsche nur, Sie mögen sich in Rom immer wohler fühlen. Mit den herzlichsten Grüssen Ihr Sie innigst verehrender und liebender Aurel.

Von Ernst hätte ich oft schöne Briefe.
(A levél versoján H.I. levele St.E.-höz:)

"Rom Hotel du Louvre 6 Dez 80. Mein Bester! Da ich immer wieder daran erinnere, dass meine allerdings immer dürftiger werdenden, mit der Winterkälte gleichsam einschrumpfenden Berichte dir zugesandt werden sollen, darf und muss mich auch kurz fassen. Dieser Aurellsche Brief hat mich sehr befriediget, man erkennt feste Richtung und Wollen darin." (Etc.)

- *17 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1881. jan. 20. (Ms 1068/118)

"Von Aurels Plan, zu Ostern nach Tübingen zu gehen, bist du schon unterrichtet, und zweifle ich nicht an deiner Zustimmung, da es ja seine ursprüngliche Idee war, auf die er nun, durch Leipzig gewiss in mannigfacher Weise gefördert, allerdings etwas früher als wir dachten, zurückkommt. Finanzielle Bedenken liegen absolut nicht vor, und so bedarf es nur deiner Genehmigung, um den wackern Jungen froh und zuversichtlich seiner Wege ziehen zu lassen."

- *18 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1883. márc. 11. (Ms 1068/147)

(Aurel) "hat sich endlich zu befolgendem Bekenntnis aufge-
rafft, das ihm eine ernstliche Rüge von mir eintrug; ich glaube nämlich herauslesen zu können, dass er sich im Überelber verleben liess den ganzen Avesta vorzunehmen, während doch seiner eigenen Äusserung nach ein Bruchtheil für seinen unmittelbaren Zweck, die Dissertation, genügt hätte, und er letztere nunmehr mit Hilfenahme der Nächte überhastet wird. Überdies

verdross mich die grossartige Gleichgültigkeit hinsichtlich der zu erringenden Censur und ich erklärte es in meiner Erwiedering als kolossale Unverschämtheit, mit zwanzig Jahren nicht eitel sein zu wollen. Ich will ihm damit den Hochmuthsteufel /den Lippenkräusler/ austreiben und bewirken, dass er bis Ende April zu Rande kommt und sich nicht etwa wieder in neue Abenteuer einlässt. Ich möchte aber gerne erfahren, was Dr. Goldziher dazu sagt und bitte dich seine Meinung einzuholen und ihn auch bei dieser Gelegenheit meinen besten Gruss zu bestellen.

Mit Aurels Stil bin ich noch immer sehr unzufrieden; bei mangelnder Anlage hat die unausgesetzte Beschäftigung mit den klassischen Sprachen sein Deutsch derart verdorben, dass ich kaum mehr an eine Besserung glauben kann."

- *19 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1883. dec.11. (Ms 1067/137)

"Aurels Mauserung beobachte ich mit Vergnügen, am liebsten sehe ich ihn hoch zu Ross in Schwaben von Ort zu Ort sich bewegen. Jeden fliegt die reife Strömung in seiner Art und Weise an, und so wird auch er weiter in der Tübinger Krähwinkelexistenz zum Manne der Welt heranwachsen."

- *20 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1880. júl. 21. (Ms 1068/111)

"Aurel habe ich nach langem Widerstreben seinerseits zu einer dreitägigen Excursion nach Reichenau-Mürzsteg-Mürzzuschlag vermocht, die vollkommen gelungen zu sein scheint; er schreibt enthusiastische Corr(espondenz) Karten und hat Mama gar von Mürzsteg aus Alpenrosen gesandt. Sonntag wird er wohl den Schützenzug mitangesehn haben und Montag pr. Dampfboot zu den Eltern gereist sein, um die mir nun gleich dir, für die nächsten Wochen nicht bange ist."

- *21 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1882. aug. -. (Ms 1068/128)

"Da ich Aurel gegenüber schon mehr Despot wie bei der lieben Mama sein kann, so nützten ihm alle seine Einreden nichts und wird er, Tübingen am 12. Aug. verlassend über Constanz, Rohrschach, Lindau, Bregenz, Bludenz, Landeck und Innsbruck etwa am 15ten bei euch eintreffen, um nach zweitägigem Aufenthalte die Heimreise fortzusetzen..."

- *22 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1882. júl. 30. (Ms 1068/127)

"Mit meiner Sorge um Aurel verhielt es sich dermassen, dass nur der gute Junge drei Wochen lang nicht geschrieben hatte, und mir während dieser Zeit auch über Pest keine einzige Zeile von ihm zuging, so dass ich mir einbildete, es müsse ihm etwas Unangenehmes passiert sein, was die Eltern vor mir geheim zu halten bemüht wären - ein dummer canicular Gedanke, der mich eine Woche hindurch quälte; jetzt kommen aber bald

schöne Tage für mich wie die Eltern, und wenn Aurel die Herrlichkeit der Alpenwelt und deine Gesellschaft geniest, ist es gerade so als wenn er schon dahelm wäre."

Az előbbi levél gondolatmenetének folytatása újabb levél formájában: 1882. aug. 28. (Ms 1068/129)

"... die drei Welsberger Tage werden fortan zu seinen kostbarsten Gütern gehören, und auch ich schätze mich glücklich ihn in diesem schönen Besitze zu wissen, der seinem empfänglichen Gemüthe auf Jahre hinaus Nahrung gewähren wird. Lass' mir ihn nur in gedeichlicher Fortwicklung und die Eltern, nebst dir selber, frisch und gesund, so ist mir um mein weiteres Leben nicht bange, möge es noch so öde und unverquiklich sein; ..."

■23 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1884. okt. 24. (Ms 1067/151)

"Da ist gleich Aurel's unverhoffte, reichliche Dotation sowie sein Ausziehen in andere Lebenskreise die uns freundlich mahnen, dass der Himmel noch nicht am Einstürzen ist. Wenn er nur schon etwas selbständiger wäre! Dieses kindliche Hängen an Eltern und Bruder thut einem wohl, aber die Befürchtung wird wach, dass der junge Mann den ganzen Ernst des Lebens, die Mittel und Waffen zum Kampf um's Dasein, es nicht früh genug kennen lerne, um es in Handhabung derselben zur Meisterschaft zu bringen. Er beginnt zu spät zu werden, bisher wird er eigentlich gemacht, du verstehst mich. Es thut mir deshalb beinahe leid, dass ihm die Malsubvention in Aussicht gestellt ist, ich fürchte, das lähme von neuem die Schwingen. Indessen scheinen mir die Verhältnisse von aussen günstiger zu werden; die Errichtung der Pressburger Universität, durch die brennend gewordene Josephinumfrage²⁰³ urplötzlich in besseres Fahrwasser gerathen eröffnet dem vergleichenden Sprachforscher die Aussicht auf ... Terrain." Etc.

■24 H.I. St.A.-nak tollbamondott levele St.E.-höz, Budapest, 1881. okt. 7. (Ms 1067/103)

"Lieber Ernst! Viele Wochen sind ins Land gegangen, seitdem du jenen mächtig grossen oder grossmächtigen Brief über die kleine Brochüre des Bärenbach²⁰⁴ in die Tiroler Berge handhaft - heisse Wochen, kalte Tage mit einem wunderlich krausen Inhalt, den ich weder kurz zusammengefasst noch breit erzählt mittheilen könnte, es ist Alles so durchaus subjektiv und zwar von der unangenehmsten Sorte. Das Beste ist, ich knüpfe gleich an den von dir geschundenen Marsyas²⁰⁵ an um die drei Monat-Lücke scheinbar zu überbrücken.

Gestern Vormittag begegnete mir der Unglückliche; ich war ganz erstaunt, wie wohl er aussah nach solcher Misshandlung. - Medveczky ist der einzige Sohn eines Elternpaares, das ihn seit

seinen Knabenjahren als Genie bewundert. Das ist so eine Familienkrankheit, die noch in anderer Richtung zum Vorschein kommt. Es ist noch eine Tochter da, auch ein begabtes Geschöpf, und nun beten diese vier Leute sich gegenseitig in einem Grade an, der wirklich an den Pinsel eines Dickens wartet. Für unsern Philosophen traf es sich überdies recht fatal, dass er als Zögling des Theresianums²⁰⁶ vom Regen in die Traufe kam. Ein dortiger Professor trieb die Bewunderung für seinen Schüler bis zur Abgötterei, proklamierte ihn immer wieder zum Genie und auf alle Fälle zum leuchtenden Stern der Anstalt. Ich glaube sogar, dass die Herausgabe der sogenannten Novellen des etwa 17. Jährigen grossentheils auf Rechnung jenes Professors zu stellen ist. Die Widmung der Herder-Brochure an Schmerling als Leiter des Ther(esianums) wird dir nun in anderem Lichte erscheinen und vielleicht wird das Sich-vordrängen des jungen Menschen zu den geweihten Hallen des wissenschaftlichen Clubs wie zu jenen des Feuilleton's in einem etwas milderem Lichte erscheinen, wenn man erfährt, dass das Alles gleichsam unter dem Drängen jenes in sein Erziehungswerk verlebten Lehrers und in majorem Theresiani gloriam geschehen ist. Jedenfalls muss auch dann zugegeben werden, dass solcher Same auf fruchtbaren Boden traf und man M(edveczky) daher auch in seinen spätern Arbeiten auf den von dir gezeichneten Pfaden der Schwindelerei wiederfindet. Die Brochure über die Teleologie in der Naturwissenschaft habe ich nur bis zur Hälfte kennengelernt, da Elek im Vorlesen unterbrochen, ich dieselbe wieder aufzunehmen keine Lust hatte. Diese ewigen Wiederholungen, dieses endlose Dreschen leeren Stroh's ermüdet und langweilt, wenn man nicht wie du den saftlosen Braten durch seine eigenen kritischen Zugaben geniessbar macht oder gar zu einer Haut-goutschüssel aufpfeffert. Hierbel sei des inquisitorischen Talentes wie es Aurel nennt rühmlich gedacht oder sagen wir der Spürnase welcher es gelang, die Fährte der gesperrten Druckschrift bis zum Brutneste hin zu verfolgen. Noch eines, bevor ich den philosophischen Armensünder bis auf weiteres laufen lasse. Derselbe ist Grossneffe meines Freundes Markusovszky und diesem gab ich deinen Brief während seiner Anwesenheit in Welsberg zu lesen. Es wird dich freuen von der Wirkung zu hören, die du gemacht hast; er sowohl wie auch seine Frau schienen durchaus nicht überrascht, ja es war nicht zu verkennen, dass sie ihren Neffen in dem gräulichen Portrait, das du von ihm entworfen, wiedererkannten. Markusovszky hielt es für geboten, dem jungen Manne das Spiegelbild vor die Augen zu halten und bat mich ganz ernstlich ihm den Brief zu diesem Zweck zu überlassen, worauf ich aber unter keiner Bedingung eingehen wollte. Zu grausamen Mitteln soll man sich nur dann entschliessen, wenn sie viel Aussicht auf Erfolg bieten, woran ich in diesem Falle entschieden zweifle; überdies liegt hier eine Jugendsünde vor, welcher gegenüber das scharfe Richtwerk vielleicht nicht ganz am Platz ist. Wir kamen überein,

das Gift einstweilen zu secretiren, um dasselbe gelegentlichlich dem Patienten in heilsamer Arznel-dosis beizubringen. -

Dass ich nicht vergesse! Der Vers: "Bildsam

ändere der Mensch selbst die bestimmte Gestalt"

In der Metamorphose der Pflanzen²⁰⁷ war unlängst Gegenstand der Diskussion; sage mir doch, wie du ihn verstehst. Virchoff's²⁰⁸ Erklärung kann ich nicht acceptiren. Mich wundert es wirklich, dass ich der dreibändigen Betise bisher noch nicht den Garaus gemacht d.h. ihn noch nicht zum Fenster hinausgeworfen habe. Macht es einem doch immer, wenn man ihn consultirt den Eindruck, als hätte man zu seiner Ananas eine schlechte Mehlsuppe genossen; dazu kommt, dass man über Alles, was man weiss, nie aber über das, was man nicht weiss Aufschluss erhält. Er muss ein richtiger Sachse sein, wenigstens erinnerte er mich gar so oft an den biedern Dresdner, der dem Fremden auf seine Nachfrage mit wichtigthuender Freundlichkeit erwiedert: Ja mein lieber Herr, das will ich Ihnen mal sagen, das weiss ich nicht. Hat dir Aurel von der Pärle-Trilogie geschrieben? Sein glückliches Gedächtniss (!) hat ihm bei Benfey²⁰⁹ richtig finden lassen, was ich schon seit Jahren zu erfahren wünschte. Freilich nicht Alles, aber die Hauptsache, den schlagenden Nachweis der Quellen. Welche vermittelnde Göttin gemeint sei, bleibt im Dunkeln gehüllt. Der sonderbare Zug einer wie ich denke mittelalterlichen Beimischung, ich meine das nicht erstarrende Blut der unschuldig Gemordeten sollte doch auch Benfey nicht entgangen sein. Virchoff muthe ich selbstverständlich so etwas gar nicht zu. Weil ich schon im Fragen bin, wie erklärst du den Vers:

"Und was Andere tödtlich kennen,

Das allein, das vermehrt uns."

Ich denke es werde einmal ein rechter Talmudist vielleicht aus dem Stamme der Bernays²¹⁰ mit einem einschneidenden Commentar dunkler Schriftstellen des neuesten Testaments hervortreten. Da wollen wir dann pränumeriren.

Dass Ranke's²¹¹ Geschichte der Päbste (!) vorgelesen wird, wirst Du wohl schon wissen. Meine römischen Tage machen den Wunsch nach Erneuerung der alten Bekanntschaft in mir rege. Wenn man so auf Tritt und Schritt den Spuren ihres Erlebens begegnet, so nehmen die Gestalten dieser Heiligen Väter einen Zug von Familiarität in sich auf, der sie uns alle ohne Ausnahme interessant macht; die Grossen unter ihnen jedoch fordern dann in noch intensiverer Weise unsere Forschbegierde heraus. Zwei Eigenschaften des Historikers sind es, die ich in Ranke bewundere: den höheren Gesichtspunkt, von dem aus er alle Einzelercheinungen des staatlichen Lebens betrachtend den allgemeinen Zug klar legt, der sie mit einander verbindet, wodurch das Geschehene als einer innern Nothwendigkeit folgend gleichsam den Ausdruck von Naturgesetzen wiedergibt; und dann die Objectivität die bei ihm beinahe bis zur Grenze der erlaubten Kälte sich steigert. Nur ein Protestant kann mit solcher Mäs-

sigung im Ausdruck wie im Gedanken die gesta Romana berichten; aber wir begegnen derselben unnahbaren Unparteilichkeit in allen seinen andern Schriften. Welch ein Contrast um von Schiller zu schweigen der als Historiker längst abgethan ist, selbst gegen einen Macaulay²¹² und seine Nachahmer! Wie schwerfällig übrigens der knappe Periodenbau oft genug ist, das fühlt man am meisten, wenn man dem Gedanken beim Vorlesen nur mit so viel Mühe mit gespannter Aufmerksamkeit folgen kann. Da wird denn das Vorlesen allerdings eine Aufgabe, der nicht jeder gewachsen ist.

Als hätte ich von jeher eine Ahnung gehabt, dass das Vorlesen eines Tages eine brennende Frage für mich werden sollte! Du weist wohl wie ich mich über die Vernachlässigung dieser Fertigkeit beim Unterrichte der Jugend ereifern konnte, wie ich es tadelte dass man eine ebenso nothwendige als verhältnissmässig wenig Talent und Uebung beanspruchende Kunst missachtet, indess dem Götzen Klavier schwere Opfer dargebracht werden. Wie Viele die es nie über's Klipern bringen, könnten gut vorlesen, hätte man sie nur ein wenig dazu angehalten. Worüber ich mich also akademisch ereiferte, das ist jetzt leider zum Tagesverdruss für mich geworden. Es ist gar nicht abzusehen, wann der ständig engagierte Vorleser seinen Einzugs halten wird ob ich gleich schon seit Monaten auf der Suche bin. Tante Pepi²¹³, die wirklich Talent und Uebung besitzt, muss ihre heisere Stimme schonen und so bin ich diese letzten Wochen mit den abwechselnden Dilettanten eine Art Martyrium abgekommen. Bei Aurel, dessen Organ durch den chronisch verstopften Nasenraum häufig ganz unzulänglich wird und der die Folgen jener oben erwähnten Vernachlässigung ebenfalls nur zu sehr bemerken lässt, wird der Uebelstand wenigstens dadurch ein wenig ausgeglichen, dass er das Verständniss des Gelesenen für sich selber ebenso sucht wie ich, der ich zuhöre. Es geht übrigens mit jedem Tage besser, da er gerügte Fehler entschleden abzustellen trachtet, was gerade auf diesem Gebiet sonst selten vorzukommen pflegt, und er mag Dir selber die theilweise komischen Unzukömmlichkeiten zeichnen, deren er sich besonders Anfangs schuldig machte. Wenn ich aber ausdrücklich erwähne, dass italienische Namen grundfalsch, französische und englische nur mit grosser Unsicherheit gelesen werden, so thue ich es um meine diesbezüglichen Ermahnungen coram praeside zu verschärfen. Du kannst ruhig sein, Dein Bruder wird kein Schornalist; er hält sich entschieden frei und auf Schussweite von jener gottverfluchten Universalität, die unsere lieben Stammesverwandten vom Hörsale unfehlbar in die Fallen des Feuilletons hinüberführt; aber zu fürchten ist, dass die Tugend bis zum Laster excedire. Einheitsigkeit ist die Klippe, die sichtlich auf ihn lauert. - Da ich mir die moralische Situation des Schreibers bei diesem Diktate wohl vorstellen kann, überdies die Sonne den Reconvalescenten ins Freie lockt, so breche ich hier kurz ab, indem ich nur noch den Wunsch ausspreche

dass Dir in Wien ungetrübte Stunden beschieden sein mögen.
/Hast Du Gwinner's²¹⁴ Biographie Schopenhauer's gelesen
und empfehls Du mir selbe?/

(Hirschler irásával:) Herzlich umarmt von Deinem Ignaz.

(St. A. utólrata:) Von mir nehme tausend Küsse; vor einigen
Tagen sandte ich Dir das T. Programm. Gutschmied's²¹⁵ Colle-
gen sind für mich ein herrlicher Braten und so gut es geht,
will ich all das übrige ausnützen, was sonst noch jener Nei-
gung entgegen arbeiten kann. Martial und Herodot, ferner Au-
gustinus De civ(itate) D(el)²¹⁶ sollen gelesen werden, - Für
Armenisch ist gesorgt."

- ♦25 St. E. levele H. I.-hoz, Jaworzno, 1882. aug. 28. (Ms 1068/129)

"Du hast nun Gelegenheit gehabt Aurel durch einige Tage zu beobachten und da es gewiss Noth thut den jungen Bären hie und da noch zu belecken, so erbitte ich mir deine hierauf bezüglichlichen Winke; er nimmt vieles von mir an, und das ist gut, wenn gleich das "naturam expellas furca" etc (tamen usque recurret) natürlich auch von ihm gilt."

- ♦26 H. I. levele St. E.-höz, Bp., 1882. okt. 24. (Ms 1067/114)

"Du hast mich seinerzeit aufgefordert, die etwaige Beobachtungen an unserem jungen Gelehrten behufs pädagogische (!) Benützung mitzuthellen; gottlob oder leider - wie du willst - ist das Material, mit dem ich für jetzt dienen kann, äusserst dürftig zu nennen. Vor allem bin ich nichts weniger als scharfer Beobachter menschlicher Schwächen, und in zweiter Linie fehlte es ganz und gar an Gelegenheit, Erfahrungen über den Umgang Aurel's mit dritten Personen zu sammeln, die aber für meine Absicht mehr Werth hätten als noch so häufiges tête à tête mit demselben.

Da er sich mir gegenüber nicht gehen lässt, so kann ich nur aus schwachen Zeichen den Verdacht ererbter Rechthaberel um Digitirsucht nicht aber Belege dafür beibringen. Wenn ich allerdings ein nicht geringes Mass von Selbstbewusstsein und Selbstzufriedenheit /was bedenklicher ist/ bemerkte, so ist es noch fraglich, ob wir uns darüber beklagen sollen. Sein Benehmen ist ruhig und einnehmend, jedenfalls weit weniger linkisch als seine Rede, die nicht so sehr durch Stocken im eigentlichen Sinne als durch häufiges Wiederholen oder Nachbessern der Worte leicht langweilig wird, eine Unart, deren er sich merkwürdigerweise auch beim Vorlesen und zwar in unerträglicher Weise schuldig zu machen pflegt. Ein Versuch wird zu empfehlen sein, schon um zu constatiren, ob diese Eigenheit, die mich vorigen Herbst nahezu nervös machen konnte, auch dir gegenüber hervortritt, oder ob sie vielleicht auf Rechnung etwaiger Befangenheit zu setzen sei.

Das Niederschlagen der Augenlider so wie das lächelnde Verziehen der Mundwinkel und ein gewisses Zucken der Oberlippe

beim Sprechen sind dir gewiss schon bekannt, diese Sonderbarkeit gereicht seinem monotonen /tant soit peu singenden/ Vortrage gar sehr zum Nachtheil und kann, namentlich bei oberflächlicher Bekanntschaft als eine Art stillen Hochmuths gedeutet, schlimmen Folgen haben./NB, Der Ausdruck "komisch und spassig" sollte nicht so häufig vorkommen, als es der Fall ist./ Ich fürchte, dass da alles Zureden nichts helfen werde, weil ich derlei Angewöhnung nicht als absolut accidentelle Erscheinungen ansehe, vielmehr der Meinung bin, dass ihr Ursprung'bis tief ins organische Leben, sagen wir bis in die erste Entwicklung des Keims hineinreicht. Ich zähle darauf, dass du mir darüber deine Ansicht mittheilst, auch dann, wenn sie auf herzliches Auslachen hinausläufe.

Abgewöhnt kann hingegen entschieden das häufige, wenn auch nicht immer ganz gegenstandlose so doch müßige Fragen werden, das mir mehr als einmal lästig geworden ist, und das ich nur deshalb nicht rügte, weil ich es diesem Referate vorbeihielt, und ihm die wenigen Stunden unseres Beisammenseins nicht ohne Noth trüben wollte.

Im ganzen sind das, wenn auch nicht blose Äusserlichkeiten, so doch sicherlich Neben- und Zuthaten, die dem ganzen Menschen wenig Eintrag thun können. Für weit wichtiger erachte ich Neigungen und Gewohnheiten, die der gedeihlichen Entwicklung seiner körperlichen Constitution in den Weg zu treten gar sehr geeignet sind. Statt diese selbst zu bezeichnen, gebe ich dir die Punkte an, worauf du deine nächsten Ermahnungen zu richten hättest:

Abhärtung ohne Übertreibung. Er soll seinen Körper morgens kalt abwaschen; dazu gehören keinerlei Apparate oder Vorrichtungen, das kann, wenn man nur eine Kanne Wasser hat, im engsten Stübchen geleistet werden. - Auf die Waschung folgt erst frottiren mit grobem Zeuge, darauf 1/4 Stunde lang Zimmergymnastik. Alles das im Winterspätstens um 6 Uhr-schlag IV. Im Bette sein, niemals im Bette lesen. Täglich mindestens 1 Stunde Spazieren gehen, unter welche Bezeichnung ich Berufs- und Geschäftswege nicht aufnehme. Im Winter auf der Strasse mit geschlossenem Munde gehen, niemals dem Winde entgegen - beides halte ich für weit zweckdienlicher als cache-nez zu tragen.

Nährhafte Kost mit etwas Bier oder Wein.

Täglich durch 1/2 Stunde lautes Vortragen von dazu geeigneten Stücken, in Vers oder Prosa, natürlich mit Einhaltung des vorgeschriebenen Tonfalles und etwaigen Pathos, wodurch nicht nur die Fähigkeit zum Vortrage ausgebildet, sondern in erster Reihe ein grosser Vorthell für Ausbildung der tiefen Lungenathmung erreicht wird."

*27 St.E. levele H.I.-hoz,Jaworzno, 1882. okt. 31. (Ms 1068/131)

"Was du in deiner Güte über Aurel schreibst, muss ich leider Wort für Wort als richtig und genau zutreffend anerkennen; eben-

so aber auch das ursprüngliche, unausrottbare seiner Eigenthümlichkeiten, so dass es mir förmlich leid thut, ihn wegen solcher beinahe organisch zu nennenden Gebrechen zu quälen zu müssen; wäre ich in den letzten 6-8 Jahren immer um ihn gewesen, so hätte er von meinem scharfen, gewöhnlich über die Schnur hauenden Shandythum²¹⁷ viel zu erdulden gehabt, ohne dass im grossen und ganzen ein heilsamer Einfluss ausgemacht erschiene, und so tröste ich mich... Es ist nur merkwürdig, wie nachsichtig Fremde sind, die er so leicht für sich einnimmt, während er mich manchmal derart langwellen kann, dass ich ihm kaum zuhöre..."

- 28 H.I. levele St.A. anyjához, Bp., 1875. jún. 24. (Ms 1069/121)

"Aurel macht förmliche Eroberungen, heute überm Essen war wieder von ihm die Rede, es war nur ein Chor von Lobreden."

St.E.-höz, Rómaból, 1881. jan. 27.-én. (Ms 1067/98)

"Mit Aurel's Auseinandersetzungen war ich sehr einverstanden, sein Ernst ist wahrhaft imponirend in solchem Alter - er muss es weit bringen in seinem Fache."
- 29 H.I. levele St.E.-höz, Welsberg, 1882. aug. 14. (Ms 1067/112)

"...gratulire ich dir zu der Bedeutung die dein Dasein für die deinigen und vornehmlich die Entwicklung des jungen Gelehrten genommen hat, der gestern Nachmittag zu uns gestossen ist"...

"während eines mit Behagen schlürften fragwürdigen tirolen Kaffees uns den Verlauf seiner Lustreise erzählte ..."
- 30 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1882. okt. 31. (Ms 1068/131)

"Wegen seiner Unkenntniss der modernen Sprachen habe ich ihm einen Mordskandal gemacht und sobald er sein Doctorat erlangt hat, werde ich ihn zum elfrigeren, lebendigen Betrelben derselben zu zwingen wissen"... "Wenn es ihm von der Natur versagt ist sich zum mindesten ein anständiges Professoren-deutsch in Rede und Schrift aneignen zu können, so ist es schon besser, wenn er sich späterhin ins Magyarische übertragen lässt und damit bescheidet, der grösste Sanskritist der Nation zu sein; an deutschen Universitäten ist ohnehin nichts für ihn zu erwarten."
- 31 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1883. márc. 7. (Ms 1067/125)

"Von Aurel erhielt ich ein Glückwunscheplstel in der ich eine namhafte Stylerhöhung mit Freude gewahr wurde, ich werde ihm das morgen auch sagen."
- 32 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1886. dec. 26. (Ms 1067/195)

"Von Aurel erhielt ich heute ein völlig gut gefasstes willkommenes Schreiben."

- *33 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1884. ápr. 20. (Ms 1068/164)

"Das schwebt mir auch vor, wenn ich Aurels saumsäliges, schwerfälliges Wesen beobachte, das ihn trotz seiner grossen Gewissenhaftigkeit nicht nach Wunsch vorwärtskommen lässt; neulich hielt ich ihm aber dennoch eindringlich vor, welch' gewagtes Spiel wir mit dem so gemächlichen Gange seiner Berufsstudien spielten, da doch die Möglichkeit nicht ausgeschlossen sei, dass ich stürbe, oder erwerbsunfähig würde, die Wiener Subsidien ihr Ende fänden und er allein für das Elternhaus und sich selber sorgen müsste..."

- *34 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1885. máj. 10. (Ms 1068/175)

"Aurel erfreut sich keineswegs der Gunst der Genien; er arbeitet im Schwelisse seines Angesichts, und wenn nun die Früchte seines eisernen Fleisses so schwer ausreifen, so bemächtigt sich seiner eine Faustische Unzufriedenheit, die ihn, und dadurch mich recht unglücklich macht.

- *35 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1885. nov. 26. (Ms 1067/162)

"Er nagt gegenwärtig unter anderem an einer Zendstelle, die das Vorbild des Zephyros in Apulejus'²¹⁸ Amor und Psyche aufdeckt. Ich wies ihn an die Talmudisten, die über das Reglement der abgeschiedenen Seelen merkwürdig viel zu wissen scheinen."

- *36 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1885. febr. 9. (Ms 1068/173)

"Ist es nicht überhaupt ein Unsinn, angesichts des Freiwilligenjahres und der nachher noch abzulegenden Offiziersprüfung, die ihm, aller Mathematik entwachsenen gewiss sehr schwer werden wird, jetzt schon an Indien zu denken?"

- *37 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1879. nov. 17. (Ms 1067/84)

"Für Aurel hoffe ich in 1-2 Jahren ein Stipendium herauszumesseln; nur muss T(refort)²¹⁹ Minister bleiben."

1880. ápr. 16.-án. (Ms 1067/87)

"Dass ich Aurel die Satisfaction verschaffen konnte, hat mich nicht wenig gefreut, und dass ich mir in Gedanken deinen Dank gleichsam vorsagen konnte, hatte nicht den geringsten Theil an meiner Befriedigung. Aber Unrecht würdest du dem Jungen thun, wenn du alles auf meine Intervention hinauslaufen liessest. Es war die Wirkung von den vorgelegten Zeugnissen auf Trefort unverkennbar, unmittelbar darauf sagte er; schicken Sie mir Ihren Neffen, ich will ihn persönlich kennen... solchen jungen Menschen unter die Arme zu greifen zahlet sich ja schliesslich aus u.s.w. Bis dahin aber sprach er mir wiederholt von der Schwierigkeit die Normen zu umgehen. Der Werth des ausnahmsweise gewährten geringen Stipendiums ist hauptsächlich darin zu suchen, dass dasselbe ein gradus ad parnassum ist. T(refort)

selbst gab zu, dass diese Ausnahme an und für sich genügen werde, ihn jedem einstigen Minister zu empfehlen. Und an den künftigen zu denken haben wir leider alle Ursache, es zieht sich, fast zu derhand um den armen gegenwärtigen zusammen. Mir thut er in der Seele leid, ein Mann voll guten Willen und voll Seele."

- *38 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1880. máj. 8. (Ms 1068/108)

"Was du für Aurel und dadurch für uns Alle gethan (!), ist so schön als gut und belohnt sich sonach selbst; eine Existenz, die sich so schwankend anliess, zeigt sich mit Einemmale fest gegründet, und das ist das Werk deiner Liebe und Selbstverleugnung; ich muss nur zu meiner Schande gestehen, dass ich an deiner Stelle viel zu schwach gewesen wäre, um derlei für einen meiner Angehörigen zu unternehmen - du verstehst mich doch?"

- *39 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1882. okt. 7. (Ms 1067/113)

"Trefort sprach sich zweimal sehr theilnahmenvoll über ihn (Aurel) aus und fand ihn zu seinem Vorthelle verändert."

- *40 H.I. levele St.E.-höz, Hitzing, 1880. júl. 9. (Ms 1067/89)

"Da ist denn Aurel ein Trost; ich kann es kaum erwarten, den schmucken Jungen bei seinen Alten zu wissen. Aus dem wird was, du wirst sehen!"

- *41 H.I. levele St.A. anyjához, Welsberg (Tirol), 1880. aug. 18. (Ms 1069/124)

"Befriediget hat mich dasselbe . . ganz besonders durch die Klarheit seiner Auseinandersetzungen, die ich bisher mehr als einmal ein klein wenig vermisste. Hoffentlich weiss er das Lob, der ein zarter kritischer Rückblick anhaftet, deshalb nicht weniger zu schätzen. Erst wenn der Leser vollkommen freien Blick in die Sache gewonnen hat, glaubt er, dass der Autor über einen solchen Gebiete (ist); das ist nun in seinem letzten Schreiben der Fall. Ich darf leider nur blutwenig schreiben, er muss mich deshalb entschuldigen und sich mit meinen baldigst erfolgenden mündlichen Erörterungen des Gegenstandes begnügen, Erörterungen übrigens, bei denen ich mich ziemlich passiv verhalten, seinen Mittheilungen aber das regste Interesse entgegen bringen werde. Wenn die Rücksendung des mir in Aussicht gestellten Entwurfes etwa schleunig geschehen soll, . . . so wäre in solchem Falle das Beste, das Schriftstück Goldziher zu zeigen, der die Sachen wie die Formen, um die es sich handelt, genau kennt, und sich der kleinen Mühe mit Bereitwilligkeit unterziehen wird."

- *42 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1884. jan. 31. (Ms 1067/139)

"Weniger als der Geldpunkt hätte mich beim Fehlschlagen unse-

rer Erwartungen die ärgerliche Leichtfertigkeit ministerieller Verhelssungen gleichmüthig gelassen; ja mehr als alles hätte ich es schmerzlich empfunden, mein Dankgefühl gegen den Gönner, den ich als Mensch verehere, durch bittere Gedanken getrübt zu sehen. Das ist nun glücklicherweise vorüber, und wir können uns mit der Zukunft Aurel's in der alten Besonnenheit weiter beschäftigen. Denn ob die auf Einmal zu behebenden f. 500 die Bedeutung von f. 1000 für 1884 haben - wie ich vermuthe - oder die ganze Quote für das laufende Jahr ausdrücken, ist ziemlich irrelevant weil im letzteren, weniger günstigen Falle weitere F 500 für 1885 nicht ausbleiben können. Ersteres wäre schon deshalb erwünschter, weil auf 1000 dieses Jahres weitere 1000 im nächsten wenigstens nicht für ausgeschlossen wären. Aber wie gesagt, eine Nebensache, über die mein nächster Besuch bei Tr(efort) mir Klarheit schaffen dürfte.

Warum ich dir heute schreibe, beruht hauptsächlich auf der Bitte, du mögest Aurel anweisen, eine ungarische Arbeit für die Akademie in nächster Zeit zu Wege zu bringen, mit welcher er gleichsam eine Schuld gegen Minister und Heimatland abträgt und zugleich Anknüpfungen für die Zukunft macht. Ich habe mich darüber mit Goldz(iher) berathen, und dieser findet die Beleuchtung des heutigen Standpunktes, der Avestafrage wäre eine sehr geeignete Aufgabe, die Aurel neben seiner Hauptarbeit leicht lösen könnte. 2-3 Bogen stark, würde der Aufsatz in der Akademie vorgelesen, aber in der Budap. Szemle abgedruckt, die beste Wirkung thun, in dem er zugleich einer Lücke in der ungarischen Literatur entspräche. Ich mache dich zum Vermittler, weil es dir leichter sein dürfte, die Sache dem jungen Forscher mundgerecht und durchsichtig zu machen.

Anbel will ich noch erinnern, dass G(öldziher) mit mir bezüglich der Dozentur völlig Einer (!) Meinung ist. Er hält überhaupt die Akademische Laufbahn in Deutschland für den einzig vernünftigen Plan und glaubt Aurel habe an welcher deutscher Hochschule immer er wirkt, die gegründetste Aussicht auf die ord. Professur. Selter Verpflichtungen allhier entspricht er völlig, wenn er seiner Zeit dem Minister für eine Berufung an eine ung. Universität sich zu Disposition stellt."

♦43 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1884. febr. 3. (Ms 1068/160)

"...ohne dass ich es nöthig befunden hatte noch viel Worte über deinen Vorschlag bezüglich das ungarische Essay zu machen, den Aurel gewiss mit Freuden acceptiren und baldmöglichst zur Ausführung bringen wird. - Das reulige Entgegenkommen des Ministers freut mich hauptsächlich deinetwegen, da du es doch schmerzlich empfunden hättest zu so vielen Enttäuschungen im Leben auch diese in Betreff des von dir so geschätzten Mannes gesellt zu sehen."

♦44 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1885. jún. 20. (Ms 1068/178)

"Wie steht's mit Aurels ungarischem Artikel? Es ist schon über

ein Jahr her, dass er concipirt wurde, und die Schwerfälligkeit seiner Geburt scheint sich nun auch auf die hütende Redaction erstreckt haben."

(H.I. válasza - Ms 1067/152:)

"Seine Abhandlung wird in Budap. Szemle erscheinen, ohne in der Akademie vorlesen worden zu sein; gestern händigte ich Hunf(alvy) das corrigirte Manuscript wieder ein."

- *45 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1884. nov. 4. (Ms 1068/172)

"...dank der hier belgeschlossenen, überraschend guten Nachrichten Aurels, die auch dir und seinem huldreichen Protector gewiss lebhaft Freude bereiten werden; Ich zweifle wenigstens nicht daran, dass du dich veranlasst sehen wirst S^e Excellenz gelegentlich mit Aurels ausnehmend flott geschriebenen Berichte bekannt zu machen."

- *46 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1885. júl. 28. (Ms 1068/181)

"Letzteres gilt natürlich meinem Papa, fast mehr aber doch der Ausstellung, durch deren Besuch Ich meiner tiefen Erkenntlichkeit für Aurels Stipendium und - du darfst wieder nicht lachen - für deiner Auszeichnung genüge thun will."

- *47 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1886. febr. 3. (Ms 1069/1)

"Du weisst gar nicht, wie sehr du damit in mein Schicksal eingreifst! Schon die vorjährige, /leider noch immer nicht liquide/ Erbschaft Auréls brachte mich auf den mir vorher ganz fremden Gedanken, dass die Zeit der väterlichen Aufpappelung ihrem Ende nahe sein könne;"

- *48 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1886. jan. 19. (Ms 1067/164)

"Als Ich dein Schreiben an Aurel las, war es mir, als ob wir uns verabredet hätten, so ganz und gar gleichlautend war deine Ermahnung mit der Standrede, die Ich ihm bald nach der Verheissung des Ministers angedeihen zu lassen für gut gefunden hatte. Er selbst muss von dem Zusammentreffen unserer Ansicht gewaltig berührt worden sein. Mich bestimmte hauptsächlich ein Gespräch mit Markusovszky dazu, von dem Ich hörte, dass Tr(efort) für (18)86 keinen Ducat übrig habe und dass es, um Aurel auf eine neue Reise zu schicken, am gerathesten wäre, ihn zu ernennen und ihm dann Urlaub zu geben. Zu einer Ernennung seien jedoch greifbare Leistungen im Fache vonnöthen. Davon ausgehend, stellte Ich A(urel) die Nothwendigkeit vor 1° der je baldigere Erscheinung eines Abschnittes von seinem Zendwör(terbuch). 2° Auf Grund dessen die Erbringung der Docentur hier oder in Tübingen. Ich theile dir dieses mit, damit du meine Ansicht fassen und daraufhin positive Rathschläge zu ertheilen im Stande seiest. Der neglrenden Ironie sollte vielleicht sparsamer gebraucht werden."

*49 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1886. szept. 15. (Ms 1067/190)

"Aus meiner nächsten Umgebung wäre nichts Unerwünschtes zu verzeichnen, hätte nicht der Tod deines Onkels die Freude über Aurel's Befreiung in so unerwarteter Weise getrübt. Als ich Sonntag eine Abendstunde in deinem Väterlichen Hause verbrachte, war die Todesart trotz mancher verrätherischer Briefausdrucke nicht geahnt; wie mir Aurel aber gestern sagte, verlangt sein Papa durchaus die vorenthaltenen Zeitungsnummern zu lesen, und demnach wird ihm die Kenntniss des düstern Nebenumstandes schwerlich erspart bleiben.

Ob dir Aurel wohl bereits sein Aufwartung bei Tr(efort) gemeldet hat? Wer weiss wann er daran gedacht haben würde, wenn ich ihn nicht in meiner Weise strengste Weisung gegeben hätte. Das wiederholte ministerielle Wort: "Sagen Sie Ihrem Onkel, er soll nur völlig ruhig sein" war ganz und gar nicht geeignet, diese Wirkung zu thun, stimmte aber vollständig zu meiner Vermuthung, dass ihm die Einlösung der Zusage wieder einmal schwer geworden sei. Der Mann verspricht nämlich habituell zu viel. Ich liess Anstands halber zwei Tage verstreichen und stellte mich erst vorgestern zur gewohnten Dessertzeit bei Tr(efort) ein. Zwei volle Stunden vergingen, ehe Franz Pulszky²²⁰ der gleichfalls zu Besuche gekommen war, den Platz räumte; aber kaum, dass er fort war, ging Tr(efort) selbst von Aurél zu sprechen an, wie ihn sein gesundes Aussehen gefreut habe u.s.w. und "er soll nur sein Werk fertig machen, dann werden wir schon für weiteres sorgen." So schwer es mir fiel, den theuren, aber jetzt wieder sichtlich von Sorgen gedrückten Mann, zu quälen, ich hielt ihm die Zusage trocken vor und erpresste ihm damit ein halb und halb gemurmeltes Zugeständniss, das er übrigens beim Abschiede mit den deutlich formulirten Worten wiederholte: "der junge Mann soll also einkommen."

Ich begreife vollkommen die Schwierigkeit, die das Reisestipendium bei leerer Casse und kolossal überschrittenen budget verursacht, war auch davon schon vor bald einem Jahre durch Markusovszky unterrichtet, der bekanntlich schon damals über des Ministers "leichtfertige" Zusage die Achseln zuckte und als einziges Auskunftsmittel die sofortige Ernennung und gleichzeitige Beurlaubung Aurél's erwähnte. Das ist aber auch leichter gesagt als gethan: die vergleichende Sprachwissenschaft findet in Budapest keine Hörer; eine solche Kanzel für Klausenburg, zu kreiren wäre kein übler Anlass zu Skandalen im Finanz-Ausschusse wie im Reichstage selbst. Und noch dazu einen jungen Menschen ernennen, der absolut nichts geleistet hat, den Niemand kennt, der nur den zweifelhaften Vortheil besitzt, mein Neffe zu sein! Möge Tr(efort) sehen wie er der Schwierigkeiten Herr werden könne; ich meinerseits ergriff die Veranlassung, gestern Aurel eine kurze Standrede zu halten, beiläufig in dem Sinne, dass die gebratenen Tauben heute-morgen alle sein dürften und es höchste Zeit sei, seine eigenen Kräfte im Kampfe für die Nothdurft des Lebens zu versuchen."

- *50 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1886. szept. 25. (Ms 1069/26)

"Die Trübung von Auréls Aussichten geht mir schon seinetwegen recht nahe, da er ja ohnehin die Unsicherheit seines Bodens recht schmerzlich empfindet und so gar nicht weiss wie er denselben aus sich heraus consolidiren soll. Ich sagte dir ja: es wird sich bald zeigen, ob ich nicht in Bezug auf seinen Studlengang eine grosse Dummheit gemacht habe, deren Folgen unter Umständen sehr verhängnissvoll werden könnten. Immerhin dürfen wir aber derzeit noch auf einen guten Ausgang hoffen, und so schlage ich mir diese Sorge vorerst noch aus dem Kopfe."

- *51 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1886. okt. 21. (Ms 1067/191)

... "(Trefort) mir wieder in seiner Art versicherte, dass er für Aurel das Mögliche thun werde. Erreicht ist damit für jetzt so viel, dass ich Aurel's Niedergeschlagenheit für den Moment habe einigermassen heben und auch dir wieder habe Hoffnung machen können. Wäre es auch nur mit der Subvention für 1887 abgethan; Ich fürchte, dass die Schwierigkeit mit der Zeit noch wachsen werde. Was mich am tiefsten beunruhigt, ist eben des jungen Mannes Zustand selbst, der mich in fataler Weise immer von neuem an das verstockte Warten auf Anstellung in ascenderter Linie erinnert, nebenbei auch an gelernte Schwimmer, die sich trotz allem Zureden ohne Strick nicht in's Wasser trauen. Glückliche, wenn sie einmal durch einen Stoss hineingestürzt, ihre Kräfte zu nützen genöthiget werden. Ob der S.L. der "die heidelberger Romantik und die Anfänge der Sprachwissenschaft" schrieb, wohl viel älter als Aurél sein mag? Man könnte ob dem Vergleiche neidisch werden!"

- *52 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1886. nov. 15. (Ms 1067/193)

"Dass Aurel's Reises stipendium ganz unvorhergesehene Umstände abgerechnet, sicher gestellt ist, hat vorige Woche sich als sedativum /schmerzstillend/ neben dem Morphin geltend zu machen gewusst. Ich habe dem Minister meinen Dank durch seine Tochter aussprechen lassen."

- *53 H.I. levele St.E.-höz, St.Ulrich in Gröden, 1887. aug. 17. (Ms 1067/215)

"Wenn ich nach Hause komme, will ich Markusovszky einige schriftliche und sonstige Belege dafür, dass Aurel's Verdienst, und nicht meine Protection allein ihm des Ministers Gunst erworben, zu dem Zwecke in die Hand geben, dass er den Staatssecretair in diesem Punkte aufkläre. Es wird übrigens - da das Ministerium die 12000 Gulden Überschreitung /wegen deren Tilgung der Minister jede weitere Anweisung sessirt hatte/ getilgt hat, meinem Dafürhalten nach kein ernster Hindernis mehr im Wege stehen: Aurel wird die 1000/C bekommen. Aber es scha-

det die Vorsicht nicht und deshalb schicke Darmstetter's (i) Brief sowie etwaige andere bei dir befindlichen schriftliche Dokumente ähnlicher Natur nach Budapest. Heute nach dem Frühstück habe ich beifolgenden Brief Aurel's in Belseln von Mark(usovszky) vorgelesen und die Sache darauf mit diesem durchgesprochen."

- *54 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1890. Jan. 23. (Ms 1069/68)

"..... an deinen unvergesslichen Freund und Mitstreiber (Scheuthauer)²²¹ wurde ich dieser Tage auch durch die Diatribe meines Akademien Kollegen Jakab Elek²²² betreffs der Vernachlässigung seines Bálint Gábor²²³ gemahnt, und vergegenwärtigte mir da erst recht, wie hoch unter so widrigen Strömungen das Aurel zuteilgewordene staatliche Beihilfe zu veranschlagen ist."

- *55 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1885. jún. 20. (Ms 1068/178)

"Aurel schrieb mir neulich, dass man in England diesen seinen Namen als Taufnamen nicht kenne und daher für Familiennamen nehme, was er dem Ursprunge nach doch auch sei; um sonach nicht in den Verdacht zu kommen sich für einen der edlen Aurelier ausgeben zu wollen /n.b. ist dies nur meine Supposition/ hielte er es für passend, den ihm in der Bluttaufe verliehenen eigentlichen Namen, Marcus, resp. Mark, hervorzuleihen, und ich billige das, indem ich nicht fehlgehe, wenn ich annehme dass es ihn bei seinem zarten Gemüthe freut, auf diese Weise auch den Namen seines jüngst verstorbenen Wohltäters gleich dem Grosspapas, zur Schau tragen zu können. Also vivat, crescat, floreat Dr. M. Aurel Stein!"

- *56 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1884. nov. 4. (Ms 1068/172)

"Deine jüngsten Bemerkungen über Aurel waren mir aus der Seele gesprochen; von meinem Sanguinismus durch die im Laufe der Jahre durchgemachte Kur geheilt, werde ich nur zu oft von langen Zweifeln ob der Richtigkeit des von Aurel eingeschlagenen Lebensweges befallen und unterlasse es auch nicht in seinem Interesse, ihm mit diesen meinen Scrupeln vertraut zu machen; ich mag ihn erst neulich durch meine Bemerkung, ob nicht am Ende auch hier nur eine unserer traditionellen Familiendummheiten vorläge, recht Wehe gethan haben - seine Erwiderung, resp. die Entwicklung seiner indischen Pläne dürfte dir vorgelegt worden sein, und nun hat er mit seinem letzten Schreiben - das lässt sich nicht leugnen - einen ganz gehörigen Trumpf ausgespielt. - Der Junge hat bis jetzt in Allem und Jedem merkwürdiges Glück aufzuweisen, - darf uns denn nicht vom Schicksal auch einmal ein Sonntagskind beschieden sein?"

- 57 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1885. febr. 9. (Ms 1068/173)

"Ich wollte ihm nichts weiter als den Werth des Geldes, der Zeit und der Arbeit gegenüber seiner hochmüthigen Auffassung dieser Hauptfactoren des menschlichen Lebens beibringen... Dein ihm mitgetheilter Ausspruch dass es ein Glück für junge Leute wäre, in früher Jugend Noth und Entbehrung kennen gelernt zu haben, und das Gegentheil sehr verhängnissvolle Folgen haben könne, hat, wie du siehst, als Sturmbock seine volle Wirkung gethan; nur kann ich des Sieges nicht froh werden angesichts einer so bedenklichen Schwenkung, und du kannst dir denken, dass ich ihm manche Phrasen - ins besondere die, dass seine wahre Lebensaufgabe, wie er erst jetzt erkenne, im Geldmachen "für uns alle" - bestünde - gehörig einsalzen werde. Das "Schulter an Schulter" mit mir Kämpfen und Tragen darf er sich wohl vornehmen, nicht aber hochstrabend in Sicht stellen; er wird, solange ich gesund bin und meine Stellung inne habe, nur immer für sich zu sorgen haben, und deshalb sehe ich auch nicht ein, warum er nicht in einer kleinen aber sicheren Stellung ganz glücklich werden könnte? Diese Sucht nach einer grossen Stellung in Indien etc., der fast kindisch sich äussernde plötzliche Enthusiasmus für das Geldmachen hängt mit der Einbildung zusammen, nur so im Handumdrehen meine Aufgabe den Eltern gegenüber theilen zu können, wodoch der gesunde und bescheide Sinn vorerst nur darnach streben müsste durch entsprechenden Erwerb auf eigenen Füßen zu stehen. Die Eltern und ich wären glücklich, wenn er heute mit F 1200, - und auch darunter in gesicherter Stellung wäre, indess der Hochmuth, den er offenbar vererbt hat, ihn von ebenso viel Pfunden Sterling träumen lässt. Ist es nicht überhaupt ein Unsinn, angesichts des freiwilligen Jahres und der nachher noch abzulegenden Offiziersprüfung, die ihm, aller Mathematik entwachsen, gewiss sehr schwer werden wird, jetzt schon an Indien zu denken?"

- 58 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1885. febr. 13. (Ms 1067/152)

"Aurel macht für einen Engländer /Fanny Pope lobt sein Englisch/ auffallend grosse Sprünge, er will urplötzlich Geld und noch dazu recht viel Geld, erwerben. Dazu scheint mir jedoch die Zeit noch gar nicht gekommen zu sein, er hat seine diesbezügliche Aufgabe vollkommen gelöst, wenn er sich der peinlichen Sparsamkeit befleissiget, und die Mittel, die ihm zu Gebote gestellt werden, nicht vor der Zeit erschöpft. Noch sind seine Wanderjahre nicht abgelaufen, noch stehen nahe Ziele vor ihm, deren Erreichung vorläufig sein ganzes Streben in Anspruch zu nehmen hat. Er hat sein Buch zu ediren, er hat dem Unterrichtsminister die Belege zu liefern dafür, dass das Reisestipendium wohl benützt wird, er hat sich nach Ablauf des Jahres dem Minister zur Disposition zu stellen, endlich hat er sein Militärdienstjahr vor sich. Ich glaube, genug Schwergewichte der

Räderwerke zur Regulirung zu dienen. Solche Bleigewichte sind eine wahre Gottesgabe im Leben eines jungen Menschen, der was Rechtes aus sich machen will. Die Pflicht, die nächste Pflicht im Auge kann er sich nicht von dem Wege entfernen, den die Verhältnisse ihm vorgezeichnet haben. Er hat keinen neuen Menschen anzuziehen und vermag es auch nicht, ein Wasservogel hat sich noch nie zu einem Kletterer umgestaltet. Das sind die Gedanken, die mir sein Brief an Dich veranlasst hat, ich komme nächstens wieder darauf zurück."

*59 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1885. máj. 10. (Ms 1068/175)

"Aurels jüngster Brief, den ich dir gestern zugehen liess, ist nicht darnach angethan, auf meine reizbaren Nerven calmirend einzuwirken. Der arme Kerl dauert mich; aber wie ihm helfen? Ich möchte ihm, wenn du einverstanden bist, als Lohn für die Vollendung seines so mühsam fortschreitenden Werkes einen zweiten englischen Aufenthalt in Aussicht stellen; ja ich wäre gar nicht abgeneigt, für den Fall der abermaligen Vertagung oder Loswerdung des Bakadienstes, trotz der Kostspieligkeit des Lebens in England, in dessen unbestimmte Verlängerung /nach kurzem Besuche in der Heimat/ zu willigen, wenn ich aber sicher wäre, dass dadurch die von ihm mit Überschätzung seiner Kräfte auf sich genommene, nunmehr als drückende Last empfundene grammatikalische Arbeit nicht neuen Verzögerungen ausgesetzt wird. Aurel erfreut sich keineswegs der Gunst der Genien; er arbeitet im Schweisse seines Angesichts, und wenn nun die Früchte seines eisernen Fleisses so schwer ausreifen, so bemächtigt sich seiner eine Faustische Unzufriedenheit, die ihn und dadurch mich, recht unglücklich macht. Im Übrigen ist er ein goldener Junge, und es wird wohl noch selten vorgekommen sein, dass ein junger Mensch eine respectable Erbschaft so aufnimmt, wie es sein Schreiben bekundet. Die wackere Handlung meines guten Onkels wird auch dich, den so innig Theilnehmenden, gehörig ergriffen haben. Die kleine hieraus fliessende Rente von ca F. 500. - wird doch nicht das Stipendium gefährden? Und hieltest du es nicht für angezeigt, Sr. Excellenz von dem Glücksfalle bei sich darbietender Gelegenheit Mittheilung zu machen, um zu zeigen, dass die mächtige Unterstützung als Approbation von Aurels Qualitäten auch die Anerkennung von anderer Seite nach sich zog?"

*60 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1885. máj. 15. (Ms 1067/155)

"Jetzt aber ist es Zeit, von Aurel zu reden, dessen Entwicklungsgang mir vielleicht nicht weniger zu denken gibt als dir. Man kann errathen, dass er an seinem Werke nicht mit völliger Freiheit und Freudigkeit arbeitet, die zu wünschen wären; er lässt wie in Angst seine Blicke da und dorthin schweifen als suchte er einen Ausweg. Dass es nicht die Brodfrage allein ist, die ihn unruhig macht, schliesse ich aus dem Umstande, dass die

Erbschaft hierin keine grosse Wendung veranlasst hat; der Hauptquell seiner Unzufriedenheit muss in der Arbeit selbst liegen. Und deshalb bin ich der Meinung, dass jeder Anstoss von aussen, jede Aufmunterung solcher Art, wie du sie muten liess, besser unterbleibe. War es doch ein dem ähnlicher Gedanke, was mich die Erbschaft nicht mit ungetheilter Freude begrüssen liess. Bei solchen inneren Krisen halte ich jede von aussen kommende Befreiung für unwillkommene Störung des natürlichen Werden Prozesses; man muss ihn das mit sich selbst in's Rein bringen lassen. Und da kommt dir die edle Auffassung des Glückfalles seinerseits gerade zu Hilfe. Was du später thun sollst, hat Zeit - fahre jetzt nicht ungeduldig in die circulos die er sinnend und zweifelnd vor sich hin zeichnet. Dass ich unbedingt Recht haben soll, fällt mir nicht ein, belehrt du mich eines Besseren, so wird niemand froher sein denn ich. - Seine Schreibweise - von Styl ist immer nicht die Rede - hat sich zweifelsohne bedeutend ameliorirt, noch aber vermisse ich jene Klarheit des Ausdrucks, die dafür bürgt, dass der Gedanke in der Seele fertig daliegt; ich halte seine Undeutlichkeit in ganz konkreten Materien eben nicht blos für Folge der Ungeschicklichkeit im Schreiben sondern in Denken. Aber das alles darf uns nicht bange machen: Aurel ist eben ein unfertiger Bau, und du weisst doch, dass man einen solchen keinem Narren zeigen dürfe; uns macht aber das Gefühl in dieser Sache gar leicht zu halben oder ganz vollen Narren."

- 61 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1887. jún. 27. (Ms 1069/36)

"Prof. Darmesteter's Brief an Aurél macht mich Vergnügen, desgleichen der gelungene Versuch der Annäherung an Rawlinson²²⁴ der Aurél noch am ehesten zu etwas greifbarem verhelfen könnte. Möchtest du dir nicht D(armesteter)s Schreiben reserviren, um von dem Passus: "Je suis heureux de voir qu'elles nos études (!) communes ont trouvé à BudaPesth (!) un représentant capable de les faire avancer rapidement" im Herbste geeigneten Gebrauch zu machen?"

- 62 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1887. aug. 20. (Ms 1069/39)

"Auf Vaters Wunsch lege ich zwei Schreiben von Aurél, sowie das alte von Darmesteter bei, das du ja nach deiner Heimkehr geeigneten Orts praesentiren wolltest."

- 63 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1887. ápr. 17/18 (Ms 1069/32)

"Aurél's Styl hat sich allerdings gebessert und freute es mich ungemein, dich in Bezug auf seine exotischen Pläne so theilnehmend-zuversichtlich zu sehen..."

- 64 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1887. nov. 10. (Ms 1069/40)

"...die grosse Sorge um Aurel, der mit - Gott verzeih' mir's - den unheimlichen Eindruck eines Vabanquespielers macht, und so

manches Andere, das mir seit Wochen schon den Athem beklemmt. Möge der Himmel vor Allem dem Indischen Abenteuer eine gute Wendung geben und diesen Alp recht bald von meiner Brust nehmen. Am Ende ist auch jede Meinung über solche Unternehmen richtig: glückt es auf dem eingeschlagenen Wege neue Länder zu entdecken, so wird der Narr Columbus im Handumdrehen zum Genie, heisst man hingegen nur Prügel ein, wie der sinnreiche Junker der Mancha, so hat man das und den Spott dazu - der Impuls zu den Handlungen beider war aber genau derselbe. Muss mir nicht diese letztere Gestalt vor Augen treten, wenn mir heute von forcierten Reitlectionen berichtet wird?²²⁵ Mir wird dabei ganz schwül zumuthe, und wenn der fatalismus irgendwo Berechtigung hat, so ist es hier. - Das Alles, sage ich wiederum nur dir allein und am allerwenigstens möchte ich den armen Jungen kränken der sich ja die Sache so zurechtgelegt hat, dass er in treuer Pflichterfüllung gegen sich, mich, dem zurückbleibenden greisen Vater, die Wissenschaft und weiss Gott wen noch, nach Indien gehen muss. - Ich werde bitter ohne es eigentlich zu beabsichtigen, und du siehst schon wie es mit meiner Laune bestellt ist."

•65 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1887. nov. 15. (Ms 1067/216)

"Soeben schrieb ich den Empfehlungsbrief an Generalconsul Stockinger in Bombay, den ich 1885 in Carlsbad habe persönlich kennen lernen und dessen Anwesenheit in dem weltfernen Lande, wohin Aurel nun zieht, mir wirklich eine Art Beruhigung gewährt, oder vielmehr die grosse Sorge beschwichtigt. - Morgen Abend verlässt er uns und diesen nebelgetränkten Boden, um bald darauf in einer neuen Welt des garstigen Winters zu spotten, der uns umfassen hält. Glück auf! Ich bin froh, dass er endlich geht, weil es nun einmal gegangen sein muss, denn dieser geschäftige Müsiggang und noch mehr dieses Traumleben, das einer grossen Unternehmung vorausgeht, aber doch keine geeignete Vorbereitung dazu ist, will mir nicht gefallen. Vater und Sohn stecken einander damit an, und es wäre schwer zu sagen, wer den grösseren Antheil daran hat. Für heute Abend haben sie die ganze Familie zu Ihnen geladen; die nichts weniger als passende Veranstaltung schiebt einer auf den andern und beide zuletzt auf die Magd, die natürlich viel weiss, was sich schickt. Mir wäre es gar zu traurig theil zu nehmen, und so geht auch Tante Pepi in gedrückter Stimmung hin. Ist es die hohe Idee, die sich dein Vater von Aurel's Verdiensten und seiner Zukunft macht, die diesen und ähnlichen Einfällen zu Grunde liegt, so habe ich zunächst keinen innigeren Wunsch, als dass dieselbe in ihrer vollen Lebendigkeit erhalten bleibe, um ihn die düstere Zeit der Trennung und des Harrens wohlthätig zu beleuchten. . . In solchen Kleinigkeiten spiegelt sich seine ganze Versessenheit auf eine Idee und deshalb ist mir es lieb, Aurel aus solcher Atmosphäre entfernt und in eine Welt voll stündlicher praktischer Hätschungen gedrängt zu sehen. Es möge

das Abenteuer wie immer ablaufen, als Träumer kommt er uns nicht zurück, darauf möchte ich Gift nehmen. - Ich habe es mir diese Wochen her zur Aufgabe gemacht, so viel möglich alle sich aufdrängenden Fragen mit Aurel zu besprechen, es war eine Art Vorbereitungs-Cursus, den ich damit bezweckte; nicht als ob ich mich so weise dünkte, ihn über alles oder doch vieles direkt belehren zu können, er sollte dadurch nur frühzeitig darauf hingewiesen werden, über die Sachen nachzudenken, um im gegebenen Falle nicht ganz überrascht und rathlos dazustehen. Dabei liess ich es an hygienischen Winken nicht fehlen, und was ich mir für den Abschied aufspare, wird eine ernste Warnung sein, ja nicht aus falscher Scham oder absichtlich blinder Verstocktheit einen Tag länger dort zu bleiben, wenn er einmal zu der Überzeugung gekommen wäre, dass im Lande der Brahmanen und Parsen nichts für ihn zu holen sei. Der Versuch wird dann Geld gekostet haben aber nicht gleich das Lebensglück wie die Ohrläppchen-Fantasie Salanders Töchtern.²²⁶ - Die 500 Gulden vom Minister sind diesmal zuverlässig. Bei aller Rücksicht für mich wären auch diese ausgeblieben, hätte Markusovszky nicht die letzte Zeit her so wacker mitgeholfen, denn der Tref(ort)schen Sünden gegen das Budget waren zu massenhaft, und die Controle des neuen Staatssecrets eine unerbittliche. Ich konnte diesem seine Strenge nicht übel nehmen, wenn ich bedachte, dass er nun 3400 fl. für das ganz unverwendbare Sanskrit angeschrieben findet, indess man kein Geld hat, auch nur eine geringe Anzahl tüchtiger Gymnasiallehrer heranzubilden. Das Hemd ist näher als der Rock und auch nöthiger."

•66 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1887. dec. 5. (Ms 1069/41)

"... und will mit dir hoffen, dass deine Bemühungen ihn für alle Eventualitäten seines gefahrvollen Unternehmens auf's gerade Denken zu bringen, den gewünschten Erfolg haben werden. Ganz sicher bin ich dessen freilich nicht, denn du weisst ja: "wie an dem Tag, der dich der Welt verliehen" etc; doch darf man sich's deshalb noch immer nicht verdrissen lassen, dem Individuum eine ihm vielleicht mögliche Handlungsweise eindringlichst nahezu legen, wie ich es par ordre de moufti sogar versuchen muss, Aurel "mit warmen Worten zu bitten, er möge doch mir zu Gefallen" den Druck seines Grammatikalischen Werkes von Indien aus weiter betreiben! - Darmesteters Zuversicht hat mich sehr erfreut, wenn auch nicht beruhigt, und so muss es dann bei meinem letzten Aurél vom Eisenbahncoupé aus zugerufenen Worte bleiben: schau!, dass du mit der zehnten Muse - nach Hieronymus Lorm²²⁷ der des Glücks - auf gutem Fusse bleibst! Bis hier hat er sich wahrlich über diese Dame nicht zu beklagen gehabt, und will's Gott soll sie ihm auch fernerhin gewogen bleiben. - Ich lege Aurels gestern empfangene Karte aus Port Said für dich und Papa bei;..."

- *67 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1887. dec. 21. (Ms 1067/217)

"Aurél's Briefe nehmen sich auffallend gut aus, es scheint, als ob auch der Styl mit den Zwecken wächse; ich lese sie mit reiner Befriedigung und gebe dieser auch lauten Ausdruck, um deinem Alten, der jetzt eine schwere Wartezelt durchzumachen hat, eine Freude zu verschaffen, Sectionsrath Szalay²²⁸ - Trefort's Schwiegersohn - hat kürzlich von Consul Stockinger Brief erhalten, in welchem dieser sich des jungen Landsmannes mit besonderem Elfer anzunehmen verspricht."

- *68 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1887. dec. 29. (Ms 1069/42)

"Dass du mit denen (die Reiseberichte) Aurel's zufrieden bist, freut mich sehr; ich für meine Person, bin viel zu sehr Mr. Schandy (!) verwandt, um nicht an den vielen, wie es scheint unausrottbaren Härten und orthographischen Barbareien wie: "Berg Sina", "Taygettos", "Brize", "Glass" etc. ärgerlichsten Anstoss zu nehmen, und ein Passus: "wie schade, dass diese schöne See" - das Jonische oder Aegäische Meer! - "so wenig besucht wird", würde für mich, wenn ich ihn in einem gedruckten Reiseberichte fände, hinreichen das betreffende Buch beiseite zu werfen. Seit Jahren predige ich unserem nun doch schon 25 jährigem Gelehrten vergeblich, seinen Briefen etc. eine gewisse literarische Sauberkeit zu verleihen und muss es jetzt nur um so mehr bedauern, dass Aurel deinen guten Rath, seinen Reiseberichten die Tagebuchform zu geben, unbefolgt liess, in dem ich doch aus eigener Erfahrung weiss, wie sehr die Eigenart des Adressaten unwillkürlich unsere Schreibweise beeinflusst."

- *69 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1888. jan. 4. (Ms 1067/219)

"Es klingt fast wie ein Wunder aus dem Wunderlande, ich kann's noch nicht glauben. Aus dem endlich gestern eingetroffenen Schreiben weisst du entnehmen, dass es sich um reichdotirte Anstellung in Lahore handelt, wo eben jetzt eine Vacanz eingetreten ist. Das wäre nun ein seltenes Probestückchen der zehnten Muse, welches den ruhigsten Stubenhocker zum Verehrer des Abenteuerlichen zu bekehren vermöchte. Mit grosser Ungeduld sehe ich dem nächsten Briefe entgegen ...

Wie viel Freude uns die Kinder in der Silvesternacht gemacht haben, wie prächtig Hans²²⁹ aussah und seinen Prolog sprach, dürfte der Erzeuger gemeldet haben. Zu diesem will ich gleich nach Schluss dieses Blattes, ihm zu dem "Angestellt" zu gratuliren, er hat wegen Frostbeulen Stubenarrest."

- *70 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1888. jan. 25 (Ms 1067/220)

"Der mitfolgende Brief des Gen. Consuls Stockinger dürfte auch dir den einigermassen zweifelhaften Nachgeschmack von Aurel's letztem Schreiben corrigiren. Mich hat dieser wirklich in nicht geringem Masse enttäuscht: es ist alles noch im Schweben und

das Telegramm nicht genügend motiviert. Und hoffe ich auch, dass die nächste Mittheilung die Erfüllung seiner Erwartungen melden werde, wo ich ihm dann die jugendliche Übereilung gern nachsehen will, so bleibt es doch immer ärgerlich, dass er von so reichhaltigem Orte und in so bedeutender Zeit kaum mehr als die gewohnten Briefschalseiten zu bieten versteht. Von Czatlau oder Przemysl, nicht aber aus Ostindien schreibt man solche Feisteln; aber in diesem Punkte wird er wohl nie zu kurieren sein. Die Eile im Expatriiren wird ihm von meinen Hausgenossen - wie mich dünkt - in übertriebener Weise übel vermerkt; denn bekommt er die fixe Ernennung, so finde ich den Schritt völlig gerechtfertiget, und nur die Eile ist es nicht. Bei alledem fange ich aber selbst an, mich im Glauben an seinen guten Stern zu befestigen und die glückliche Lösung aller Fragen mit einer Art fatalistischer Hoffnungsseligkeit zu erwarten. Ist er doch "vom Stamme jener Asra"²³⁰, die den Haupttreffer machen, wenn sie sich es einmal in den Kopf gesetzt haben.".. "Aber du mein Freund, bin ich mit dir etwa zufriedener als mit dem Eroberer Indiens?" ...

*71 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1888. jan. 30. (Ms 1069/43)

"Wie viel dazu die märchenhaften Erfolge Aurels beitragen, wirst du leicht ermessen können, wiewohl es auch da nicht an Stachel in der noch immer offenen Wunde fehlt. "Das ist der Lohn deiner Opfer", würde meine gute Mutter gesagt haben, während Papa mich nur mit Tiraden über Aurels "belohnte Tugend" - meines Antheils an seinem Werden auch nicht mit einem Worte gedenkend - und mit Finanzplänen betreffs der Capitalisirung von Aurels Einkünften, insoweit sie nicht das Leben in Indien verschlingen wird, beehrt. An dieser Gefühlshärte, oder richtiger Stumpfheit, die ich ja gewohnt bin, liegt mir nicht viel, zumal ja mein Herz in dem Gedanken aufjauchzt, recht bald schon von der Verantwortung betreffs Auréls Berufswahl etc. entlastet zu werden, und nicht bloss hierin, sondern auch in der Anerkennung die mir diesfalls von allen Einsichtigen gezollt wird, volle Befriedigung finden kann. Allein diejenige, die dies in der mich beglückendsten Weise zum Ausdruck gebracht, die ich nunmehr wie durch einen Zauberschlag sich verjungen gesehen hätte, ist für immer dahin, und dass die Wehmut um sie, wie ich vorher andeutete, nicht einmal eine harmonische sein kann, ist das schmerzlichste dabei.

Stockingers Brief folgt anbei retour, und nun heisst es noch eine Woche warten, bis uns aus Lahore Gewissheit über den von Aurél allerdings verwegen genug escomptirten Haupttreffer wird. Wenn er es so weiter macht, wie ich es ja sehnlichst wünsche, so wird das Sonntagskind durch die Welt gegangen sein, ohne auch nur eine Ahnung davon bekommen zu haben, wie es eigentlich in ihr zugeht. Schade nur, dass wir, d. h. die ästhetisch Einseitigen, im Grunde genommen so wenig von ihm haben, in- dess er doch auf viele anders veranlagte eine weit grössere

Anziehung ausüben muss. Es fehlt ihm eben der gewisse Schwung in Gedanken, Wort und Schrift, trotz dem er Verständniss für denselben hat und sich beispielsweise viel besser in mein Wesen findet als ich in das seinige. Im Übrigen wollen wir ja sehen was die Indische Sonne in ihm zeitigt."

- *72 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1888. márc. 5. (Ms 1067/221)

"Gestern Abend lasen wir Aurel's Brief, der deinen Vater aber auch uns vermögter guten Nachrichten und interessanten details contentirte, dich aber gewiss auch wieder mit seinen zahlreichen Unkorrektheiten im Sprechen und Schreiben aus dem Häuschen bringen kann. Beruhige dich nur ein-für-allemal in dieser Hinsicht: man kann vermuthlich auch ohne Orthodoxie in Grammaticals und Syntax ein grosser Sprachforscher und wohl auch ein Mann auf eigenen Füssen werden. Steffens²³¹ hat sein Lebtag "der Sonne" geschrieben, ohne dass ihm das in ganz Norddeutschland Eintrag gethan hätte."

- *73 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1888. aug. 1. (Ms 1069/57)

"Anbei... Aurels neueste Nachrichten... Aurel, das ist die Hauptsache, weil heute schon im Hochgebirge und lässt sich im Schatten kühler Denkungsart die "verzinnten Esswaaren" so wie /falls es nicht zu Essig geworden/ Papas verglaste Weine munden."

- *74 H.I. levele St.E.-höz, Vereskő, 1888. aug. 6. (Ms 1067/231)

"Das returnirte Indische Schreiben, mein Lieber, kann ich heute nur mit wenig Eigenem begleitet bei dir erscheinen lassen. Vor allem, dass ich über Zinn und Glas herzlich gelacht habe. Es ist doch gleichsam witzig vom Schicksal, neben den unkorrektesten Deutschschreiber den arguswachen kritischen Bruder gepflanzt zu haben."

- *75 H.I. levele St.E.-höz, Ipoly-Kürt, 1888. szept. 16. (Ms 1067/239)

"Soeben hörte ich Aurel's Brief mit vieler Theilnahme vorgelesen: derselbe ist nicht nur stofflich interessant sondern befriedigt durch ungewohnte Frische und Darstellungsgabe, 's wächst der Mensch mit seinen Zielen'. Übermorgen will ich heimreisen. Froh über die Telegrammsorge hinaus zu sein, vermisste ich jede Angabe über die Unterlassungsursache, sowie diese Reisebriefe überhaupt wieder gar manches zu commentare übrig lassen."

- *76 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1888. okt. 31. (Ms 1069/65)

"Da wäre ich nun wieder bei unserem Reisenden angelangt, dessen anziehende Berichte vorerst wieder in den Sand der Ebene verlaufen mögen, wenn ich ihn nur in seiner neuen Helmath geborgen weiss. Mir unverbesserlichen Schwarzseher war

bei der ganzen Kashmir-Unternehmung nicht recht wohl, was aber nunmehr reagierend dem entgegengesetzten Gefühle Platz macht."

- 77 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1888. szept. 24. (Ms 1069/64)

"Aurels Briefe sind jetzt wirklich sehr erfreulich; wie wär'es, wenn du die Kashmirer Reise, gehörig durch redigirt in die Allg. Zeitung brächtest? Sie haben Anspruch auf allgemeines Interesse, und bist du der Ermächtigung hiezu von vornherein sicher, da du ja Aurelio selber damit eine grosse Freude bereiten würdest. Also wenn es dir irgendwie Spass macht - los! Deine klassische Feile könnte hier ein in jeglicher Beziehung gutes Werk verrichten: dir gewährte es angenehme Zerstreuung, uns allen Freude, Papa einen ganz auserlesenen Hochgenuss und Aurel das nicht ganz verdiente Relief des Deutschschreiben-könnens, das ihm für die Deutsche Welt sehr zustatten kommen möchte."

- 78 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1888. nov. 30. (Ms 1069/67)

"Der Edition der Kashmirbriefe will ich mich also unterziehen; selbstverständlich aber nicht jetzt, wo mich meine Geschäfte tagsüber vollauf in Anspruch nehmen..."

- 79 H.I. levele St.E.-höz, Mátyásföld, 1889. jún. 23. (Ms 1067/257)

"Deine Weisung an Aurél in jenem Sinne zu telegraphiren habe ich nicht befolgt; es wäre zu sehr gegen meine Überzeugung gewesen, Rathschläge zu ertheilen, die einzig seiner gegenwärtigen Rührsälligkeit Rechnung tragend, dem besonnenen männlichen Handeln zuwider liefen. Gegen Schmerzen, wie er sie jetzt zu tragen hat, ist eine Wanderung in den Hochalpen Kashmirs ein beinahe sicheres Heilmittel, wie ich weder in einer Höllenfahrt in den Gewässern Indiens und des rothen Meeres um diese Jahreszeit noch in einer Hetze zwischen Brindisi, London, Ungarn und Galizien ein gleiches erblicken kann; die Bedürfnisse von Körper und Geist heischen gleicherweise das Unterlassen so zweckwidriger Schritte. Mein Schweigen sollte ihm andeuten, dass ich ein Veto einlegen möchte und ihn auf andere Gedanken bringen. Thut es doch nicht, nun gut: *vogue la galère*; halte ich mich doch niemals für unfehlbar."

- 80 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1889. máj. 6. (Ms 1067/255)

"Gestern empfang ich aus Lahore deine Reinschrift der Kaschmir-Reise, nicht ohne Verwunderung, da ich dich so zu verstehen glaubte dass das Werk der Allg(emeinen Zeitung) direkt aus Indien zugehen soll. Nun warte ich weitere Verfügungen ab."

- 81 H.I. levele St.E.-höz, Aussee, 1889. aug. 27. (Ms 1067/262)

"Aurel's ausgekämmte Reisebriefe habe ich zu abrupt gelesen um von Spuren des Friseurs, die ich jedoch auf Schritt u. Tritt zu

erkennen glaubte, kritisch sichtlich nachzugehen; dass die Publikation aber von vielen mit Dank begrüsst wurde, habe ich mehrfach constatiren können..." "Die Widmung der Reisebriefe ist Geschmacksache, nach meinem ist sie natürlich nicht."

•82 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1889. szept. 22. (Ms 1067/265)

"Aurel's Briefe lese ich mit grossem Interesse und freue mich über das Telegramm, das ihn am Zielpunkte seiner Gebirgswanderung, dessen Namen ich übrigens da zum ersten Mal zu hören bekomme, angelangt darthut. Es thut mir wohl zu denken, dass er von dort mit frischen Kräften an die Stätte seiner mühebeladenen Arbeit und mit einigermaßen verharschter Herzenswunde zurückkehren werde. Der Separatabdruck macht nicht üble Figur und die Widmung stört mein Aestheticum weniger als ich gefürchtet hatte. Die 15 Stück sind sämtlich vertheilt, ich selbst habe deren fünf in Anspruch genommen, für Johan,²³² Markusovszky, Medveczky, Vidor²³³ u. Fr. Melanie Baumgarten die freundliche Vorleserin selbiger Briefe im vorigen Jahre, von der ich eben vor einer Stunde ein enthusiastisches Dankschreiben für die Zusage der Druckschrift erhalten habe. Du siehst dass ich noch eine Anzahl Exemplare recht gut verwenden kann, da Marczl sowohl wie ich selbst leer ausging, die Familie Trefort und noch einige von Aurel's bei mir gemachten Bekanntschaften zu bedenken sind, ich überdiess für zweckmässig erachte, je eines dem hiesigen naturwissenschaftlichen Vereine sowie den öffentlichen Bibliotheken zu widmen. Die Zahl von 10 wird somit nicht zu hoch gegriffen sein."

•83 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1889. szept. 29. (Ms 1067/266)

"... 20 Exemplare der Reisebriefe werden knapp ausreichen, wenn ich alle jene, die sich für Aurel interessieren, mit einem bedenken soll, wie z. b. Frau Bräuer, Popper²³⁴, Rothfeld²³⁵, Calderoni²³⁶, Stiller²³⁷, Lindner (von der Akademie)²³⁸, Carl Harkányi, Bacher²³⁹, Prof. Kaufmann²⁴⁰, Vámbéry, Lumniczer²⁴¹."

•84 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1889. okt. 6. (Ms 1067/267)

"Eine andere Frage, die sich beim Lesen jedes seiner neueren Briefe unfehlbar aufwirft, ist die, ob du daran denkst, dich wieder mit Herrichtung derselben für den Druck zu befassen. So interessant wie die vorjährigen scheinen sie mir nicht zu sein, sie sind recht trocken, wobei ich aber mich über die zunehmende Objectivität, in die sich Aurel allmählig hineingewachsen hat, nur lobend aussprechen muss. Temperatur, Luft, Gebirgsart, Pflanzen und Thiere, die Menschen und ihre Gewohnheiten werden höchst aufmerksam beobachtet und gewissenhaft notirt; es ist mir manchmal, als ob unser Professor so recht eigentlich das Zeug zum Naturforscher besitze, und wieder komme ich darauf, dass die vergleichende Sprachforschung wie nach einem Ondit der Talmud ihren Mann zu hundert heterogenen Fächern befähige. Über alle

Lahore: März 9, 1890.

Newcastle Cirkel,

Ich kann die Gelegenheit nicht vorbeigehen lassen, Ihnen ein paar Zeilen zu senden und Ihnen zu sagen, dass ich den gestrigen Tag im Geiste bei Ihnen gefeiert habe. Wenn ich nur schon dessen ganz sicher wäre, dass Sie den Tag in Behagen und bei guter Stimmung verbracht haben. —

Ich sehne mich sehr nach Ihren Nachrichten; denn sie können mich mehr als alle anderweitigen Gerichte über Ihr Befinden beleuchten. In Ihren Briefen finde ich auch die beste Auskunft über Alles auf der Familie was mich so lebhaft interessiert.

Ms 1069/135

und vorüber. Ich jätet doch nur selten etwas here. — Mit Arbeit bin ich mehr als je überhäuft; grössere Vertrautheit mit den Geschäften verminderte bisher nicht die zu ihrer Bewältigung nöthige Zeit. Im Gegentheil, ich glaube alle meine kleinen Reformen haben die Last nur vermehrt, was übrigens die allgemeine Erfahrung in indischer Administration ist. — Das Wetter ist warm wie daheim im Mai, alle Rosenhecken in vollster Blüthe.

Bitte grüssen Sie alle Ihre werthen Freunde, die meiner viel leicht gedenken. Im Herbst, hoffe ich, treffe ich die meisten von daheim an.

Verzi und die Ihrigen grüsse ich bestens. Bleiben Sie gesund und seien Sie mit innigstem Gruss anwinkt, von Theano. April.

Prágs 17 febr 1874

Mein, Grafenlied. Ich höre auf
einen großartigen Mann. Ich höre
es auf morgen in die Nacht.
Sind wir einem Genesenden
entlassen, weil es mich hier auf
in irgendeine Weise nicht kann
bleiben. Ich bin in der Akademie
Morgen gegeben, morgen in
der Akademie - gegeben, sehr
auf morgen Morgen, der mich
in die der Genesenden auflegen.
Ich hoffe, dass ich hier auf,
als wir das Gefühl gegeben
wurde. Als ich auf den Ruf

gelassen haben werden, dass ich
meine Freunde immer haben
meiner Mutter, die ich nicht
sich für seine Arbeit zu sich
kennen wollte, musste ich
die Lücke auflegen.
Ich bin nicht in der Lage
von Gott:

Ich bin nicht in der Lage, mit der besten Person
Morgen, morgen, den Morgen auflegen;
Ich bin nicht in der Lage, zu wissen, was
Ich bin nicht in der Lage, zu wissen, was
Ich bin nicht in der Lage, zu wissen, was
Ich bin nicht in der Lage, zu wissen, was
Ich bin nicht in der Lage, zu wissen, was

Ignac

das bitte ich mir bei einiger Musse ein und das andere Wörtchen."

•85 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1889. nov. 1. (Ms 1067/268)

"...Aurel's Brief das Hauptgericht bildete, womit aber nicht gesagt sein soll, dass diese jüngste Sendung die pièce de résistance der diesjährigen Reiseschilderung sei. Diese Chinen-Bäume, diese Tempelreste, diese ellenlangen Sanscritnamen der Könige ermüden den Leser, und es wird keine geringe redaktionelle Arbeit geben, wenn du die zweite Kaschmirexpedition wie die erste herauszuputzen unternehmen willst. Ich kann nicht verschweigen, dass auch die vorhergegangenen Hochgebirgspartien mich weit weniger anzogen als die vorjährigen, weil es an plastisch hervortretenden Orientierungsobjekten gar sehr mangelte, und meine sonst in topographischen Darstellungen nicht ungeschulte Einbildungskraft mich angesichts der Gletscherkette des Mustagh unbarmherzig im Stiche liess. Die Reflexionen hingegen über nutzlose Gefahren und unerlaubten Sport, denen du - wie es scheint - zu viel Raum gegeben hast - bleiben mir fern; ich freute mich vielmehr recht sehr über die mit der Grossartigkeit der Gebirgszenerie wachsende Wage- und Leistungsfähigkeit des lange verkannten Stubenhockers, für dessen durch das Exyl in so jungen Jahren wie durch herbe Verluste tief gemartete Seele es wohl kaum ein besseres Labsal gäbe als eben solche den ganzen Mann herausfordernde Anstrengung, die geeigneter ist allen "grimmigen Herzens Strauss zu besänftigen" als Ariel's von "Aeols Harfen begleiteter Gesang". Nur etwa vor der Seilbrücke wollte mich ein Bangen erfassen, die aber unser Marco Polo klugerweise nicht betreten hat. Das war auch unter andern die lebhafteste Schilderung der ganzen Serie. Das Dankeswort, das Aurel in seinem jüngsten Briefe an mich richtet, zeigt übrigens, wie tief er selbst von dem Bewusstsein der Heilwirkung seiner Ferienthat durchdrungen ist. Endlich sei noch billig ausgesprochen, dass mir die Briefe in weniger monotonen Weise als Elek's vorgelesen und eine gute Karte vor mir, wahrscheinlich besser gefallen haben würden. Den Versuch der Edition empfehle ich auf alle Fälle; wiese die Allg(emeine Zeitung) sie zurück, so öffnet ihr die bereits geschehene den Zugang zu einer oder der andern Monatschrift. - In der Liste sind die von mir Beteiligten roth angestrichen; Hunfalvy²⁴² nicht ad personam wohl aber die von ihm geleitete Anstalt. Bacher als Abonnent der Allg(emeinen Zeitung) dachte ich umgehen zu dürfen. Die Liste verstehe ich aber nicht, nämlich ob sie nur die direkt aus Lahore oder auch die durch dich zu Betheiligenden enthalte."

•86 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1889. nov. 9. (Ms 1067/269)

"Carl Harkányi und Frau lasen die Kaschmir-Reise mit Interesse und erzählten mir, dass Hampel²⁴³ (Pulzsky's Tochtermann) mit

Ihnen über Aurel sehr anerkennend gesprochen und er namentlich Trefort's Apotheose sehr rühmlich erwähnt habe. Ich erinnere mich nicht, ob du ein Exemplar im Auftrage Aurel's an den Genannten geschickt habest; ich würde es thun, wenn es noch nicht geschehen ist."

- 87 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1889. dec. 18. (Ms 1067/271)

"In Aurel's Schreiben vom 18/XI wirst du die Beantwortung meiner an ihn gerichteten heikle Frage ebenso befriedigend finden wie ich, weil wenigstens für mich daraus hervorgeht, dass unser Philologe neben schwärmerischen kindlichen Pletät in diesem Falle praktisch das Richtige getroffen hat; wobei freilich zu bemerken ist, dass die ungestrafte Handhabung der unschuldigen Lüge eben nur im Ostindischen Hinterlande, vielleicht schon in Bombay nicht, gewiss aber in keiner deutschen Universitätsstadt möglich gewesen wäre. Das richtige Abschätzen der Lokalverhältnisse ist es eben, was ich an seinem Verhalten lobe."

- 88 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1883. ápr. 10. (Ms 1067/128)

"Aurel braucht dir vorläufig keine Sorge zu machen, er "ist sich des rechten Weges wohl bewusst", aber wenn die Lehrzeit vorüber sein wird, wenn die Prosa des Lebens sich in ihrer ganzen protzigen Unerträglichkeit vor ihn stellen und den ganzen Menschen in ihm in Aufruhr bringen sollte, dann erst könnten Konflikte zu Tage treten, die zu Besorgniss Anlass gäben. Ich denke nicht gern darüber nach, weil die Sache in diesem antisemitischen Tohu Bohu nicht aus zu denken ist."

- 89 H.I. levele St.E.-höz, utóirat, 1889. máj. 24. (Ms 1067/256)

"M. Müller²⁴⁴ erwähnte als einen günstigen Eigenschaft Aurel's seine Armuth, das praedicat der paupertas war aber unleserlich; anfänglich für laeta-fröhlich später nach einer Stelle in Horaz' Satyren für saeva-grausam oder strenge gehalten, fand ich die rechte Lesart erst durch Juvenal: saeva paupertas will sagen besonnene nüchterne Armuth, die dem pontischen Gelüste feindlich gegenüber stehe."

- 90 H.I. levele St.E.-höz, utóirat, 1890. jan. 4. (Ms 1067/274)

"Aurel's Janubrief ist vorzüglich zu lesen. Bei Gelegenheit der nächsten Büchersendung schicke ich die hier befindlichen Briefe Aurel's zurück, es wäre denn, dass du anders verfügtest."

- 91 H.I. sorai St.E.-höz, széljegyzet, 1890. febr. 10. (Ms 1067/276)

"Vorige Woche schrieb ich an Aurel. Sein Janubrief sowie die vom Salzberge las ich mit Vergnügen und Interesse."

*92 St. A. leleve H.I.-hoz, Lahore, 1890. febr. 10. (Ms 1069/134)

"Theuerster Onkel, Mit wahrer Bestürzung ersehe ich aus dem Calender dass ich die Zeit, welche diese Zeilen benöthigen um in Ihre Hände zu gelangen, allzu genau berechnet habe, und dass daher meine Glückwünsche zu Ihrem Geburtstag in der Gefahr stehen, statt am Sonntag, dem 3. März ein-zwei Tage post festum einzutreffen. Vor allem wünsche ich daher guten Wind und schnelle Fahrt dem Schiffe das meine Wünsche zu Ihnen trägt, damit unter den Gratulanten auch ich mich pünktlich in Ihren lieben Räumen einfinden möge. -

Was ich Ihnen an diesem Festtag aus ganzer Seele wünsche, ist nur das, was ich tagtäglich vom Geschick erbitte: dass Sie uns noch auf ungezählte Jahre in ungestörtem Wohlsein erhalten bleiben mögen, dass Sie an Ihren lieben Kindern und übrigen Lieben stets nur erneute Freude erleben mögen. Von Ihrem Befinden haben mir während des heurigen Winters die Briefe aus der Heimath nur Gutes berichtet, und so gebe ich mich der freudigen Hoffnung hin dass Sie auch Ihren Geburtstag, umgeben von all den Lieben, die in Ihnen das theuere Familienhaupt verehren, in Behagen und mit frohen Gefühlen begehen werden. Dass unter den Gratulanten so viele Theuere fehlen, die Ihnen so nahe gestanden, möge Sie nicht um die frohe Stimmung, die ein solcher Tag erhelscht, bringen. -

Die Schilderung des l. Elek von der Ausbreitung der Influenza in unserem Familienkreise macht dass ich um so dankbarer für die Vorsehung bin, die Sie von diesem bösen Gast verschont hat. In Indien scheint er noch nicht Fuss gefasst zu haben; vielleicht weil ihm das eingeborene Fieber keinen Platz gönnen will. Trotz angestrenzter Arbeit und mangelnder Erholung bin ich seit meiner Rückkehr nach Lahore in bester Gesundheit geblieben. Körperliche Bewegung die ich tagtäglich im Sattel nehme, trägt dazu das Ihrige bei, um aber täglich mich durch eine Stunde von Tennis-spiel auf den Rasen des Lawrance Parkes zu erfrischen, wie es andere thun, auf deren Schultern weniger Arbeit lastet, dazu fehlt mir leider die Zeit. Wir hatten am Anfang des Februar recht kühle Morgen, 4-5° Réaumur um 7 Uhr früh. Jetzt wird es aber leider schon wärmer. Immerhin ist das Clima bis Ende April sehr angenehm für gesunde Leute. Dass ich ihm bisher gut stand gehalten habe, sah ich diesen Winter. Während die meisten Collegen in dicken Winterröcken und bei flackerndem Kaminfeuer vorfangen, sass ich mit Behagen bei offenen Thüren und habe überhaupt in meinen Zimmern kein Feuer gehabt. -

Gegenwärtig nimmt mich die Examenarbeit ganz gehörig in Anspruch, und an vielen Tagen habe ich vom 8 Uhr Morgens bis sechs Uhr Abends ohne Unterbrechung gearbeitet. Wenn ich dann nach einem kurzen Ritt heimkehre, finde ich Pandit Gövind Kaul²⁴⁵ mit dem allmählig anwachsenden M.S.Catalog der Jammuer Bibliothek²⁴⁶ vor, und finde in den Untersuchungen, die das Arrangement und die Sichtung dieses Materials beansprucht,

geistige Erholung von den Bureaugeschäften. Im April wird zum Glück in den letzteren der Druck geringer.

Wie ich mich in der Aussicht auf den Besuch in der Heimath freue, kann ich kaum sagen. Möge ich nur alle Lieben und Theuersten, die mir geblieben sind, gesund antreffen, und das Zukunftsbild das Sie im vorigen Jahr am 6. März von der Rückkehr des verlorenen Sohnes entwarfen, sich zum Theil wenigstens verwirklichen. Das Vaterhaus steht mir ja leider nicht mehr offen, und der Geburtstag meines einzigguten Papas, den ich übermorgen feiern sollte, ist zu einem schmerzlichen Gedenktag geworden.

Jetzt aber drängt mich die nahe Stunde des Collegiums zu schliessen. Mögen Sie Ihr Geburtsfest in bester Gesundheit und umgeben von den Liebeszeichen der Ihrigen Begehen, und mir verzeihen, dass ich mich erst am Nachmittag einfinde da die meisten Gratulanten sich schon verabschiedet haben. Mein Weg ist ja auch der weltste. -

Es umarmt Sie mit herzlichsten Wünschen für Ihr neues Lebensjahr in innigster Liebe Ihr Aurel."

- *93 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1890. márc. 5. (Ms 1067/277)

"Nicht zu vergessen, dass gegen Abend Aurel's Brief eintraf, der am 10 febr. geschrieben, folgende Daten auf dem Umschlag aufwies: Lahore 11 febr. Bombay 14. Seaport Offices 14. Brindisi 1 Mart. Über diese vom Absender nicht erhoffte Pünktlichkeit war ich sehr erfreut."

- *94 St.A. levele H.I.-hoz, Lahore, 1890. márc. 7. (Ms 1069/135)

"Theuerster Onkel, Ich kann die Gelegenheit nicht vorbeigehen lassen, Ihnen ein paar Zeilen zu senden und Ihnen zu sagen, dass ich den gestrigen Tag im Geiste bei Ihnen gefeiert habe.

Wenn ich nur schon dessen ganz sicher wäre, dass Sie den Tag in Behagen und bei guter Stimmung verlebt haben. -

Ich sehne mich sehr nach Ihren Nachrichten; denn Sie könnten mich mehr als alle anderweitigen Berichte über Ihr Befinden beruhigen. In Ihren Briefen finde ich auch die meiste Auskunft über Alles auf die Familie bezügliche was mich so lebhaft interessirt und worüber ich jetzt doch nur selten etwas höre. - Mit Arbeit bin ich mehr als je überhäuft; grössere Vertrautheit mit den Geschäften verminderte bisher nicht die zu Ihrer Bewältigung nöthige Zeit. Im Gegentheil, ich glaube alle meine kleinen Reformen haben die Last nur vermehrt, was übrigens die allgemeine Erfahrung in indischer Administration ist. - Das Wetter ist warm wie daheim im Mai, alle Rosenhecken in vollster Blüthe.

Bitte grüssen Sie alle Ihre werthen Freunde, die meiner vielleicht gedenken. Im Herbst, hoffe ich, treffe ich die meisten wohl daheim an.

Tercsi (Hirschler leánya) und die Ihrigen grüsse ich bestens. Bleiben Sie gesund und seien Sie mit innigstem Gruss umarmt, von Ihrem Aurel." (Hasonmása a 107. lapon!)

- 95 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1890. ápr. 17. (Ms 1067/278)
 "Die Allg(emeine Zeitung) hat Reiseberichte aus Kleinasien von jenem Grafen Lanskorovsky, den Aurel kennen lernte, du solltest ihm die Blätter einsenden oder aufbewahren."
- 96 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1890. febr. 22. (Ms 1069/69)
 "Wie wir uns schon auf Aurels fast sicheren Besuch freuen, kannst du dir vorstellen, und wird er ja ganz gewiss auch dich wo du immer sein magst, aufsuchen. Seinen letzten Brief mit einer sehr anziehenden Beilage füge ich dem Pakete bei." -
- 97 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1890. márc. 31. (Ms 1069/71)
 "Es ist eine wahre Schande, dass ich dir in der Anlage nicht weniger als vier Wochenberichte Auréls zu communiciren habe, die ich immer wieder in der Absicht dir zu schreiben zurückbehielt, und musst du dir nur halber die "Schuld" an der Verzögerung beimessen, indem du deiner 1. Epistel vom 5 ds. zehn Tage später die noch um so viel reichere folgen liessest..." "Die Besprechung von Aurels Opusculum in Zarncke's²⁴⁷ Zentralblatt ist mir S. Z. von Lahore aus geworden, und wünschte ich nur, dass der arme Kerl Zeit fände wieder etwas für seine Wissenschaft zu thun, woraus doch einzig und allein Befriedigung für ihm fliessen kann. In dieser Beziehung gereichen mir die beifolgenden Druckseiten zu hoher Freude und die bequeme Form der Veröffentlichung durch Abdruck eines Schreibens an Bühler²⁴⁸ lässt noch Weiteres in dieser Art erhoffen. Dr. Fischer's²⁴⁹ wohlgemeinte Zeilen wirst du vielleicht auch Aurél zukommen lassen? Ich retournire sie anbei mit bestem Danke und übermittle dir, für heute schliessend, die innigsten Grüsse. . ."(1890 ápr.3-án)
 "... die Einbegleitung der beifolgenden, auch dich hochofrenden Nachrichten Auréls und die Anzeige, dass wir uns sehr wohl befinden..."
- 98 H.I. levele St.E.-höz, Gleichenberg, 1890. jún. 8. (Ms 1067/283)
 "Wäre auch nur Aurel schon in Europa, ich denke stündlich daran."
- 99 H.I. levele St.E.-höz, Mátyásföld, 1890. szept. 3. (Ms 1067/286)
 "Ich ärgere mich beinahe darüber, dass Aurel so viele Tage fern von dir weilt, darf es ihm jedoch nicht verdenken und wünsche nur, er möge im kommenden zweiten Exil die in England und Deutschland verbrachten nicht als vergeudet beklagen."
- 100 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1890. szept. 9. (Ms 1069/75)
 "... steht jedenfalls fest, dass wir die letzten Septembertage und die beiden ersten des October, bis Aurels Abreise, mit dir und ihm vereint verbringen werden." .. "Auréls Reise nach England

hatte hauptsächlich seine neuerliche Insinuirung bei Sir Henry Rawlinson¹⁸¹ zum Zwecke, von dem er ein warmes Empfehlungsschreiben an Sir Alfred Lyall¹⁸², den Bruder seines Regierungschefs und Gouverneur der Nordwestlichen Provinzen, zu erlangen hoffte; leider wird aber dies durch das beifolgende schreiben des ersteren vereitelt, und wird es wohl kaum gelingen das Angestrebte auf schriftlichem Wege zu erreichen wenn auch R(awlinson) ungeachtet seines bedenklich hohen Alters noch immer das vollste Interesse an Orientalischer Forschung bekundet. Bei Auréls Lieutenantgouvernor Sir James Lyall soll dies nur in geringem Masse der Fall sein, und so will er auf diesen durch den poetisch veranlagten und schriftstellerischthätigen Bruder einwirken, zu dem ihm eben Rawlinson den Weg bahnen sollte. - Die Tour über Berlin, wo Aurel überdies den dortigen Professor und früheren Fachgenossen Geldner¹⁸³ antraf, war mit Rücksicht auf das raschere Tempo der Courierzüge kein Umweg, wohl aber der Aufenthalt in Ostende insoweit von Überfluss, als er ja mit Helene und den Ihrigen nun auch in London beisammen ist und der obige Abstecher den dir wohl schon bekannt gewordenen Unfall zur Folge hatte, dass einer seiner Koffer durch Unvorsichtigkeit der Manipulanten bei der Einschiffung zuerst vergessen und dann in der Hast ins Wasser geworfen wurde, aus dem nur mit Mühe herausgefischt werden konnte. Ganz abgesehen von dem Schaden an seiner Toilette, war da mehr Glück als Verstand dabei, denn der Koffer enthielt die sonst für ewig verloren gewesene und nur wenig laedirte Handschrift der Rajatarangini, die er als Unicum und obendrein nichteinmal ihm gehörig - wenn er auch nicht willens ist sie den Kaschmirischen Besitzern zurückzugeben - nicht aus der Hand hätte geben dürfen, und so bleibt nur zu beklagen, dass er, da er leichtsinnig genug war das Gepäck nicht einmal zu versichern, an Stelle beanspruchten Schadenersatzes von Ft. 1700. - bloss Ft. 6.-pr. Kgm, d.h. ca Ft. 250 erhält." -

- 101 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1890. okt. 8. (Ms 1069/76)

"Gestern Abend glücklich heimgekehrt ... und wurden heute durch das beifolgende Telegramm Auréls erfreut, das auch dir zur willkommenen Beruhigung dienen wird."

- 102 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1890. okt. 11. (Ms 1067/287)

"Besser wenig als nichts, denke ich, und da auch du dich mit einem "Wörtchen" zu begnügen erklärst, danke ich vor allem für die eingeschickten Telegramme und Wünsche mit Euch dem Seefahrer glückliche Landung. Mit Eurer Abreise ist es um mich her noch stiller geworden, als es bis dahin schon war..."

- 103 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1890. okt. 23. (Ms 1069/77)

"Ich hoffe, mein Theurer, dich durch das Telegramm von Sonntag nicht allzusehr erschreckt und hinterdrein ebenso erfreut zu

haben, als es unsererseits bei Empfang des lakonischen "Angelangt" der Fall war, das uns die Hauptsorge vom Halse schaffte, nachdem Aurél schon aus Brindisi das Schwinden des ominösen Katarrhs meldete und desselben in seinen beifolgenden Blättern gar keine Erwähnung mehr thut."

- *104 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1890. okt. 19. (Ms 1067/287)

"Dr. Pollak¹⁸⁵ war eigens da um mir für Aurel's Besuch zu danken, dein Brüderchen hatte ihm förmlich angethan. "Die Kinder die hören es gerne."

- *105 H.I. levele St.E.-höz, Bp., 1890. okt. 29. (Ms 1067/288)

"Von Aurel habe ich eine Karte "vor Aden" vom 13. Ich schrieb ihm vorige Woche..."

- *106 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1890. nov. 12. (Ms 1069/78)

"Anbei mein Theurer, die mir gestern gewordenen (!) Nachrichten Auréls aus Bombay, Mount Abu und Lahore, denen ich ein älteres Schreiben vom Bord der Imperatrix beifüge, und erscheint somit das ganze Reisenunternehmen mit Aurels gewohntem Glücke bis auf das I. Tüpfelchen programmgemäss abgeschlossen. Wenn nun noch obendrein seine auf die Bombayer Professur gerichteten Hoffnungen der Realisirung erheblich näher gerückt scheinen, so dürfen wir uns in Hinsicht auf seine weitere indische Existenz den freundlichen Erwartungen hingeben."

- *107 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1890. dec. 13. (Ms 1069/80)

"Von uns, inclusive London und Lahore, ist nur Gutes zu berichten"... "Auréls Briefe (mit der gewichtigen, bereits capitalisirten Bellage) werden dir Vergnügen machen;"

- *108 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1891. jan. 10. (Ms 1069/81)

"Die Hetze in der ich mich befinde, hat auch das Zurückbleiben von Auréls inliegenden Briefen verschuldet, die dir gleich der unter X (Kreutzband) abgehenden Zeitung, gewiss Vergnügen machen werden. - Durch den dortigen Spediteur Vörös hat er auch eine Theesendung, nebst einigem Krims Krams, zugehen lassen, indess Helene eine wahre Sintfluth von Weihnachtsgeschenken über uns herniedergehen liess."

- *109 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1891. jan. 17. (Ms 1069/82)

"Mit deinen l(ieben) Zeilen, mein Theurer, hast du uns eine grosse Freude bereitet, zu deren Genossen ich auch Aurél mache, indem ich ihm die so lange vermissten trauten Züge mit der dieswöchentlichen Post zugehen liess."

- 110 St.E. levele H.I.-hoz, Jaworzno, 1891. ápr. 9. (Ms 1069/88)
 "Anbel, mein Theurer, die jüngsten Aureliana, mit der Versicherung unseres vollständigen Wohlergehens."
- 111 H.I. levele St.E.-hez, Mátyásföld, 1891. júl. 27 (Ms 1067/300)
 "Den unleserlichen englischen Brief, der mir keine sonderlichen Schwierigkeiten verursacht hat, übernahm Elek zur Rücksendung nach Lahore. Der Genannte war an Odöns statt die letzten zwei Nächte hier aussen..." "Aurel betreffend bin ich wohl immer in Spannung doch aber ein gut Theil ruhiger."
- 112 H.I. levele St.E.-hez, Mátyásföld, 1891. aug. 15. (Ms 1067/303)
 "Von Aurel 16 Juni u[nd] 30 Juni"... (Teljes szövegét l. kötetünk 64. lapján, hasonmás formájában!)

JEGYZETEK

1. Rásonyi László: Stein Aurél és hagyatéka. - Sir Aurel Stein and his Legacy. - Az MTA Könyvtárának Kiadványai. 18. sz., Bp. 1960.
2. Halász Gyulától: Stein Aurél: Indiából Kinába. Harmadik utam Bel-ső Ázsiába. 1913-1916. Angolból ford. Halász Gyula. A szerző rövid életrajzával. Budapest, 1923. Athenaeum. - Halász Gyula: Öt világgrész magyar vándorai. 2. bőv. kiad. Bp. 1937. Grill. 225-240. p. (I. kiadás: 1936). - Halász Gyula: Stein Aurél. - Hatvanadik szü-letésnapjára. Megj. Nyugat, 1922. 1322-1331. p. - Halász Zoltán: Romvárosok a sivatagban. Bp. 1966, Móra Könyvkiadó.
3. Akad. Ért. 1921. 280-281. p.
4. MTAK Kézirattár, ideiglenes növedéknapló: 12/ 1955.
5. MTAK Kézirattára, jelzete: Ms 1067-1069. A levelezésben talál-ható Hirschler Ignáctól 304 db levél Stein Ernőhöz (Ms 1067/ 1-304), Stein Ernőtől 273 db levél Hirschler Ignáchoz (Ms 1068/ 1-183 és Ms 1069/ 1-90). Egyéb családi levelek (Ms 1069/ 91-150), köztük Stein Aurél 4 db levele Hirschler Ignáchoz (Ms 1069/ 132-135). - Az egész levelezés nyelve német.
6. Stein Aurél önéletrajza, gépirásban, sajátkezű javításokkal, az MTAK Kézirattárában lévő Akad. Iratok [=RAL] között, 744/ 1937. sz. alatt.
7. Hirschler Ignác (1823-1891). - Mellszobrának képe a Budapesti Kir. Orvosegyesület Jubiláris Évkönyve, 1837-1937. 176. lapján látható. A szakirodalmon kívül bő életrajza, művei és a róla szó-ló művek felsorolásával: Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái, IV. 900.
8. Ld. Stein Ernő levele Hirschler Ignáchoz, Jaworzno, 1881. máj. 27. (Ms 1068/ 121), mikor nagybátyja Rómából hazaérkezett Pestre: "... wo du eine überaus schmerzlich empfundene Lücke auszufüllen als pater familias wieder einzutreten hast."
9. Rosas, Anton, Edler von, neves bécsi szemorvos. Pécssett született 1791-ben és Bécsben halt meg 1855-ben.
10. Desmarres, Louis-August (1810-1882). Kiváló francia szemorvos; először ő alkalmazta a szivárványhártya-metszést. Rendkívüli kéz-ügyesség párosult benne a betegek iránti nagy szeretettel.

11. Balassa János mellett Markusovszky (v. ö.: "Markusovszky-Társaság"), Bókai János, Semmelweis Ignác, Lumniczer Sándor, Korányi Frigyes.
12. Részletesen leírja a hagyatékban lévő egyik nekrológ (Ms 1069/160).
13. Szürkehályog támadta meg szemét. Ld. levelét Stein Ernőhöz, 1880. aug. 5. (Ms 1067/91).
14. Halász Gyula: Stein Aurél: Indiából Kinába... 7. l.; --: Stein Aurél. Hatvanadik születésnapja alkalmából. Megj. Nyugat, 1922.1323. p. - Halász Zoltán: Romvárosok a sivatagban. 219. p.
15. Mint a levelezésből kitűnik, 1886-ban - esküvője előtt - kálvinista lett, s a keresztségben az Eduard nevet kapta. A levelek címzése ezután: "Eduard Ernst Stein", de a levelekben továbbra is csak az "Ernst" aláírás található.
16. Horn [Einhorn] Ede (1825-1875) 1875-ben valóban államtitkár lett, de még ez évben meg is halt.
17. Medvecký Frigyes (1856-1914), filozófiai író, egy. tan. Pesten. Markusovszky Lajosnak, Hirschler barátjának unokaöccse volt, bizonyára tőle hallotta az életrajzaiban nem szereplő részleteket. Fiatalkori műveit németül írta és "Bärenbach" néven adta ki. Ld. még: Hirschler levele Stein Ernőhöz, 1881. okt. 7. (Ms 1067/103.) Ld. #24. számon.
18. Laube, Heinrich (1806-1884) ez időben a Burgtheater művészeti vezetője. Véleménye szerint a "Grafenkind" "In Geist und Gesinnung sehr angenehm, in vorliegender Form jedoch nicht für die Bühne".
19. Bauernfeld, Eduard (1802-1890) bécsi színműíró. Azt ajánlja, hogy a drámát 5-ről 3 felvonásra vonja össze, majd újabb átdolgozást kíván. (Ernő levele 1873. ápr. 23.)
20. Generalsecretair der Kohlengewerkschaft zu Jaworzno.
21. Ms 1069/26.
22. Ms 1069/71.
23. Rückert, Friedrich (1788-1866) a Mahabhárata részelt már 1828-ban, Firduszi Sahname-ját 1839-ben adta ki; a Sakuntala és a Nal und Damjanti 1867-ben, hagyatékából jelent meg.
24. Nálunk Hollósy Simon (1857-1918) festőt foglalkoztatta az indiai művészet és a buddhizmus. Ő hívta fel ezekre Baktay Ervin (1890-1963) figyelmét. Hollósy József (szül. 1860), a festő öccse, fordított is németből Buddha életéből. Madách fia, Aladár (1848-1908) is vonzódott a buddhista tanításokhoz. Minderről érdekes dokumentumok találhatók. Hollósy Istvánnak (szül. 1853) a MTAK Kézirattárában őrzött hagyatékában (Ms 5233/1-43). Hopp Ferenc (1833-1919) is gyűjtött már ezidőtájt keletázsiai emlékeket, melyek a mai múzeum alapját képezik.

25. 1877. febr. 28. (Ms 1067/59).
26. Ms 1067/129.
27. Kaegi, Adolf Rigveda fordítása 1875-ben jelent meg.
28. Roth, Rudolf von (1821-1895) az ind filológiában új utat nyitott. A véda stúdiumok megalapítója. Mellette lesz Stein Aurél docens 1883. májusában letett doktorátusa után, 21 éves korában.
29. Benfey, Theodor (1809-1881) német szanszkrit-kutató és összehasonlító nyelvész.
30. Bernardin de Saint-Pierre (1737-1814) világhírű idyllje 1784-ben jelent meg. "Le malheur ressemble à la Montagne Noire de Member, aux extrémités du royaume brûlant de Lahore; tant que la montez, vous ne voyez devant vous que de stériles rochers; mais quand vous êtes au sommet, vous apercevez le ciel sur votre tête, et à vos pieds le royaume de Cachmire" (Ms 1069/65).
31. József Károly Lajos főhg. (1833-1905) cigány nyelvtana Romane Sziklaribe Csibákero címen 1888-ban jelent meg, Ponori Thewrewk Emil (1838-1917) filológus, bp.-i egy. tan. bevezetésével.
32. Ponori Thewrewk Emil ajánlására választotta meg a Budapesti Philológiai Társaság 1898. márc. 9-i ülésén Stein Aurélt rendes tagjává.
33. Stein Aurél megleghangú megemlékezést írt P. S. Allen halálakor, melyet a Times - bár igen késve érkezett meg Ázsiából - közölt. Ld. Stein Aurél levelét Balogh Jenőhöz, 1933. szept. 28. (Akad. Iratok. 400/1933); hasonmása kötetünk 37. lapján.
34. Balogh Jenő (1864-1953) ekkor az Akadémia főtitkára volt, állandó levelezésben állt Stein Auréllal. A levelek egy része megmaradt az Akad. Iratok közt, az MTAK Kézirattárában.
35. Saint-Beuve, Charles (1804-1869) francia költő és kritikus. Ld. Stein Ernő levelét Hirschler Ignáchoz, 1890. okt. 23. (Ms 1069/77) és Hirschler levelét, 1890. okt. 29. (Ms 1067/288).
36. Robert Browning (1812-1889) Ld. Stein Ernő levelét Hirschlerhez, 1890. nov. 12. (Ms 1069/78).
37. Stein Ernő Hirschlerhez, 1888. szept. 24. (Ms 1069/64).
"Papás beneidenswerte fanatische Zuversicht."
38. Stein Ernő Hirschlerhez, 1879. máj. 7. (Ms 1068/101).
"Stimmungsmensch".
39. Stein Ernő Hirschlerhez, 1886. máj. 3. (Ms 1069/15).
40. Ld. leveleit Stein Aurél hagyatékában, az MTAK Keleti Gyűjteményében.
41. Akad. Iratok, 444/1930 és 1135/1934.

42. Stein Ernő Hirschlerhez, 1882. jan. 27. (Ms 1068/123) : "die geistvolle, lebenslustige Mutter."
43. Stein Ernő Hirschlerhez, Aranyos, 1884. aug. 26. (Ms 1068/169).
44. Ms 1069/117-118 és 1069/119-130.
45. Stein Ernő Hirschlerhez, 1888. febr. 18. (Ms 1069/44): "unser heimgegangener Guter Geist, unser Schutzengel" "... die sich ewig für die Ihrigen in Sorgen verzehrende ..."
46. Ebben az időben éppen a jaworznói üzem is nagy veszteséget szenvedett, s ez csökkentette Stein Ernő jövedelmét.
47. Stein Ernő Hirschlerhez, 1886. máj. 17. (Ms 1069/18). "ihrer Erwerbslosigkeit... Aurels unproduktiver Studiengang".
48. Stein Aurél hagyatéka az MTAK Keleti Gyűjteményében.
49. Drezdából, 1876. márc. 2. (Ms 1069/132) Vö. *16; Lahore-ból 1890. febr. 10. (Ms 1069/134) Vö. *92; magyar ford.: Magyar Tudomány, 1968. júl-aug. 522 p.
50. Stein Ernő Hirschlerhez, 1888. szept. 24. (Ms 1069/64).
51. Stein Aurél önéletrajza, gépirással, autográf javítással (3. p.) az MTAK Kézirattárában, Akad. Iratok, 744/1937.
52. "die Wochenberichte Aurels."
53. Hirschler levele Stein Ernőhöz, 1889. máj. 24. (Ms 1067/256).
54. Rásonyi László: Stein Aurél és hagyatéka. 6. p.
55. Arrianos, Flavius (szül. az I. évsz. végén) történetíró. Munkája: Anabasis. Napóleon is ugyanezen olvasmány hatására akart Indiába menni.
56. Festschrift zur 700-Jahr-Feier der Kreutzzschule. 1926. 61-71. p. Magyar ford. Halász Gyula: Nagy Sándor nyomdokain Indiában. Bp. é. n. Magy. Földr. Társ. Kvtára.
57. Fasori evangélikus gimnázium. /Ma: Gorkij fasor/.
58. Igy Böhm Károly (1846-1911) kolozsvári egy. tan., filozófus; Elischer József (sz. 1843) később tanker. főigazgató; Fröhlich Izidor (1853-1931) az elméleti fizika tanára a Bp.-i egyetemen, akadémikus; Lehr Albert (1844-1924) a kiváló Arany János kutató, akadémikus, stb.
59. Akad. Ért. 1921. 281. p.
60. Akad. Iratok közt.
61. Müller, Friedrich (1834-1898) bécsi egy. tan., az MTA külső tagja.
62. Hartel, Wilhelm lovag (1839-1907) osztrák klassz. filológus és politikai, volt közoktatásügyi miniszter, az osztrák Akadémia elnöke.
63. MTAK Keleti Gyűjtemény.
64. 1880. nov. 28. (Ms 1069/133). Magyar ford.: Magyar Tudomány, 1968. júl-aug. 520. p.

65. Róma, 1880. nov. 14. (Ms 1069/125).
66. Roth, Rudolf von, (1821-1895) indológus, a Védák és az Aveszta kutatás számára új utakat tört. Lásd még a 28-as jegyzetet.
67. Ms 1068/118.
68. Ms 1068/119.
69. Schleicher, August (1821-1868) német filológus. Itt említett műve Stuttgartban, 1860-ban jelent meg.
70. Bühler, Georg (1837-1898) Bombayban volt egyetemi tanár, mikor egészségi okokból állásáról leköszönt, Bécsbe hívták meg az egyetemre, 1881-ben.
71. Goldziher Ignác (1850-1921) Bp.-i egy. tan., híres orientalista, Hirschler Ignác barátja.
72. 1883. nov. 2. (Ms 1067/135).
73. Gutschmid, Alfred báró (1835-1887) különösen a keleti őskor és a hellenisztikus kor történetét kutatta.
74. On the history of the Sahis of Kabul. - Festgruss an Rudolf von Roth, Stuttgart, 1893. 200-222. l.
75. Ms 1068/43.
76. Annál nagyobb a család ámulása az Ázsiában véghezvitt pompás turista teljesítmények felett. "Der lange verkannte Zimmerhocker," írja Hirschler Ignác 1889. nov. 1-én (Ms 1067/268).
77. Stein Ernő levele Hirschlerhez, 1884. júl. 23. (Ms 1068/166).
78. Stein Ernő levele Hirschlerhez, 1885. júl. 28. (Ms 1068/181).
79. Gondoljunk csak az angol Landor, Henry Savage-re (1865-1924), aki 1897-ben vezetett minden tekintetben rosszul előkészített expedíciót Tibetbe. Saját vízfestményein láthatjuk, hogy kötél nélkül kapaszkodnak végig a merőlegesen felnyúló sziklafalon. Tudományos eredményt nem is ért el sokat, inkább érdekesen leírt életveszélyes kalandjai tették ismertté nevét. (In the Forbidden Land; an account of a journey in Tibet. London, 1898. Németül: Leipzig, 1905. Hét kiadást ért meg.)
80. Sterne, Lawrence (1713-1768) angol író: The Life and Opinions of Tristram Shandy c. pedagógiai regényét 1759-ben kezdte írni és élete végéig írta.
81. 1883. okt. 22. (Ms 1068/154).
82. Pestalozzi, Johann Heinrich (1746-1827) nagyhatású svájci pedagógus.
83. Ms 1067/112.
84. Hagyatékában, az MTAK Keleti Gyűjteményében, 1887-től kezdődően.

85. Marco Polo (1254–1323) velencei kereskedő. Apjával és annak fivérével járt a mongol fennhatóság alatti Kínában. 1295-ben tértek haza. Jegyzetei alapján már Európában készítette el útleírását. Magyarul is megjelent "A nagy kán birodalmában" címmel. Ép. 1943. Officina.
86. Hszüan-cang a VII. század 30–40-es éveiben járt itt, mint zarándok.
87. Hoernle, Rudolf (1841–1918) angol orientalista, a kalkuttai mohamedán egyetem igazgatója.
88. Levele Stein Ernőhöz, 1882. okt. 24. (Ms 1067/114). Vö. *26.
89. Levele 1870. máj. 5. (Ms 1068/20).
90. Politzer Ádám (1835–1920) fülorvos, magyar származású bécsi egy. tanár.
91. Stein Ernőhöz 1881. okt. 7. (Ms 1067/103). Vö. *24.
92. Stein Ernő Hirschlerhez, 1890. okt. 23. (Ms 1068/77): "ominóser Katarrh."
93. Az MTAK Kézirattárában, az Akad. Iratok közt őrzött Stein Aurél féle levelekben, 1928-ban, Balogh Jenő felterjesztéseiben, 121/1927. sz. alatt. Összefoglalóan ír róla Rásonyi László: Stein Aurél és hagyatéka c. művében, 31–34. l.
94. A halál is expedíció közben éri utól, 80 éves korában, Kabulban (1943. okt. 26-án), ott is van eltemetve. – Halász Gyula, Stein Aurél hatvanadik születésnapjára írt cikkében (Nyugat, 1922) élenken írja le, hogy a nagy kutató mozgékonyaságával és frissességével inkább negyven évesnek látszik, mint hatvannak.
95. Rónai Horváth (Szvetits) Jenő (1881–1950) történész, katonai író.
96. Halász Gyula: Öt világgrész magyar vándorai. 228. p.
97. Ms 1067/162.
98. Apulejus, Lucius (sz. 125-ben) tudós római rétor és író, Metamorphosis vagy De asino aureo c. művének egy fejezete Amor és Psyche híres epizódja, Zephyros a nyugati szél megszemélyesítője.
99. Ms 1067/179 és Stein Aurél naplóbejegyzése 1887. jan. 7. (MTAK Keleti Gyűjteményében).
100. MTAK Kézirattárában lévő Akad. Iratok közt találjuk Stein Aurél jegyzékeit, hogy kiknek kíván meghívót küldeni. (599/1929, 400/1935 és 1135/1934).
101. Trefort Ágoston (1817–1888) 1872-től haláláig közoktatásügyi miniszter volt.
102. Ms 1067/138.

103. Markusovszky Lajos (1815–1893), akiről már többször volt szó – 1867–1892 közt a Közoktatásügyi Minisztériumban az orvosi, majd az összes egyetemi ügyek előadója volt. A magyar orvosi oktatás modern irányba terelése az ő érdeme. Az MTA tiszteleti tagja 1888-tól. Mellszobra a róla elnevezett téren áll, az orvosi egyetem épületével szemben.
104. Budapesti Szemle, 1885. C. VIII. 365–383. p. – Ötven év múlva, mikor a már világszerte ismert és tisztelt Stein Aurélnak Budapesten tartott előadását közli "Az indo-perzsa határvidékek: ősi történetük a földrajzi és újabb kutató utazások megvilágításában" (Bp. Szle, 1935. 1–22. p.) címmel, Balogh Jenő főtárgy a szerkesztővel folytatott levelezésében büszkén emlékszik meg erről a jubileumról. (Akad. Iratok 400/1935).
105. Főrendiházi taggá történt kinevezése. 1878-ban már vaskoronarendet kapott.
106. 1886. febr. (Ms 1069/5).
107. Zendwörterbuch, Zendisches Wörterbuch, a levelek többször említik, de művei jegyzékében sem szerepel ilyen, hagyatékában sem található, csak: "Untersuchungen über die Zendische Nominalflexion!" című írás.
108. Pulszky Ferenc (1814–1897) politikus, író, archeológus.
109. "Hindukusch und Pamir in der iranischen Geographie." Megjelent: Berichte des internationalen Orientalischen Congresses, 1886. II. 1080–1084. p.
110. 1886. nov. 17/18 (Ms 1069/27). "Die Sorge um Aurel wird durch sein festes Auftreten einigermaßen beschwichtigt."
111. 1886. dec. 6. (Ms 1067/194). "An Aurels neuer Lage gefällt mir zum wenigsten dass er wieder so weich gebettet ist." "Feuer lodert auf wenn man es schürt."
112. 1887. ápr. 17/18. (Ms 1069/32).
113. 1887. júl. 11. (Ms 1067/211).
114. Darmesteter, James (1849–1894), francia orientalista, a párisi Collège de France tanára. E levélből csak egy mondatot ismerünk Stein Ernő márc. 1-i leveléből (Ms 1069/30), hibásan: "je suis heureux de voir qu'elles (!) nos études communes ont trouvé à Buda-Pesth un représentant capable de les faire avancer rapidement."
115. Eine Ferienreise nach Srinagar, Kashmir. 32. p. "Die Trauerkunde hält mich in dauernder Bewegung, denn ich sehe in dem Verewigten einen Gönner hinscheiden, ohne dessen werththätige Unterstützung ich gewiss nicht so leicht meine Studien vollenden, meinen gegenwärtigen Wirkungskreis erlangen hätte können... Solange ich lebe, werde ich dem hochsinnigen, für alles Schöne und Gute begeisterten Manne, der mir stets mit so zu Herzen gehender Freundlichkeit begegnete, ein tief dankbares Andenken bewahren."

116. Jakab Elek (1820-1897) orsz. levéltárnok, történetíró, akadémikus.
117. Bálint Gábor (1844-1913) orientalista nyelvész, később kolozsvári egy. tanár. Széchenyi Béla ázsiai expedíciójából útközben kivált. Utazásaiban az Akadémia támogatta.
118. Akad. Iratok, 411/1912.
119. Akad. Iratok, 494/1899.
120. Kinevezése a calcuttai "Madrash" mohamedán egyetem igazgatójává, Hoernle (ld. a 87. sz. jegyzetet) nyugalomba vonulása után. Akad. Iratok, 494/1899.
121. Akad. Iratok, 444/1930.
122. Akad. Iratok, 460/1932.
123. Akad. Iratok, 460/1932.
124. 1895-ben, Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác ajánlatára. Ld. Tagajánlások, 1895; Akad. Ért., 1896. 669. p.
125. Ezt hangoztatta 1896-ban, mint az IZRAEL Landeskongresszus elnöke is.
126. Ms 1068/16.
127. Munkácsyról azt írja, hogy mikor Mozartját festi, nem kapott a zeneköltőről arcképet, és Schiller arcát használta modellként. (1886. máj. 17. Ms 1068/18).
128. Than Mór számára, nagy történelmi kompozíciójához ő szerezte meg Habsburg Rudolf arcképét, igaz, csak színnyomatot sikerült kapnia. (1873. jan. 21. Ms 1068/29).
129. Dr. Gergely Pál szíves közlése, aki az előadás alatt a képek vetítését intézte.
130. Fábry Károlyt atyai pártfogásába vette már régebben. Leydenben J. Ph. Vogl indológiai intézetében szerzett neki helyet, de minthogy itt állandó alkalmazást nem kaphatott, 1932-ben magával vitte, hogy legalább ideiglenes jövedelme legyen. (Január 20-i levele: Akad. Iratok, 460/1932). Majd máj. 21-én, Konstantinápolyból hosszabban ír róla: Fábrynak nehezebb, mert családját is el kell tartania. (Akad. Iratok, 460/1932). Fábry Indiában élt, nemrég halt meg.
131. Ami megmaradt a levelekből, az Akad. Iratok közt található. Sok elveszett a második világháború folyamán.
132. Akad. Iratok, 411/1912.
133. Akadémiai székfoglalóját is a hunokról írta: "A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése" címen. Megj. Bp-i Szle, 1897. aug. Később rövid bevezetéssel angolul; "White huns and kindred tribes in the history of the Indian north-west frontier." Indian Antiquary, 35. (1905) 73-87. p.
134. Gr. Károlyi Gyula külügyminiszterhez és gr. Klebelsberg Kunóhoz, 1930. febr. 24-én (Akad. Iratok, 121/1931). Stein Aurél ekkor kapta meg a II. oszt. Magyar Érdemkeresztet és Csillagot.

135. 1937. dec. 13. (Akad. Iratok, 744/1937).
136. Stein Aurél magát Balogh Jenőhöz, 1935. jan. 24-én írt levelében "anglikán-reformátusnak" nevezi. (Akad. Iratok, 400/1935).
137. Az MTAK Kézirattárában lévő Akad. Iratok közt igen sok levél vonatkozik Stein Aurélnak az Akadémia által kiadott műveire. Ld. ezek közt.
138. Halász Zoltán: Romvárosok a sivatagban, 15. p. Így ír: "1887-ben merész lépésre szánta el magát: hajójegyet váltott Indiába..."
139. Hogy a család a takarékossgot mily szigorúan veszi, ez apró mozzanatokból látható. Ilyen pl. amikor kifogásolják, hogy Aurél olyan levélpapíron ír haza, melyre rá van nyomtatva a neve. Aurél mentegetőzik (levele Hirschler Ignáchoz, Vö. #16), hogy mikor névjegyet nyomtatott, neve véletlenül rákerült a levélpapírra. - Kétségtelen, hogy a takarékossgot igazán megtanulta. Megállapították életrajzírói, hogy soha még oly kevés pénzzel ekkora és ily eredményes expedíciókat nem valósítottak meg, mint ő.
140. Ms 1069/30.
141. Darmesteter, James, ld. a 114. sz. jegyzetet.
142. Rawlinson, Henry, Sir (1810-1895) Indiában volt katona, diplomata és tudós. A behisztáni felirat és az ékírás megfejtője. Londonban a British Museum kurátora volt. Az MTA kültagja.
143. Rásonyi László: Stein Aurél és hagyatéka, 8. l.
144. Hagyatékában, az MTAK Keleti Gyűjteményében. Az angol nyelvű bejegyzéseket Rásonyi László fordításában idézzük.
145. Dr. Rost, Reinhold (1822-1896) német származású angol orientalista, a Royal Asiatic Society titkára, majd az India Office könyvtárosa.
146. Sir Monier-Williams (1819-1899).
147. Duka Tivadar (1825-1908) 48-as. honvéd volt, majd mint emigráns Indiában volt orvos, azután Londonban élt. Ő kutatta fel Kőrösi Csoma Sándor emlékeit és megírta életrajzát angolul: Life and Works of Alexander Csoma de Körös. London, 1885. Az MTA tiszteleti tagja volt.
148. Stein Aurél írta meg életét önéletrajzi feljegyzései alapján (melyeket az MTA-nak ajándékozott. Ld. Berzeviczy Albert elnöki megnyitó beszédét, Stein Aurél: Legbensőbb Ázsia földrajzának hatása a történetben c. előadása előtt, Bp. 1925. MTA.): Duka Tivadar emlékezete. Bp. 1913. MTA. Szily Kálmán főtitkár olvasta fel az Akadémián. Stein Aurél angolul is kiadta 1914-ben.
149. Lorm, Hieronymus /igazi nevén Landesmann, Heinrich/ (1821-1902) német írótlól származó mondás.
150. Stein Aurél naptárbejegyzése: "Otthon nagy társaság a teán. Nagynénik és unokatestvérek teljes számában."

151. Szalay Imre, kéméendi báró (1846-1917), Trefort veje, később a Nemzeti Múzeum igazgatója lett.
152. Stein Aurél hagyatékában, az MTAK Keleti Gyűjteményében. Idézi Rásonyi László: Stein Aurél és hagyatéka. 8. p.
153. Ld. 145. sz. jegyzetet.
154. Többektől is kapott ajánlást, így Lady és Lord Reay-től, (Lord Donald James Mackay-tól,) aki 1885-90 közt Bombay kormányzója volt. Velük a hajóúton ismerkedett meg.
155. Hirschler Ignác unokája, leányának Tercsinek első férjétől, Krem-sir Guszlávtól. Később Pongrácz János néven szerepel Stein Aurél leveleiben. Pesten nála száll meg, s itthoni ügyeinek ő a megbízottja.
156. Hogy Stein Aurél mennyire tudatában volt bátyja önfeláldozó jószágának, mutatja, hogy életrajzírója, aki személyesen tőle kapta a felvilágosításokat, Stein Ernőről úgy ír, mint aki Aurélnak atyja helyett atyja volt.
157. Halász Gyula idézi (Indiából Kinába, 6. l.) egy angol ismertetőjének szavait Stein Aurél útleírásairól: "az olvasó nem vonhatja ki magát az átélés bővölete alól. Utitársává szegődünk és követjük őt, az "orientalista kutatók Odüsszeuszát..." Utitársai személyes ismerőseinkké válnak és szinte barátokként veszünk tőlük búcsút." "Az útleírás egy darab önéletrajz. És nincsen regény, mely megragadóbb lehetne az önéletrajznál, amely - igaz," stb. Stein Ernő pesszimizmusa itt is nagyot tévedett. Öccsének könyvei "best-seller"-ek. Pl. az Innermost Asia, 4 kötetes drága könyv, már megjelenése előtt, előjegyzésben elfogyott. - A szerző mégis megküldte az Akadémiai Könyvtárnak Budapestre.
158. Hogy Stein Ernő mennyire nem értette meg öccsét, ennek magyarázatát e vallomásban látjuk. - Viszont, hogy Stein Aurél annyira bele tudta magát élni mások lelki- és gondolatvilágába: sikereinek egyik titka.
159. Steffens, Heinrich (1773-1845) norvég természetvizsgáló, filozófus és költő, Berlinben egyetemi tanár volt.
160. Ms 1067/ 226 (Gleichenberg).
161. Ms 1067/ 227 (Gleichenberg).
162. Ms 1067/ 234 (Vereskő).
163. Ms 1067/ 238 (Ipoly-Kürt).
164. Kalhana eposza, a Királyok Könyve (Rajatarangini) : "Kalhana's Rajatarangini or chronicle of the kings of Kashmir" Ed. by M. A. Stein. Vol. 1. Sanskrit text with critical notes. 4^oXIX, 296 p. Bombay, 1892. - A jegyzetek, történelmi és földrajzi adatok kutatása

- közben több kisebb tanulmányt is írt. - Az angol fordítás 8 év múlva jelent meg "Kalhana's Rajatarangini, a chronicle of the kings of Káśmīr. Translated, with an introduction, commentary, and appendices by M. A. Stein. Vol. 1-2. Westminster, 1900. 8° XXXII, 402, 552 p. - Címclapjának hasonmását ld. kötetünk 53. lapján.
165. Bühler, Georg (1837-1898) német szanszkritista Bombayban, 1881 - től Bécsben volt egyetemi tanár.
 166. Gōvind Kaul pandit, azaz tudós volt.
 167. Ld. a 164. sz. jegyzetet.
 168. In Memoriam Pandit Gōvind Kaul. London, 1923. Ebben "my best Indian friend"-nek nevezi őt.
 169. 1888. szept. 24-én, tátrai utazásuk kényelmetlenségei miatt panaszkodva, Stein Ernő tréfásan hozzáteszi, Andersen ismert meséjére célozva: "der Bohnenprinz und die Bohnenprinzessin auf der Erbse" werden sicher Gulmarg und Srinagar niemals zu Gesicht bekommen und - verdienten es auch nicht" (Ms 1069/64).
 170. Eine Ferienreise nach Srinagar (Kashmir). Aus Briefen .- "Dem Andenken seines heissgeliebten, am 10-ten Maj. 1889 in der fernnen Heimath aus dem Leben geschiedenen Vaters in tiefer Wehmut gewidmet." - Címclapjának hasonmását ld. kötetünk 57. lapján.
 171. Hunfalvy Pál (1810-1891) az Akadémia Könyvtárának vezetője volt, finnugor nyelvész, néprajzkutató.
 172. Hampel József (1849-1913) archeológus, egy. tan., akadémikus, a Nemzeti Múzeum régiségtárának igazgató-őre.
 173. Ms 1067/270.
 174. Schweiger Zsigmond, orvosdoktor, az Orsz. Közegészségügyi Tanács rk. tagja.
 175. Klapka György (1820-1892) a kiegyezés után hazatért az emigrációból. Egy másik levélben (Ms 1067/269) azt írja róla Hirschler, hogy egy társaságban kártyáznak, s Klapkának, egy kis nagyot hallástól eltekintve, nagyon kellemes a társasága.
 176. 1889. dec. 18. (Ms 1067/271).
 177. Müller, Max (1823-1900) nyelvész, orientalista, 1874-től az MTA külső tagja. Az ő vezetésével hatolt be Stein Aurél az óperzsa nyelvészetbe és irodalomba.
 178. A Jammui maharadzsának több mint 8000 darabból álló, értékes régi kéziratokban gazdag könyvtára egy templomban volt elhelyezve és brahmanok őrizték. Tudósok még nem jutottak be ide. A maharadzs, miután meggyőződött Stein Aurél szanszkrit tudásáról, megengedte neki a könyvtár tanulmányozását és katalógusa elkészítését. Ennek előzménye volt, hogy a fogadáson Stein Aurél átnyújtotta a

- maharadzsának az európai Veda-kiadásokat és kívánságára véda-verseket olvasott fel belőlük. - A könyvtár katalógusának elkészítésében Stein Aurél utasításai szerint a hindu panditok segítettek, főképen Gövind Kaul. Megjelent: *Catalogue of the Sanskrit manuscripts in the Ragunatha Temple Library of the Maharaja of Jammu and Kashmir*. Bombay-London-Leipzig, 1894. L, 423 p.
179. Zarncke, Friedrich (1825-1891) német germanista, kiváló Goethe-kutató és műveinek kiadója, a *Zentralblatt* alapítója és szerkesztője. Két Stein Ernőhöz írt levele van a hagyatékban (Ms 1067/156, 157).
 180. Bühler Georg (1834-1898) német szanszkritista, az MTA külső tagja, Bombayban majd Bécsben egy. tan. - Közli Stein Aurél hozzá írt leveleit: "Dr. Stein's discovery of a Jaina temple, described by Hluen Tsiang." Megj. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1891. IV. 80-84. p. - "Dr. Stein's researches in Kashmir." U. o. V. 345-348. p. Ugyanebben az évfolyamban még: "Narastan Ruins Kashmir" (1891. szept. 10.).
 181. Rawlinson, Henry, Sir (1810-1895), ld. a 142. sz. jegyzetet.
 182. Lyall, Alfred Comyns, Sir (1835-1911) angol politikus és író.
 183. Geldner, Karl Friedrich (1852-1929) német orientalista, berlini, majd marburgi egy. tan.
 184. A Kasimiri Királyok Könyve, ld. a 164. sz. jegyzetet.
 185. Dr. Pollak Henrik (1821-1894) orvos, az Orsz. Közegészségügyi Tanács rk. tagja.
 186. Második gyermekük születését várják. Ifj. Stein Ernő (1891-1945) Louvain-ben [Löwen] lett egy. tan., késő római történelmet adott elő. Balogh Jenő 1930. febr. 20-án írja Stein Aurélnak, hogy unokaöccse címe - aki ekkor még Berlinben volt magántanár - tiszteletpéldányként elküldte Vári Rezső: *Leonis Imperatoris Tactica c. művét*.
 187. Lord Curzon (1859-1925), 1898-1905 közt volt alkirály.
 188. Oldham, E. W.: Sir Aurél Stein. Obituary notice. Megj. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1944. 80-85. p. Rásonyi László fordítása, ld. id. műve 29. p.
 189. Akad. iratok, előadásai rendezésével kapcsolatban.
 190. Académie Française des Inscriptions, Paris, a Francia Akadémia második (történelmi és régészeti) osztálya.
 191. Royal Geographical Society. London.

192. Ld. a 27. sz. jegyzetet.
193. Ld. a 28. sz. jegyzetet.
194. Ld. a 31. sz. jegyzetet.
195. Ld. a 32. sz. jegyzetet.
196. Nővére, Tercsi, tifuszban feküdt, s hosszas betegeskedés után, 1882. telén meghalt.
197. Leskien, August (1840–1916) kiváló szlavista nyelvész, az MTA külső tagja.
198. Curtius, Georg (1820–1885) összehasonlító nyelvész. Stein Aurél hagyatékában (MTAK Keleti Gyűjtemény) megmaradtak jegyzetel: "Ms text and notes of papers read in Prof. G. Curtius's seminar on inflexional forms. W[ith] marg[inal] remarks of Prof. G. Curtius."
199. Ribbeck, Otto (1827–1898) Ritschl tanítványa, kinek 1877-ben utóda lett Lipcsében. Klasszikus filológus.
200. Ritschl, Friedrich Wilhelm (1806–1876) igen nagy hatású klasszikus filológus.
201. Windisch, Ernst (1844–1918) szanszkrit nyelvész.
202. Hildebrand, Rudolf (1824–1894) német filológus.
203. A József Muegyetem, a József nádorról elnevezett Ipariiskolából fejlődött ki.
204. Medveczky Frigyes (1856–1914) itt említett műve: Gedanken über Teleologie in der Natur, ein Beitrag zur Philosophie der Naturwissenschaften. Berlin, 1878. "Bärenbach" név alatt jelent meg.
205. Marsyas, görög folyóisten, akit Apolló elevenen megnyűzött.
206. A Terezianumot 1749-ben Mária Terézia alapította Collegium Theresianum néven, nemes ifjak magasabb kiképzésére.
207. Goethenek 1790-ben írt műve.
208. Virchoff (Virchow), Rudolf (1821–1902) német orvos, a sejtpatológia megalapítója.
209. Benfey, Theodor (1809–1881) német szanszkrit-kutató és összehasonlító nyelvész.
210. Bernays, Jakob (1824–1881) német izr. teológus; fivére: Michael, (1834–1897), jeles Goethe-kutató volt.
211. Ranke, Leopold (1795–1886) német történétíró, berlini egyetemi tanár. Említett műve: 1834–39 közt jelent meg.
212. Macaulay, Thomas (1800–1859) angol történétíró.
213. Hirschler Ignác huga: Josephin, özv. Neuschloss Simonné.
214. Gwinner, Wilhelm von (1825–1917) Schopenhauer barátja volt, két könyvet is írt a filozófusról.

215. Gutschmid, Alfred báró (1835–1895) Tübingenben egyetemi tanár.
Ld. a 73. sz. jegyzetet.
216. Augustinus Aurelius [Szent Ágoston] (354–430). Említett műve,
történefilozófiai jellegű.
217. Ld. a 80. sz. jegyzetet.
218. Ld. a 98. sz. jegyzetet.
219. Ld. a 101. sz. jegyzetet.
220. Ld. a 108. sz. jegyzetet.
221. Scheuthauer Gusztáv (1832–1894) orvostanár, kiváló kórboncnok.
222. Ld. a 116. sz. jegyzetet.
223. Ld. a 117. sz. jegyzetet.
224. Ld. a 142. sz. jegyzetet.
225. Stein Ernő nem érti, miért kell egy jövődő egyetemi tanárnak o-
lyan jól lovagolni tudnia? Nem sejti, hogy öccse ló, öszvér, teve
és jak háton mérhetetlen számú kilométert tesz majd meg Közép-
Ázsiában.
226. Keller, Gottfried (1819–1890) svájci író "Martin Salander" c. re-
gényére célzás. Megjelent 1886-ban.
227. Lásd a 149. sz. jegyzetet.
228. Szalay Imre, kéméndi báró (1846–1917) miniszteri osztálytanácsos,
később a Nemzeti Múzeum igazgatója.
229. Ld. a 155. sz. jegyzetet.
230. Célzás Heine "Asra" c. versére.
231. Ld. a 159. sz. jegyzetet.
232. Weisz János, orvosdoktor és hírlapíró, a Pester Lloyd szerkesztő-
je. Meghalt 1900-ban.
233. Vidor Zsigmond (1835–1908) szemorvos, Hirschler mellett volt se-
géd, majd megemlékezést írt róla az Orvosegyesületi Évkönyvben,
1892-ben.
234. Popper József (1824–1894) szemészorvos.
235. Rothfeld Sámuel (sz. 1857) író, hírlapíró.
236. Calderoni, műszer és tanszergyártó és kereskedő. Nála volt segéd,
majd társtulajdonos Hopp Ferenc, a Keletázsiai Múzeum alapítója.
237. Stiller Bertalan (1837–1922) Hirschler orvosa volt.
238. Lindner Ernő (1826–1902) akadémiai könyvtáros, műfordító.
239. Bacher Vilmos (1850–1913) tanár, orientalista.

- 240. Kaufmann Dávid (1852-1899) a Rabbiképző Intézet tanára, történész. Nagyértékű könyvgyűjteményét az MTAK-ra hagyta. Ezt ma a Könyvtár Keleti Gyűjteményében őrzik.
- 241. Lumniczer Sándor (1821-1892) sebészorvos, az 1848-49-i szabadságharc alatt a honvédség igazgató-főorvosa volt.
- 242. Ld. a 171. sz. jegyzetet.
- 243. Ld. a 172. sz. jegyzetet.
- 244. Ld. a 177. sz. jegyzetet.
- 245. Ld. a 166. sz. jegyzetet.
- 246. Ld. a 178. sz. jegyzetet.
- 247. Ld. a 179. sz. jegyzetet.
- 248. Ld. a 180. sz. jegyzetet.
- 249. Fischhof Ignác Vilmos (1814-1900 körül) orvos, Gräfenbergben Priessnitz tanítványa volt, Pesten hidegvizgyógyintézetet létesített.

AUREL STEINS JUGENDJAHRE. NACH DER KORRESPONDENZ VON IGNAZ HIRSCHLER UND ERNST STEIN. 1866-1891

"Wie der Morgen den Tag, So zeigt die Kindheit den Mann" - schreibt Milton. Im Geiste der vorangestellten, also Motto des Buches angeführten Worte überblickt die Verfasserin den Lebensweg des jungen Aurel Steins, bis zu dem Zeitpunkt seiner grossen Expeditionen in das Innere Asiens. Zur Grundlage der diesbezüglichen Forschungen diente zunächst der Familienbriefwechsel, den Aurel Stein 1921 der Ungarischen Akademie der Wissenschaften überlassen hatte. In diesem sind vorwiegend die Briefe von Ernst Stein, dem älteren Bruder enthalten, die er an den namhaften ungarischen Ophthalmologen Ignaz Hirschler, seinen Onkel mütterlicherseits gerichtet hat. Ignaz Hirschler, korr. Mitglied der Ung. Akad. d. Wiss., war das eigentliche Oberhaupt der Familie Stein, und übte, - wie das auch aus den vorliegenden Briefen hervorgeht, - einen tiefen und günstigen Einfluss auf die Entwicklung Aurel Steins aus.

Der Vater des Gelehrten kämpfte zur Zeit der Geburt seines jüngeren Sohnes Aurels mit finanziellen Schwierigkeiten. So nahm der opferbereite andere Bruder, Ernst Stein die Pflichten und Sorgen des Vaters auf sich, doch stand ihm in allen der obengenannte Onkel, der in den Briefen "Pater familias" genannt wird, stets mit Rat und Tat bei. Den Hauptgegenstand ihres Briefwechsels bildete aber nicht dieses Thema; im Mittelpunkt ihres gemeinsamen Interesses stand von je her die Besprechung der gelesenen literarischen Werke, - zunächst die von Goethe, deren feine Analyse und kennerische Besprechung in den Augen des jungen Aurel Steins so wertvoll erschienen, dass er diese mit dem Zwecke der durch die Elischersche Stiftung der Ung. Akad. d. Wiss. vermachten Goethe-Sammlung überliess, damit sie gut aufbewahrt werden. (Die Goethe-Sammlung der Ung. Akad. d. Wiss. erlitt während des II. Weltkrieges beträchtliche Schäden, ihre Handschriften sind jedoch auf uns restlos erhalten geblieben, demnach enthält sie nach Weimar die meisten Goethe-Manuskripte, selbst als Unikum geltende Goethe-Por-

träts unter sämtlichen diesbezüglichen Sammlungen.) Bei dem Ordnen und der Übersicht der Handschriften der Ung. Akad. d. Wiss. nach dem II. Weltkrieg liess sich erst feststellen, welche interessante und bislang unerschlossene Daten in dem Faszikel "Briefwechsel des Ophthalmologen I. Hirschler" über die Familie und die innere Entwicklung des berühmten Gelehrten Aurel Steins enthalten sind.

Im Archiv der Ung. Akad. d. Wiss. befinden sich die an den Präsidenten und an die Generalsekretäre gerichteten, stets in ungarischer Sprache verfassten, eigenhändig geschriebenen Briefe Aurel Steins sowie seine anlässlich seiner Wahl zum Aussenmitglied der Ung. Akad. d. Wiss. verfasste kurze Lebensbeschreibung. Die Verfasserin stützte sich vorwiegend auf diese kurze biographische Zusammenfassung und ergänzte sie mit den in dem Briefwechsel vorgefundenen, bislang unbekannten Daten.

Obwohl die angeführten Angaben an sich vielleicht nicht so wichtig sind, forscht die Verfasserin dennoch nach, aus welchem Milieu und Familienkreis Aurel Stein, der grosse Entdecker und Forscher hervorgegangen ist.

Aurel Stein brachte aus seinem engen Familienkreis zunächst das rege kulturelle Interesse und eine vielseitige, vertiefte Bildung mit sich. Sein Bruder und Onkel lasen, alles, was zur zeitgemässen Bildung der damaligen Zeit gehörte, also Homer ebenso wie den indischen Kalidasa, die französischen, englischen und in erster Reihe die deutschen Klassiker, - alle womöglich in der Originalsprache. Sie korrespondierten zwar miteinander auf deutsch, benutzten jedoch das Ungarische wie ihre zweite Muttersprache. Dies galt auch für Aurel. Ernst wünschte von seinem jüngeren Bruder, sich zunächst in der deutschen Sprache zu vervollkommen, weshalb er ihn als Gymnasiasten die Dresdener Kreuzschule besuchen liess. Gleichzeitig verhartete Ernst auch darauf, dass Aurel die französische und englische Sprache gründlich erlerne. Das Englische wird später die allgemein gebrauchte Sprache in den Werken Aurel Steins. Daneben wurden natürlich auch Latein und Griechisch in der Schule studiert. - Aurel bestand sein Abitur in Pest mit vorzüglichem Erfolg.

Sein lebhaftes Interesse für die Kultur Asiens wurde bereits während seiner Studien erweckt: einer seiner Lehrer, Hausmann, veranschaulichte den indischen Heerzug Alexanders des Grossen mit so packenden Farben, dass Aurel von dieser Zeit an sich ständig danach sehnte, denselben Weg beschreiten zu können. Deshalb befasst er sich bereits 1879 in Wien mit der sanskritischen Sprache, studiert vergleichende Sprachwissenschaft und beschäftigt sich mit grossem Eifer in Dresden und Tübingen sowie später in Cambridge, Oxford und London mit einschlägigen philologischen Problemen. (Inzwischen habilitierte er sich in Tübingen bei Prof. Rudolf von Roth.)

In der Person des geehrten Familienoberhauptes Dr. Ignaz Hirschler erblickte er stets das Ideal eines Wissenschaftlers. Er gesteht offen, - wie dies aus seinem zum Geburtstag des Onkels geschriebenen Briefe hervorgeht, - dass er der menschlichen Gesellschaft ebenso nützliche Dienste erweisen möchte, wie sein verehrter Onkel (s. das Faksimile des Briefes auf s. 15). Ignaz Hirschler wird als der eigentliche Begründer der ungarischen wissenschaftlichen Augenheilkunde betrachtet, - neben seiner praktischen, medizinischen Tätigkeit war er aber zugleich auch ein hingebungsvoller, sich stets für andere einsetzender, humanistischer Arzt. Dieselben Züge treten selbst bei Aurel Stein während seiner Expeditionen hervor: er war derart über seine Reisegenossen besorgt, dass keinem einzigen etwas zuleide geschah. Das Wohl und Wehe aller seiner Untergebenen, ja selbst seiner Kamele hielt er während der gefährvollen und mühsamen Fahrten ständig vor Augen.

Diese wachsame, liebende Sorgfalt zeugt zugleich auch von der Innigkeit, die man in der ganzen Familie, in der Umwelt des jungen Aurels gegenseitig entgegengebracht hat. Ignaz Hirschler bildete den Mittelpunkt, samt den bei ihm wohnenden Eltern Aurel Steins, und sein Geburtstag war stets eine grosse Familienfeier. Unter den vier im Nachlass erhaltenen Briefen Aurels, (zwei unter diesen aus Lahore abgesandt), befinden sich zwei Geburtstagsgrüsse an den heissgeliebten Onkel.

Beide Verwandten - Onkel und Bruder - gaben sich grosse Mühe, um die Fortsetzung der weiteren Studien Aurels zu ermöglichen. Ignaz Hirschler gelang es bei dem damaligen Kultusminister, August Trefort,

mit dem er in guter Bekanntschaft stand, für seinen Neffen Aurel ein Stipendium auf mehrere Jahre zu sichern und später auch die Reise-spesen nach Indien bewilligen zu lassen.

Beide liebten die wunderbaren Berge der Alpen, die sie des öfteren auch aufgesucht hatten. Anfangs musste der "Bücherwurm" und "Zimmerhocker" Aurel beinahe mit Gewalt seinen Studien und Büchern entrissen werden. Während der Sommerferien, die er in den Alpen herumwandernd und mit Touristik verbrachte, erlernte er unmerklich die Kniffe und Griffe des Alpinismus. Auch waren für ihn die kartographischen Kenntnisse, die er bei einem vorzüglichen Kenner 1885-1886 an der nach der Prinzessin Ludovika benannten Budapester Militärakademie erwarb, sowie die militärischen Fertigkeiten, die er sich als Einjährig-Freiwilliger aneignete, von überaus fördernder Wirkung.

Wie es aus dem Briefwechsel hervorgeht, erteilte ihm der Onkel zugleich auch manche gute Ratschläge zur Erhaltung seiner Gesundheit. Diese Ratschläge, die Aurel anscheinend auch befolgte, förderten seine Gesundheit und erhöhten seine ausserordentliche Leistungsfähigkeit und Ausdauer.

Von seiner Mutter erbte Aurel sein warmes, mitfühlendes Herz, - von seinem Vater ein grosszügiges, freigebiges Wesen. Ernst konnte sich damit bei seinem Vater nicht richtig abfinden, - für Aurel war aber dieser Charakterzug während seiner Reisen im Osten, wo ja die Freigebigkeit eine der geschätztesten Eigenschaften ist, von hoher Wichtigkeit. Aurel hing unter allen seinen Familienmitgliedern mit wärmster Liebe an seinem Vater; er war es auch, der an seinem Sohn, an dessen Berufung, am festesten glaubte.

Die wesentlichen Berichte während seiner Auslandsstudien richtete Aurel stets an den Vater; dann, nach dessen Tode, an Ernst, - später an dessen Witwe. - Leider ist uns von diesen Briefen kein einziger im Originaltext erhalten geblieben; wir kennen nur jene, die unter dem Titel "Eine Ferienreise nach Srinagar (Kashmir)" erschienen (s. das Titelblattfaksimile auf S. 57) und dem Andenken seines inzwischen in Pest verstorbenen Vaters gewidmet sind. - Die Mutter verschied unmittelbar vor der Abreise Aurels. Ihren letzten Brief nahm Aurel mit

sich nach Indien und bewahrte ihn mit grösster Pietät.

Die genannten günstigen Umstände bewirkten es, dass Aurel Stein bis zu seinem 26. Lebensjahr sich in voller Ruhe für seine spätere wissenschaftliche Laufbahn vorbereiten konnte und Indien als bereits herangereifter Forscher, mit vielseitigen und aussergewöhnlichen Sprachkenntnissen, reichem geographischem und geschichtlichem Wissen (in der Kartographie, Alpinistik, Bodenkunde, Touristik und Lichtbildnerei ebenfalls bewandert) zu betreten vermochte. Deshalb bekam er auch gleich nach seiner Ankunft in Indien eine Stellung an der Universität zu Lahore. Sein Glücksstern, von dem man in der Familie so viel gesprochen hatte, verliess ihn also nie. Er war wirklich ein "Sonntagskind", wie sein Bruder ihn öfters bezeichnet hat.

AUREL STEIN'S YOUTH. CORRESPONDENCE OF IGNATIUS HIRSCHLER AND ERNEST STEIN ABOUT AUREL STEIN 1866-1891

In the spirit of Milton's line -"The childhood shews the man, As morning shews the day"- the author accompanies the reader through Sir Marc Aurel Stein's youth up to the time of the outstanding explorer's expedition to Central Asia.

In 1921 the scholar bequeathed his family-correspondence to the Hungarian Academy of Sciences; this collection of letters served as a basis for the author's research and present study.

The bulk of the correspondence comprises the exchange of letters between Aurel Stein's elder brother, Ernest (by 20 years his senior) and their mother's brother, Ignatius Hirschler, the prominent Hungarian oculist.

What he inherited from his family was first of all a wide-ranging interest.

His brother and his uncle were well versed in the cultural trends of the age: they read everything, beginning with Homer and Kalidasa up to the French, English and particularly German classics and if possible in the original language.

The language of their correspondence is German, but they consider the Hungarian language as their second mother tongue, as Aurel does the German language besides his Hungarian. Ernest Stein requires that his brother should know first of all German (that is why he sends Aurel as a grammarschool-boy to Dresden, to the Kreuzschule.) and besides the German language French and English.

The latter was to become the language of Aurel Stein's literary works. Latin and Greek are naturally among his subjects in school, further he achieves a first-class school-leaving certificate in Budapest. These all show his extraordinary talent for languages. His interest in the Asiatic civilisation was early kindled by one of his teachers in Dresden, Hausmann, who narrated Alexander the Great's campaign to India so vividly that Aurel Stein immediately desired to make a journey along the same route.

In 1879, at the University of Vienna, he starts learning the Sanskrit language and takes up comparative linguistics; from that time on with all his energies and efforts he becomes absorbed in the subject: he studies at the University of Dresden, of Tübingen (in the latter he was appointed teacher beside Rudolf von Roth) later in Cambridge, Oxford, and London. The beloved and highly esteemed I. Hirschler embodied the paragon of a scientist for him; as his letter for the uncle's birthday says: once he desires to become such a useful member of the community, as his uncle's example taught him (see Aurel's letter published in facsimile on page 15). The example of the scholar (he was the real founder of the scientific ophthalmology in Hungary) and that of the practising physician - being always generous, devoted and ready to help - inspired him alike. Hence the care he took of each of his companions during the expedition. None of his men was ever harmed, not even one

of the camels hurt during the journeys that were sometimes very dangerous and tiresome.

This feature of Aurel Stein's character leads immediately up to another statement: the intimate connection among the members of the family, each loving and helping the other, was another source of inspiration in his youth.

The birthday of the head of the family was especially an occasion for a family reunion, when members of the family staying away from home wrote greetings to the "father". In Aurel Stein's papers 2 letters out of the 4 are such greetings. (Save these two letters no writings remained from his Lahore period.)

E. Stein and I. Hirschler showed great care and affection in paving the way for Aurel's further studies. Being an acquaintance of Ágoston Trefort, then the Minister of Education, I. Hirschler managed to get a scholarship for his nephew, later to have Aurel's travelling expenses to India paid.

I. Hirschler and E. Stein travelled frequently about the Alps and this enabled Aurel to stay in the Alps and to wander about during the summer holidays. Though at first he, the bookworm, had to be torn away almost forcibly from his books and studies, but during these travels - without anybody noticing it - he observed the secrets and learned the practice of Alpinism.

This knowledge was completed by a skill in mapping that he acquired during his one year's service as a volunteer in 1885-86 in the Ludovika Military Academy of Budapest.

As their correspondence shows, his uncle gave some practical medical advice too, and the proper observance of this might also have contributed to Aurel's extraordinary physical abilities, to his wonderful health.

He owes his warm and tender heart to his mother, and his liberality to his father, though this inclination to generosity is frequently disliked by E. Stein. This feature, however, turned out to be very important - naturally within limits - during Aurel Stein's expeditions, where the rite of giving presents is of special importance.

Ignatius Hirschler (who was a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences) was held in great esteem by the family and was respected as a real authority in family matters. He practised - as it appears from the letters - a considerable and very beneficial influence on young Stein's character.

When his younger son was born, Aurel Stein's father was actually bankrupt; it was his elder son, the generous Ernest Stein who attended to family matters and who discussed things and problems with his uncle, the "pater familias" as he called him in his letters.

Most of the letters however contain reflection of their readings. In the center of their interest stood Goethe. Both men with a wide range of interest and great erudition discussed and minutely analysed Goethe's works in such a delicate literary style that arose Aurel Stein's estimation; so that he handed these letters over to the Academy of Sciences with the purpose to have them included in the Goethe-collection. (This collection was a donation of I. Hirschler's friend, Balthasar Elischer and was at that time kept in a separate room.)

After the restauration of the Academy's building and the rearrangement of its collections, following the Second World War, it turned out that the collection of letters bearing the title "The oculist I. Hirschler's correspondence" contained interesting and unknown facts about Aurel Stein's family and about the scientist's education.

In the Archives of the Academy there are some further letters and documents: Aurel Stein's letters to the President of the Academy, to the Secretary-General of the Academy written always in Hungarian and by his own hand. (see e.g. the letter published in facsimile on page 37).

Having been elected external member of the Academy of Sciences he drew up a short curriculum vitae for that occasion. This curriculum vitae - to be found also in the Archives of the Academy - was chosen as an Ariadne's clew by the author for this present study, completing it with newly discovered facts taken from the correspondence. However, it is not the facts and dates that are of special importance in the correspondence, but much rather that these form a background, out of which started a prominent personality, known today as one of the greatest explorers of the world.

The father - the only person who constantly believed in his son's great vocation - was the most beloved person on earth for Aurel.

When he studied abroad he wrote to his father weekly, after his father's death he sent his weekly letters to E. Stein, later to E. Stein's widow. Nothing remained of the original letters, we know only those that were published under the title: "Eine Ferienreise nach Srinagar (Kashmir)" and were dedicated to his father who died during the time of this journey (see the title-page in facsimile on page 57).

His mother died just before he left Budapest, Aurel preserved her last letter as sacred and took it with him to India: These were the factors that enabled Aurel Stein to devote himself entirely to his studies and preparations. He started his journey to India as an accomplished scholar with extraordinary knowledge of language, of history and of geography, with an experience in cartography, alpinism, with a skill in photography etc. His traditional good luck, so often mentioned by the members of his family, never departed him: when he arrived to India, he immediately got a post at the University of Lahore.

NÉVMUTATÓ

- Akhun, Iszlám 27.
 Allen, P.S. 9, 119.
 Apulejus, Lucius 30, 89, 122.
 Arany János 2, 9, 41, 120.
 Aristoteles 79, 80.
 Arrianos, Flavius 120.
 Attila, [hun uralkodó] 41.
 Augustinus, Aurelius 23, 86, 130.
 Bacher Vilmos 106, 109, 130.
 Baktay Ervin 118.
 Balassa János 118.
 Bálint Gábor 38, 96, 124.
 Balogh Jenő 9, 10, 38, 39, 40, 41, 42, 119, 122, 123, 125.
 Bauernfeld, Eduard 6, 74, 118.
 Baumgarten Melanie 106.
 Beethoven, [Ludwig van] 4.
 Benfey, Theodor 8, 76, 84, 129.
 Bernardin de Saint-Pierre (Paul et Virginie) 8, 119.
 Bernays, Jakob 84, 129.
 Bernays, Michael 84, 129.
 Berzeviczy Albert 38, 41, 125.
 Bókay János 118.
 Boros Vilma I, III.
 Böhm Károly 120.
 Bräuer, Frau 106.
 Brockhaus [könyvkiadó] 78.
 Browning, Robert 9, 119.
 Bühler, Georg (az MTA külső tagja) 52, 54, 61, 113, 121, 127, 128.
 Calderoni 106, 130.
 Columbus 47, 100.
 Curtius, Georg 79, 129.
 Curzon, [George Nathaniel] 65, 128.
 Csanádi százados 29.
 Darmesteter, James 36, 45, 49, 96, 99, 123, 125.
 Desmarres, Louis-August 2, 117.
 Duka Tivadar 46, 58, 125.
 Elischer [Boldizsár] 133, 140.
 Elischer József 120.
 Eötvös József 2.
 Erasmus, [Rotterdamus] 9.
 Fábry Károly 41, 124.
 Firduszi, [Firdausi] 51.
 Fischhof (Fischhof) Ignác 113, 131.
 Fröhlich Izidor 120.
 Geldner, Karl Friedrich 62, 114, 128.
 Gergely Pál 124.
 Goethe, Johann Wolfgang von III, 7, 8, 40, 44, 62, 73, 74, 80, 129, 133, 140.
 Goldziher Ignác 19, 32, 33, 81, 90, 91, 121, 124.

- Göwind Kaul 54, 60, 111, 127, 128.
 Gutschmid, Alfred 19, 23, 86, 121, 130.
 Gwinner, Wilhelm von 86, 129.
 Habsburg Rudolf 124.
 Halász Gyula 29, 117, 118, 120, 122, 126.
 Halász Zoltán 41, 117, 118, 125.
 Hampel József 58, 109, 127.
 Harkányi Károly 58, 106, 109.
 Hartel, Wilhelm 17, 120.
 Hausmann, [a Kreuzschule tanára] 13, 135, 138.
 Hedin, Sven 10.
 Heine, Heinrich 103, 130.
 Helen [unokahúg] 3, 19, 51, 63, 73, 114, 115.
 Heller Eduárdné 71.
 Heller Henriette (Jetty), [Stein Ernőné] 10, 71, 73.
 Herczeg Ferenc 41.
 Herodotos 23, 86.
 Hildebrand, Rudolf 80, 129.
 Hirschler Anna (Netti), [Stein Aurél anyja] 1, 11.
 Hirschler Berta, [Neuschloss Maxné] 63.
 Hirschler Márk 2, 34, 42.
 Hirschler [Josephin], (Pepi), [özv. Neuschloss Simonné] 22, 48, 85, 100, 129.
 Hirschler Terézia, (Tercsi), [Kremsir Gusztávné, majd Pollák Rudolfné] 2, 3, 8, 47, 60, 112, 126.
 Hoernle, Rudolf 27, 122, 124.
 Hollósy István 118.
 Hollósy József 118.
 Hollósy Simon 118.
 Homeros 7, 79, 134, 138.
 Hopp Ferenc 118, 130.
 Horatius 110.
 Horn Ede 5, 118.
 Horváth Jenő, Rónai 29, 122.
 Hszüan-cang 27, 46, 122, 128.
 Hunfalvy Pál 58, 92, 109, 127.
 Jakab Elek 38, 96, 124.
 Jókai Mór 41.
 József főherceg 8, 76, 119.
 Juvenalis 110.
 Kaegi, Adolf 8, 119.
 Kalhana 52, 53, 126, 127.
 Kalidasa 138.
 Károlyi Gyula 124.
 Kaufmann Dávid 106, 131.
 Keller, Gottfried, (Martin Salander) 101, 130.
 Klapka György 58, 127.
 Klebelsberg Kunó 124.
 Korányi Frigyes 2, 118.
 Kőrösi Csoma Sándor 46, 58, 125.
 Kremsir Gusztáv 126.
 Kuess Károly 29.
 Landor, Henry Savage 121.
 Lanskorovsky 60, 113.
 Laube, Heinrich 6, 118.
 Lehr Albert 120.
 Leskien, August 78, 79, 129.
 Lessing, [Gotthold Ephraim] 74.
 Ligeti Lajos I -III.

- Lindner Ernő 106, 130.
 Lindner, Privatdozent 78, 80.
 Livingstone, David 67.
 Lorn, Hieronymus 101, 125.
 Lumniczer Sándor 106, 118, 131.
 Lyall Alfred [és] James 61, 114, 128.
 Macaulay, Thomas 85, 129.
 Mackay, Donald James 126.
 Madách Aladár 118.
 Madách Imre 118.
 Mandelbaum, Frau 78.
 Marco Polo 27, 46, 109, 122.
 Markusovszky Lajos 2, 32, 36, 38,
 48, 58, 83, 92, 94, 96, 106, 118, 123.
 Martialis 23, 86.
 Medveczky Frigyes (Bärenbach) 6,
 22, 82, 83, 106, 118, 129.
 Mikszáth Kálmán 40.
 Milton, [John] 1, 133, 137.
 Mozart, [Wolfgang Amadeus] 124.
 Munkácsy Mihály 2, 40, 124.
 Müller Frigyes (Friedrich) 17, 120.
 Müller, Max 59, 110, 127.
 Nansen, Fridtjof 67.
 Oldham, E. W. 66, 128.
 Pestalozzi, Johann Heinrich 25, 121.
 Plautus 76.
 Politzer Ádám 28, 122.
 Pollak Henrik 62, 115, 128.
 Pongrácz (Kremsir) János (Hans)
 50, 102, 126.
 Ponori Thewrewk Emil 8, 76, 119.
 Pope, Fanny 97.
 Popper József 106, 130.
 Priessnitz, Vinzenz 131.
 Pulszky Ferenc 35, 58, 79, 93, 109,
 123.
 Ranke, Leopold 84, 129.
 Rásonyi László IV, 13, 43, 45, 117,
 120, 122, 125, 126, 128.
 Rawlinson, Henry Sir 45, 46, 61, 99,
 114, 125, 128.
 Ribbeck Otto 79, 129.
 Ritschl, Friedrich Wilhelm 79, 129.
 Rosas, Anton Edler von 2, 117.
 Rost, Reinhold 46, 50, 125.
 Roth, Rudolf von 8, 18, 19, 32, 35,
 76, 119, 121, 136, 138.
 Rothfeld Sámuel 106, 130.
 Rückert, Friedrich 8, 118.
 Saint-Beuve, Charles 9, 119.
 Sallustius 77.
 Sándor, Nagy (Alexander der Grosse)
 14, 46, 120, 135, 138.
 Scheuthauer Gusztáv 96, 130.
 Schiller, Friedrich 85, 124.
 Schleicher, August 18, 121.
 Schmerling, [Anton, Ritter von] 83.
 Schopenhauer, Arthur 30, 76, 86,
 129.
 Schweiger Zsigmond 58, 127.
 Scott, [Robert Falcon] 67.
 Semmelweiss Ignác 118.
 Stanley, [Henry Morton Sir] 67.
 Steffens, Heinrich 51, 104, 126.
 Stein Ernő, ifj. 128.
 Stein Márk 22.
 Sterne, Lawrence 24, 102, 121.

- Stiller Bertalan 106, 130.
 Stockinger, konzul 48, 49, 50, 100, 102, 103.
 Szalay Imre [Kéméndi] 49, 102, 126, 130.
 Szily Kálmán 38, 39.
 Szinnyei József 117.
 Teleki Pál 42.
 Than Mór 40, 124.
 Trefort Ágnes 36, 58.
 Trefort Ágoston II, 2, 22, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 58, 89, 90, 92, 93, 94, 101, 102, 106, 110, 122, 135, 136, 139.
 Vámbéry Ármin 106, 124.
 Vári Rezső 128.
 Vidor Zsigmond 106, 130.
 Virhoff (Virchow) Rudolf 84, 129.
 Vogl, J. Ph. 124.
 Vörös [Spediteur] 115.
 Weiss János [orvos] 106, 130.
 Williams, Sir [M], később Monier-Williams 46, 125.
 Windisch, Ernst 79, 129.
 Zarncke, Friedrich 61, 113, 128.
 Zichy Mária 58.
 Zweig, Stefan 9.

TARTALOM

Előszó (írta Ligeti Lajos)	III.
A szerző előszava	VII.
I. A család	
Hirschler Ignác	1
Stein Ernő	4
Stein Aurél szülei	11
II. Stein Aurél ifjúsága	
Iskolai évek	12
Drezda, 1873-1876	13
A pesti evangélikus gimnáziumban, 1876-1879.	14
Egyetem, Bécs, 1879-1880.	17
Lipcse, 1880.	17
Tübingen, 1881-1884.	18
Anglia: London, Oxford, 1884-1885.	19
Nyári utazások	20
Megfigyelések Stein Aurélról.	21
Stein Aurél stílusa. Jövendő pályája	26
Stein Aurél egészsége	28
A katonai-év: 1885-1886.	29
Az ösztöndíj ügye	30
London, 1886	34
III. India	
Anglia, India, 1887.	36
Stein Aurél magyarsága	40
Neve	42
Tervezgetések, előkészületek	43
Készülődés az indiai útra.	45
Indulás Indiába: 1887. november 16	47

Lahore, 1888–1889.	49
Kasmir, 1888.	52
Kasmiri levelek: 1888.	54
Hazalátogatás, 1890.	61
Hirschler Ignác utólsó levelei	63
IV. Befejezés	
Kalkutta, 1899	65
Függelék	
Stein Aurél családi levelezésének áttekintése.	71
Levélszöveg-válogatás	73
Jegyzetek.	117
Zusammenfassung in deutscher Sprache	133
Summary in English language	137
Névmutató (összeállította Ambrus Péter)	143
Tartalom.	147

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KIADVÁNYAI

1. Haraszthy Gyula: A 130 éves Akadémiai Könyvtár. Bp. 1956.
2. Berlász Jenő - Szakmáryné Németh Mária: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának múltja és jelene. Bp. 1956.
3. Csapodi Csaba: A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. Bp. 1957.
4. Berlász Jenő: Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának átalakulása. Bp. 1957.
5. Haraszthy Gyula: Az Országos Könyvtárügyi Tanácsa és a magyar könyvtárügy időszaki kérdései. Bp. 1958.
6. Gergely Pál: Arany János és az Akadémia Könyvtára. Bp. 1958.
7. Moravék Endre: Die neuen ungarischen Bibliotheksnormen. Wien, 1957.
8. Szakmáryné Németh Mária: Az Akadémiai Könyvtár, mint a Magyar Tudományos Akadémia célkitűzéseinek könyvtári támogatója. Bp. 1958.
9. Gergely Pál: Az Akadémia levéltára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. Bp. 1958.
10. Csapodi Csaba: Könyvkonzerválás és restaurálás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1958.
11. Moravék Endre: Kiadványtípusok a katalógizálás szempontjából. Bp. 1958.
12. Szakmáryné Németh Mária: A központi folyóirat-címjegyzék kérdése. Bp. 1959.
13. Csapodi Csaba: L'avenir des périodiques scientifiques. La Haye, 1958.
14. Csanak Dóra, F.: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. Bp. 1959.
15. Moravék Endre - Weger Imre: Magyar könyvészeti kifejezések és orosz szótára. Bp. 1959.
16. Csaba Csapodi: Der geographische Begriff im Katalogsystem der Bibliothek. Wien, 1959.
17. Csapodi Csaba: A proveniencia elve a könyvtárban. Bp. 1959.
18. Rásonyi László: Stein Aurél és hagyatéka. Bp. 1960.
19. Sáfrán György: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960.
20. Rózsa György: A magyar társadalomtudományok az UNESCO kiadványaiban. - Les sciences sociales hongroises dans les publications de l'UNESCO. Bp. 1960.
21. Gergely Pál: Pápai Párizs-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1961.
22. Gergely Pál: Bartók Béla ismeretlen levelei a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1961.
23. Sarlócska Vince Ernő: Bolyai János házassága a köztudatban és a dokumentumok. Bp. 1961.
24. Csapodi Csaba: Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? Bp. 1961.
25. Moravék Endre - Weger Imre: Abbreviaturae Cirillicae. Bp. 1962.
26. Rásonyi László: A magyar keletkutatás orosz kapcsolatai. Bp. 1962.
27. Tökés László: Az Akadémiai Könyvtár mikrokönyvgyűjteménye és fotokollaboratóriuma. Bp. 1962.
28. Fráter Jánosné: "Nemzeti részvét emelte." 100 évvel ezelőtt kezdtek építeni az Akadémia palotáját. Bp. 1962.
29. Büky Béla: Székely Bertalan hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1962.

30. Moravek Endre: Index acronymorum selectorum. Pars. 2, Instituta scientifica. Bp. 1962.
31. Mérei Juhász Margit: Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és tájmúzeumainkban. Bp. 1963.
32. Rózsa György: The documentation of science organization as an emerging new branch of scientific information. Bp. 1962.
33. Gergely Pál - Molnár Zoltán: Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány repertóriuma. 1840-1960. Bp. 1962.
34. Csapodi Csaba: Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? Bp. 1963.
35. Tökés László: A mikrokártya és a kutatók. Bp. 1963.
36. Bükky Béla - Csengeryné Nagy Zsuzsa: Székely Bertalan illusztrációi egy tervezett Petőfi-életrajzhoz. Bp. 1963.
37. Gergely Pál: Az Akadémia szerepe a pesti Nemzeti Színház létrehozásában. Bp. 1964.
38. Moravek Endre: Index acronymorum selectorum. Pars 3, Instituta paedagogica. Bp. 1963.
39. György, Josef: Die Goethe-Sammlung Balthasar Flischers in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1963.
40. Rózsa György: Részvételünk és lehetőségek a nemzetközi társadalomtudományi dokumentációban. Bp. 1964.
41. Csapodi Csaba: Beatrix királyné könyvtára. Bp. 1964.
42. Rózsa György: Hagyomány és korszerűség: az Akadémiai Könyvtár távtitli fejlesztéséről. Bp. 1964.
43. Bükky Béla: A tudományos tájékoztatás egyik feladatköre: témaelemzési statisztikák készítése és alkalmazása. Bp. 1964.
44. Csapodi Csaba: Conservation of the Manuscript and Old Book Collections at the Library of the Hungarian Academy of Sciences: methods and results (1949-1964) - Állományvédelmi módszerek az eredmények az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában és Régi-könyv Gyűjteményében (1949-1964.) Bp. 1965.
45. Fráter Jánosné: Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből (1865-1875). Bp. 1965.
46. Moravek Endre: Index acronymorum selectorum. Pars 1, Instituta rerum publicarum. Bp. 1965.
47. Moravek Endre: Index acronymorum selectorum. Pars 7, Instituta communicationis. Bp. 1966.
48. Györgyi Sándor: Lettres de Romain Rolland à Marianne Czeke dans la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie. - Romain Rolland levelei Czeke Mariannehoz a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1966.
49. Moravek Endre: Index acronymorum selectorum. Pars 4, Religio. Bp. 1966.
50. Rózsa György: Some Considerations of the Role of Scientific Libraries in the Age of Scientific and Technical Revolution. - An essay and approach to the problem. (Előkészületben.)
51. Simon Mária Anna: A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeti könyvtári hálózata. Bp. 1966.
52. Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése (1854-1949). Bp. 1966.
53. Csapodi Csaba: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnymtatvány-gyűjteménye. Bp. 1967.
54. Boros Vilma, H.: Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Bp. 1967.
55. György József: Az Akadémia Könyvtára egykori Goethe-szobája és nevesebb magyar látogatói. Bp. 1968.

56. Bükyné Horváth Márta: Az Akadémiai Könyvtár kurrens külföldi periodikumai. Bp. 1968.
57. Moravék Endre: Index acronymorum selectorum. Pars 6. Instituta oeconomica. Bp. 1968.
58. Szelei László: A Magyar Tudományos Akadémia Levéltára az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1970.
59. Sz. Garai Judit - Ujhelyi Gabriella: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára orosz és szovjet cserekapcsolatainak vázlatos története. - Очерки истории книгообмена библиотеки Венгерской Академии наук с русскими и советскими библиотеками. Bp. 1970.
60. Molnár Imre: Peremlyukkártyás dokumentációs rendszerek létesítése kutatóintézeti könyvtárban. (Előkészületben.)
61. Boros Vilma, Il.: Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról. 1866-1891. Bp. 1970.

